

Kutatási Füzetek

19.

A Kutatási Füzetek a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő:

Fischer Ferenc

Ormos Mária

Harsányi Iván

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola

Kutatási Füzetek

19.

Pécsi Tudományegyetem
Pécs, 2013

A kötet a Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen (TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029) projektje támogatásával készült.

Szerkesztette:
Bene Krisztián
Dávid Ferenc
Deák Máté
Gózszy Zoltán
Vitári Zsolt

Az angol nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Dávid Ferenc

A francia nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Bene Krisztián

A német nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Vitári Zsolt

Címlaptervező:
Ocsovai Gábor

Nyomdai munka:
B-Group Kft.

© Szerzők, 2013
© Szerkesztők, 2013

ISSN 1416-0986

TARTALOM

<i>Árvai Tamás Kristóf: AsszírIA mentális háborúja</i>	13
<i>Berta János: Miért alkalmas a hetvenes évek magyar dokumentumfilmje társadalomtörténet-írásra?</i>	35
<i>Csibi Norbert: Jubileumi seregszemle. Az 1910. évi magyarországi országos katolikus nagygyűlés és közművelődési szakosztálya</i>	57
<i>Farkas Péter: Bíraskodás a veszprémi püspökség egyházi nemesei felett a 14. században</i>	79
<i>Gazdag László: Herczeg Ferenc és a magyar társadalmi kérdések</i>	99
<i>Susan Glanz: The Battles of Hunyadi János in America</i>	123
<i>Hantos-Varga Márta: A katolikus politikai cselekvés teoretikus megközelítése a két világháború közötti Magyarországon</i>	151
<i>Madácsy József: Gregory Bateson és az Anonim Alkoholisták II.</i>	171
<i>Szarka Evelin: Az istenek szigete a 21. században – Spirituális építészeti elvek és a városfejlesztés nehézségei Balin</i>	193
<i>Szóke Noémi: A munkásosztálybeli szingli</i>	215
<i>Zárol Evelin: A Dél-Dunántúli Régió időseket gondozó intézményrendszere</i>	237

CONTENTS

<i>Tamás Kristóf Ároai: Assyria's Mental War</i>	13
<i>János Berta: Why Hungarian Documentary of the 1970s is Able to Write Social History?</i>	35
<i>Norbert Csibi: Jubilee Muster. The Annual National Catholic Congress of Hungary in 1910 and Its Public Education Section</i>	57
<i>Péter Farkas: Jurisdiction over the Veszprém Bishopric's Nobles of Church in the 14th Century</i>	79
<i>László Gazdag: Ferenc Herczeg and the Hungarian Social Questions</i>	99
<i>Susan Glanz: The Battles of Hunyadi János in America</i>	123
<i>Márta Hantos-Varga: Theoretical Approach of the Catholic Political Activity in Hungary between the Two World Wars</i>	151
<i>József Madácsy: Gregory Bateson and the Alcoholics Anonymous II</i>	171
<i>Evelin Szarka: The Island of Gods in the 21th Century – Spiritual Architectural Principles and the Difficulties of Urban Planning in Bali</i>	193
<i>Noémi Szőke: The Working Class Single</i>	215
<i>Evelin Zárol: Institution System of Aged People's Health Care in South Transdanubian Region</i>	237

INHALT

<i>Tamás Kristóf Ároai</i> : Der mentale Krieg Assyriens	13
<i>János Berta</i> : Warum der ungarische Doku-Film der 1970-er Jahre zur Sozialgeschichtsschreibung beitragen kann?	35
<i>Norbert Csibi</i> : „Jubiläumsherrschau“. Der römisch-katholische Landesversammlung von 1910 in Ungarn und ihre Bildungsabteilung	57
<i>Péter Farkas</i> : Gerichtsbarkeit für geistliche Adelige der Diözese Veszprém im 14. Jahrhundert	79
<i>László Gazdag</i> : Ferenc Herczeg und die Schicksalsfragen der ungarischen Gesellschaft	99
<i>Susan Glanz</i> : The Battles of Hunyadi János in America	123
<i>Márta Hantos-Varga</i> : Theoretische Annäherung der politischen Aktivität der Katholiken in Ungarn der Zwischenkriegszeit	151
<i>József Madácsy</i> : Gregory Bateson und die Anonymen Alkoholiker II	171
<i>Evelin Szarka</i> : Insel Gottes im 21. Jahrhundert – Spirituale Prinzipien der Architektur und die Schwierigkeiten der Stadtentwicklung	193
<i>Noémi Szőke</i> : Ein Arbeiter-Single	215
<i>Evelin Zárol</i> : System der Altersversorgung in Südtransdanubien	237

TABLE DES MATIÈRES

<i>Tamás Kristóf Árvai</i> : La guerre mentale de l'Assyrie	13
<i>János Berta</i> : Pourquoi le documentaire hongrois des années 1970 est apte pour écrire une histoire sociale ?	35
<i>Norbert Csibi</i> : Revue anniversaire. L'assemblée générale catholique nationale de 1910 et son département culturel	57
<i>Péter Farkas</i> : La juridiction des nobles ecclésiastiques du diocèse de Veszprém au 14 ^e siècle	79
<i>László Gazdag</i> : Ferenc Herczeg et les questions sociales hongroises	99
<i>Susan Glanz</i> : The Battles of Hunyadi János in America	123
<i>Márta Hantos-Varga</i> : L'approche théorique de l'activité politique catholique entre les deux guerres mondiales en Hongrie	151
<i>József Madácsy</i> : Gregory Bateson et les Alcooliques Anonymes II	171
<i>Evelin Szarka</i> : L'île des dieux au 21 ^e siècle - Des principes architecturaux spirituels et les difficultés de l'aménagement urbain	193
<i>Noémi Szőke</i> : L'ouvrière célibataire	215
<i>Evelin Zárol</i> : Les établissements d'hébergement pour personnes âgées en Transdanubie du Sud	237

ASSZÍRIA MENTÁLIS HÁBORÚJA

Az ellenség szerepéről a Harmadik Birodalomban Victor Klemperer (1881-1960), a zsidó származású német filológus a következő megjegyzést tette közvetlenül a 2. világháború után: *„Hitler ördögös ravaszága mutatkozik meg a párt propagandistáinak adott álnok és szégyentelenül nyílt utasításaiban is. A legfőbb törvény mindenütt ez: Ne legyenek hallgatóidnak kritikus gondolataid, mindent a legegyszerűbben! Ha több ellenségről beszélsz, még azt gondolhatják, talán nincs is igazad – hozd tehát mindet egy nevezőre, kapcsold össze őket, tedd egyformává! Minderről gondoskodik a zsidó, aki jól látható és kéznél van.”*¹

Bár mind térben, mind időben nagyon távoli az ókori Mezopotámia a náci Németországtól, mégis az olasz assziriológus, Frederick Mario Fales az előbbi idézettel megdöbbenően hasonló módon jellemzi az asszír királyfeliratokban föltűnő ellenségképet: *„there is only one Enemy – with a capital letter – appearing in and out of Assyrian royal inscriptions. [...] the different figures of opponents that appear in the texts themselves, [...] are [...] described as separate manifestations of a unitary ideology of enmity.”*²

Úgy tűnik, hogy egy általános emberi jelenség húzódik meg mindkét eset mögött; mégpedig a „mi” és az „ők” ősi dichotómiája. Archaikus (és úgy látszik modern totalitárius) társadalmak éles határvonalat húznak „saját” és „idegen” kultúra között. A közösség minden tagja a szocializáció során elsajátított kulturális értékeket teljesen magától értetődőnek és normálisnak tartja. Szembesülve egy „másik” kultúrával automatikusan a „normálistól” való elhajlásként értékeli azt. Így alakul ki ezekben a társadalmakban az a kettősség, amely az ismert saját kultúrát pozitív, az ismeretlen idegen kultúrát

¹ KLEMPERER 1984, 176.

² FALES 1987, 425.

negatív értékekkel kapcsolja össze. A teret imaginárius határvonallal hasítják ketté, centrum és periféria világára.³

A mezopotámiai sumer és akkád szövegekben válik történetileg először észlelhetővé az ilyen etnocentrikus gondolkodásmód. A „saját” (kalam) és az „idegen” (kur) ország eltérő megnevezése,⁴ az idegenek és nomádok tendenciózus negatív ábrázolása,⁵ vagy a babiloni világtérkép⁶ szemléletesen adja vissza a perifériához és az onnan származó dolgokhoz kötődő negatív asszociációkat. Mindazonáltal a „másság”, míg az a szemlélő horizontján túl, valahol az ismeretlenség tartományában létezik, csak lazán járul hozzá a csoport identitásának meghatározásához; a kapcsolatok intenzívvé válásával és a szembenállás tudatosulásával azonban identitásformáló hatásuk is fölerősödik.⁷ Asszíriában ez a folyamat kezdődik el a középasszír korban I. Adad-nirári (1306-1274), I. Sulmánusarídu (1274-1244) és I. Tukulti-Ninurta (1244-1207) királyok uralkodása alatt. Ebben az időben bontakozik ki az első asszír

³ ELIADE 1987, 15-60.; vö.: LIVERANI 1979, 306.

⁴ A kalam logogrammát később üg jelként olvasva a „nép” fogalmának kifejezésére is szolgált; a „mi” népünk, amelyik a „mi” földünkön él (STEINER 1987, 638-642.). Az országot vagy a népet kiemelő elnevezésében rejlő etnocentrizmus későbbi korokban – differenciált írásos kultúrákat szegélyező népeknél – bőségesebben adathozható. Átfogó megközelítést további példákkal lásd: HALLER 2007, 16-17.

⁵ Az ellenséget évszázadokkal letűnésük után is guti Zagrosz-hegyi törzssével azonosítják Mezopotámiában (HAAS 1980 42. o.); az amurruk – akik ugyan hamar asszimilálódtak a folyamköz letelepedett kultúrájához – a „primitív” nomád életforma tipikus megtestesítőiként jelennek meg az irodalmi szövegekben (lásd például Narám-Szín kuthai legendáját: WESTENHOLZ 1997, 286-289.; az amurru sztereotípiákról összefoglalóan: EDZARD 1987-1990).

⁶ A térkép vizuálisan is megjeleníti a centrum-periféria dichotómiáját. A tábla közepén Babilon, Assur és még néhány jól ismert város helyezkedik el; ezzel szemben a periféria elnagyolt ábrázolásánál a káoszra emlékeztető mondatfoslányok olvashatók: „ahol a nap nem világít”, „elpusztított városok”, „elpusztított istenek” – talán Marduk és Tiamat kozmikus harcára utalva. HOROWITZ 1988 (a cikkel majdnem teljesen megegyező könyvbe ágyazott változata 1998); lásd továbbá: RÖLLIG 1980-1983, 466-467.

⁷ ASSMANN 1999, 132-137.

expanziós hullám, az első intenzív szembesülés idegen kultúrákkal.⁸

Ahhoz, hogy ezeket a hadjáratokat igazságosnak ítéljék meg – hiszen az agresszor szemszögéből nincsen jogtalan *casus belli* –, az ellenséget a világrendet fenyegető erővel kell azonosítani. A káosz erőinek egyfajta negatív lenyomataként pedig megerősödik az önazonosság tudata is, amelyben az asszír király az ellenség antagonisztikus párjának szerepét veszi föl. A harc mentálisan ettől kezdve nem territóriumilag szomszédos népek ellen folyik, hanem egy kozmikus szintre emelkedve a káosz hatalmai ellen, amelyben az individuális ellenfelek csupán a mítoszokból jól ismert ősi gonosz manifesztációi. Nem véletlen, hogy I. Tukulti-Ninurta és az őt követő uralkodók királyfelirataiban jelennek meg először a mitológiai utalások.⁹ Ezekben az intertextuális kapcsolatokban az asszír király az ősi háborús istenség, Ninurta epithetonjait,¹⁰ fegyvereit,¹¹

⁸ ROAF 1998, 148. A kép nyilván leegyszerűsített, hiszen már I. Samsi-Adad asszír király (1813-1781) is vezetett hódító háborúkat, továbbá az anatóliai asszír kereskedők ezt megelőzően is intenzív kapcsolatba léptek idegen kultúrákkal, de egyrésről egyik folyamat sem tartós, másrésről pedig nem állnak kontinuum kapcsolatban az újasszír ideológiával, így identitásformáló hatásuk is elenyésző.

⁹ E jelenség középasszír kezdeteiről lásd: PONGRATZ-LEITEN 2001, 224-230.; ANNUS 2002, 94-101.; a folyamat egyfajta Szín-ahhé-erfánál való kiteljesedéséről: WEISSERT 1997.

¹⁰ Jól nyomon követhető ez II. Assur-nászir-apli (884-859) a kalhúi Ninurta templomból előkerült feliratán (GRAYSON 1991, A.0.101.1). A bevezető két részre oszlik, az első egy Ninurtának szánt himnusz, a második a király dicsérete; az istenségnél használt epithetonok a második részben a királyra vonatkozóan ismétlődnek meg: *dannu* („erős”), *šīru* („főnök”), *sankallu/ašarēdu* („legelő”), *qarrādu* („hős”), *rubū* („fejedelem”), *edku* („vad”), *lā padū* („kegyetlen”), *mušamqitu* („bukást okozó”), *bēlu* („úr”). Táblázatba foglalva lásd: ANNUS 2002, 97-98.

¹¹ Ninurta harci hálója (*šuškallu*) I. Tukulti-apil-Esarra (1115-1076) Annalesében a király saját megnevezésével szolgál (*šuškal lā māgir* „az engedetlennek háló” [azaz „az engedetleneket hálójával összefogó”), GRAYSON 1991, A.0.87.1. iii 33). Az Anzû elleni küzdelemben Ninurta megszemélyesített segítségei šár-ur₄ és šár-gaz Assur-ah-iddina (681-669) Egyiptomi hadjáratban saját fegyvereinek megnevezései (BORGER 1956, 65., Nin. E, col. ii 6-13).

pusztításra vonatkozó frázisait¹² saját magára vonatkoztatja, míg Ninurta ellenségének, Anzúnak a tulajdonságai AsszírIA ellenségeinél jelennek meg.¹³ Ez a középasszír korban kialakult kép folyamatosan erősödik, és az újasszír korban egyre gyakrabban hivatkoznak az ellenfélre, mint egy állatra, megfosztva ezzel őt az emberlét méltóságától (az ellenség „dehumanizálása”);¹⁴ majd pedig a szargonida kortól – tehát AsszírIA utolsó 100 évében – a *gallú*-démonnal hozzák őket párhuzamba (az ellenség „démonizálása”), továbbá Tiamat (tehát az ősellenség) gyermekeiként utalnak rájuk.¹⁵ A szargonida korban kiteljesedő ellenségkép ideológiailag nem hoz semmi újat a korábbi korokhoz képest, csak szavakba önti azt, amit már a középasszír kortól gondoltak a periféria népeiről: az ellenség a világrendet fenyegető kaotikus erő manifesztációja, tulajdonképpen egy démon.¹⁶

A démonoktól, mint az ember életében bekövetkező rossz okozójától való félelem ősi jelenség.¹⁷ Ezt a fóbiát, hogy kezelhetővé váljék, keretek közé kellett szorítani, rendszerimmanensé kellett változtatni, amihez a mágia nyúj-

¹² I. Tukulti-Ninurtánál jelennek meg először Ninurta pusztításhasonlatai, mint például az *abūbu* („özönvíz”, GRAYSON 1987, A.0.78.1. ii 17; A.0.78.24. 9), *ašamšatu* („homokvihar”, A.0.78.1. ii 19), melyek később az asszír királyfeliratok gyakori szófordulataivá válnak.

¹³ Mind Anzúra, mind AsszírIA ellenségeire a leggyakrabban használt jelző a *lemnu*, *lemuttu* („gonosz”, II. Assur-nászir-aplinál például lásd: GRAYSON 1991, A.0.101.1. i 8).

¹⁴ A leggyakoribb hasonlat – már I. Tukulti-apil-Esarra felirataiban – a menekülő madárra vonatkozik (*kima iššūri*, GRAYSON 1991, A.0.87.1. iii 68-69.), de találni egérrel (*kima šutinni*) és denevérrel (*kima arrabi*, GRAYSON 1991, A.0.87.4. 11-12.) való közös nevezőre hozást is.

¹⁵ II. Sarrukín (722-705) Annaleszében Marduk-apla-iddina (722-702) „a gonosz *gallú*-démon lenyomataként” (*hiriš gallê lemmi*) jelenik meg (FUCHS 1994, Ann 327, V:9,13 || Thr 2’/3’). Fia, Szín-ahhé-ería (705-681) még meszszebb megy, amikor azt mondja, hogy Babilon lakói mind gonosz *gallú*-démonok (*mārī Bābili gallê lemnūti*, BORGER 1979, Chicago Prisma v 18).

¹⁶ Az ellenség démonizálásához lásd: HAAS 1980, 41-43.; uő. 1986, 112-115. A démonokat az asszír királyfeliraton kívüli kontextusban is sok esetben a perifériához kötötték. Többnek a neve a keleti hegyvidékhez köthető nyelvekből (elámi, szutú, lullubi) eredeztethető (HAAS 1980, 39.).

¹⁷ FARBER 1995, 1896.

tott megfelelő teoretikus és praktikus alátámasztást. Mivel sok esetben a betegség eredetét egy démon ártó hatásának tudták be, az ellenük való küzdelem megjelenik a mezopotámiai szöveganyagban is ráolvasások, mágikus szövegek formájában. Amint azonban följebb láttuk, a démonok tevékenységi területe nem merült ki az egyes individuumok megtámadásában, hanem a periféria gonosz erőit is kapcsolatba hozták velük; feltételezhetjük tehát, hogy az ellenség ellen való mentális küzdelemhez éppúgy hozzátartozott a mágia, mint az orvosi praktikákhoz. Milyen jelek utalnak arra, hogy Mezopotámiában a mágia szerves részét képezte egy ilyen mentális háborúnak?

Csak kevés és igen töredékes szöveg maradt fenn harci rituálékról. Feltételezhető, hogy a műfaj elsősorban orális formában virágzott, és soha sem került be a „hagyomány áramába”,¹⁸ de az ilyen jellegű szövegek meglétének tudata elegendő ahhoz, hogy belátható legyen, a háború sikerességét mágikus síkon is biztosítani kellett. Tudomásunk van például úgynevezett *sarrānu* figurákról, amelyeket az ellenséggel azonosítottak. A király, valamint Nergal papja a bábut a pontosan lefektetett rituálé során egy szent íj segítségével többször egymás után lenyilaznak.¹⁹ Az eljárás bármilyen bajelhárító – a metaforikus gondolkodásra építő – homeopatikus mágiával párhuzamba állítható.²⁰ A királyfeliratokban találni utalásokat arra, hogy a

¹⁸ OPPENHEIM 1982, 35-44. Vö.: ASSMANN 1999, 91-93.

¹⁹DELLER 1992. A háborús rituálékról lásd még: ELAT 1982; SALLABERGER 2006-2008, §4.4.

²⁰ James G. Frazer (1854-1941) brit etnológus mágia-elméletéből egy dolog tűnik a tudománytörténetben időtállóknak. Az ember kétféleképpen próbál mágikus hatást gyakorolni a realitásra, vagy az utánzás által (*homeopathic magic*), arra a feltevésre alapozva, hogy a hasonló befolyásolja a hasonlót (erre tipikus példa a fent említett helyettesítő figura alkalmazása); vagy átvitel által (*contagious magic*), ami az egykor meglévő kapcsolatot a kapcsolat megszűnte után is fönntartja (például testrészek, köröm haj, stb., akkor is a tulajdonosát reprezentálják, ha azok már rég nem tartoznak hozzá). FRAZER 2005, 21-23. A két típusú mágia tulajdonképpen a nyelv két lehetősége a valóságban érzékelt benyomások leírására: a metafora (hasonlóság) és meto-

hadjáratok bizonyos szituációiban is végeztek mágikus szertartásokat, mint például a király fegyverének rituális megmosása a „tenger” vizében, áldozatbemutatás az isteneknek.²¹ Ebbe a kategóriába tartozik továbbá a szikladomborművek és sztélék (*šalmu*)²² állítása. Az újasszír birodalomban válik gyakorivá az a szokás, hogy a királyok hadjárataik során, egyrésztől lehetőleg megközelíthetetlen és elhagyatott helyen készítenek szikladomborművet, másrésztől városi kontextusban sztéléket. III. Sulmánu-asarídu (859-824) balawáti kapujának bronz-frízei bemutatják több ilyen szikladombormű elkészítésének módját. Habár nincs szöveges alátámasztásunk, de a vizuális narrációból jól kivehető,²³ hogy ezek a királyt imádó pózban ábrázoló emlékművek semmiképpen nem profán határhővegek, hanem mágikus szimbólumok, melyek az elkészítést és a felszentelést közelebbről már meg nem határozható vallásos rituáléba ágyazzák, amellyel mentálisan jelölik ki a centrum, azaz a kozmosz határait, azt a körzetet, ahol az igazságért és a jóléért az asszír király személye jelenti a garanciát.²⁴

Az ellenség démonizálása, a háborús rituálék, szikladomborművek állítása, mind arra utalnak, AsszírIA ellenfeleivel való küzdelem nem merül ki hadászati, stratégiai, logisztikai feladatokban. Az egész háborúnak van egy mentális dimenziója, amit a mágiával azonosíthatunk. Eddig a királyfeliratokra csak e gondolkodásmód meglétének igazolásaképp hivatkoztam. Az a kérdés, hogy vajon ezek a szövegek betöltik-e funkcionálisan is a mágia szerepét? Vajon a szövegek – a tar-

nímia (kapcsolat) alapján. BINSBERGEN, WIGGERMANN 1999, 8.; vö.: WILLIS 2002, 341.

²¹ Lásd például III. Sulmánu-asarídunál, ahol a két szertartás együtt jelentkezik: GRAYSON 1996, A.0.102.1. 34-35; vö.: FARBER 1995, 1903.; COLLBOW 2000, 9.

²² Az akkád nem tesz különbséget, és a *šalmu* szavával jelöli mind a szikladomborműveket, mind a sztéléket, sőt még a királyról készült körplasztikákat is. COLLBOW 2000, 4. (vö.: AHw III 1078-1079. o.).

²³ Lásd balawáti kapu I. pánt, X. pánt alsó és felső fríz.

²⁴ SHAFER 2007, 141-145.

talmon túl – rendelkeznek-e olyan tipológiai tulajdonságokkal, amelyek alapján e korpuszt is a mentális harc részeként kellene értelmeznünk? Egy pillanatra tehát tekintsünk el attól, hogy mit írtak az asszír királyok, és vessük össze a feliratok formai jellegzetességeit a mágia-szövegek sajátosságaival.

Mágikus rituálék eljátszásának előfeltétele az elkülönítés. A rituálé cselekménye egyfajta térben és időben történő szegregáció. A pap – virtuálisan vagy fizikálisan – körülhatárolja a rituálé terét (például azzal, hogy lisztpasztával kört rajzol).²⁵ A rituálé szövege mitológiai utalásokkal, vagy akár egy egész mítosz földidézésével elszakítja a cselekményt a jelen kortól és az ősi-eredeti időbe röpíti vissza a résztvevőket.²⁶ A mágiának verbálisan is el kell különülnie a hétköznapi, profán világtól. A rituálé nyelvezete archaikus; sok esetben egy ősi, szentnek tartott nyelvet idéz; nemegyszer pedig halandzsanyelvet használ. A szövegek – szemben a profán kommunikációval – strukturáltak, párhuzamokba és szimmetriákba rendeződnek, előszeretettel alkalmaznak metaforákat, ill. olyan szóképeket, melyek szemantikailag hétköznapi emberek számára nehezen vagy egyáltalán nem érthetők.²⁷

Az elkülönülés három elem (tér, idő, nyelvezet) direkt párhuzamba hozható az asszír királyfeliratokkal. A feliratokat minden esetben olyan helyen készítik, amelyek elkülönülnek a hétköznapi terektől, vagy mert fizikailag²⁸ vagy mert társadalmi meghatározottságukban²⁹ hozzáférhetetlenek. Amint már fentebb láttuk, az asszír királyfeliratok számtalan mitoló-

²⁵ Lásd pl. REINER 1958, 11. o. *Šurpu* I, 3-4.

²⁶ ELIADE 1987, 61-106.; ASSMANN 1999, 49-56.

²⁷ VELDHUIS 1999; vö.: DE BOIS 1992, 335-336.

²⁸ Ahogy korábban említettem, ebbe a kategóriába tartoztak a szikladomborművek (COLLBOW 2000), de ugyan így hozzáférhetetlenek az épületek alapjába helyezett alapító királyfeliratok is (OPPENHEIM 1982, 50.).

²⁹ Nehezen körülhatárolható, hogy kik láthatták a fővárosok (Assur, Kalhu, Dúr-Sarrukín, Ninive) palotáinak királyfeliratait; feltételezhető, hogy az uralkodó osztály és az őket kiszolgáló személyzet (RUSSEL 1991, 238-240.). A közönségnek ezt a limitált csoportját is tovább kell szűkíteni, ha figyelembe vesszük a korabeli társadalomban jelen levő nagy arányú analfabetizmust. RUSSEL 1991, 254-255.

giai utalást tartalmaznak (elsősorban az *Anzú mítoszra* és az *Enūma elišre*), így generálva a szövegek időbeli elkülönülését – legalább is részben. A feliratok nyelvi sajátosságai éppúgy archaizálók³⁰ és strukturáltak (parallelizmusok, szimmetriák, metaforák, stb.),³¹ mint a mágia-szövegek. További párhuzamok húzhatók a mágia és az asszír királyfeliratok között a rituáléhoz való kötődésében (föltételezhető, hogy a balawati kapu frízein ábrázolt rituálék általánosan minden királyfelirat fölszentelésére vonatkoztathatók); ill. a már sokszor említett közös ellenségképben.³² Számos felirat végén megjelenő áldás- és átokformula egyértelműen jelzi, hogy a szöveg profán értelmezése modern megközelítés, és távol van a kor szemléletétől. Az áldás- és átokformula a felirat épségét misztikus módon összekapcsolta a király nevének fönntmaradásával. Egy tárgy és tulajdonosa közötti kapcsolat tartós fönnállása a – metonimikus gondolkodáson alapuló – átviteli mágiának tipikus esete.³³

Az összehasonlítás utolsó formai szempontja a repetitív jelleg. A mágiában föllelhető repetíció arra a hétköznapi tapasztalatra épít, hogy hatás elérése – bármilyen területen – bizonyos cselekvésminták állandó ismétlésével érhetőek el. Ahogyan a mesterember mindig ugyanazt a műveletet ismételve készíti el termékét, úgy a ráolvasó pap a rituálé bizonyos részleteinek ismétlődő eljátszásával, szavak, frázisok, mondatok, vagy egész részek verbális repetíciójával éri el a tervezett hatást, a démon elűzését, a beteg gyógyulását, stb.³⁴ Az asszír

³⁰ Az újasszír birodalom korában a legtöbb ember már arámul beszélt, ennek ellenére a hivatalos nyelv egészen a birodalom bukásáig az asszír maradt. Az írnokok mindemellett egyiket sem tartották a királyfeliratokhoz méltónak, hanem inkább az akkád nyelv archaizáló babiloni dialektusát választották üzenetük megfogalmazására. VAN DE MIEROOP 1999, 57.

³¹ Az asszír királyfeliratok magas szintű irodalmi minőségéről számos tanulmány született. Lásd: GRAYSON 1981; RENGER 1986; 1990.

³² Ehhez természetesen hozzá kell fűzni, hogy nem minden mágia-szöveg démonok ellen irányul, de még is a mezopotámiai korpusz egy jelentős részét ezek a ráolvasások teszik ki. Lásd FARBER 1995 tipologizálását.

³³ Lásd: 20. lábjegyzet.

³⁴ VELDHUIS 1999, 38-39, 41.

királyfeliratok szintén repetitívek, kezdve ott, hogy bizonyos szövegeket többször elkészítenek és különböző helyeken állítanak ki,³⁵ egészen odáig, hogy a narráció menetében folyton visszatérő szavakat és frázisokat alkalmaznak. Ez utóbbi állítás a feliratok ígéire vonatkoztatva statisztikailag is jól illusztrálható.³⁶

II. Assur-nászir-apli írnoke a *Nimrud monolit*ban – ha minden igét, függetlenül előfordulási számuktól, egyszer veszünk – 66 igegyököt használ, amelyből csak 24 ige (36%) repetitív, 42 (64%) pedig nem az.³⁷ Ez az arány viszonylag tág teret engedne az elbeszélés választékos, széles szókészletet fölölelő megjelenítésének. Más kép rajzolódik ki azonban, ha megnézzük, hogy a 42 nem repetitív ige mindössze 19%-át teszi ki az összes előforduló igének. Az írnoke tehát az igék széles palettá-

³⁵ A legjobb példa erre II. Assur-nászir-apli ún. standard felirata, amely a kalhúi észak-nyugati palota termeiben ismétlődik több száz kőlapon keresztül (GRAYSON 1991, A.0.101.23). Ha nem is ilyen nagy számban, de más királyok is fölratták ugyanazt a szöveget különböző termekben, így például II. Sarrukín díszfelirata Dúr-Sarrukíni palotájának legalább négy termében ismétlődik (X, IV, VII, VIII, [bizonyos részletek I], FUCHS 1994, 189.).

³⁶ Nem csak igék ismétlődnek a királyfeliratokban. Feltűnő például, hogy a zsákmánylisták minden fosztogatásnál – többé-kevésbé – ugyanazokat az elemeket tartalmazzák a sorrendiséghez is ragaszkodva (lásd pl. III. Sulmánu-asarídu Kurkh monolitjának zsákmánylistáit: GRAYSON 1996, A.0.102.2: i18, i28, i36, i37, i41, ii12-13, ii62). Mindemellett az igék repetíciójának funkcionálisan fontosabb értéke van. Az igék a királyfelirat szereplőinek alakját rajzolják meg – mint ahogyan azt mindjárt látni fogjuk.

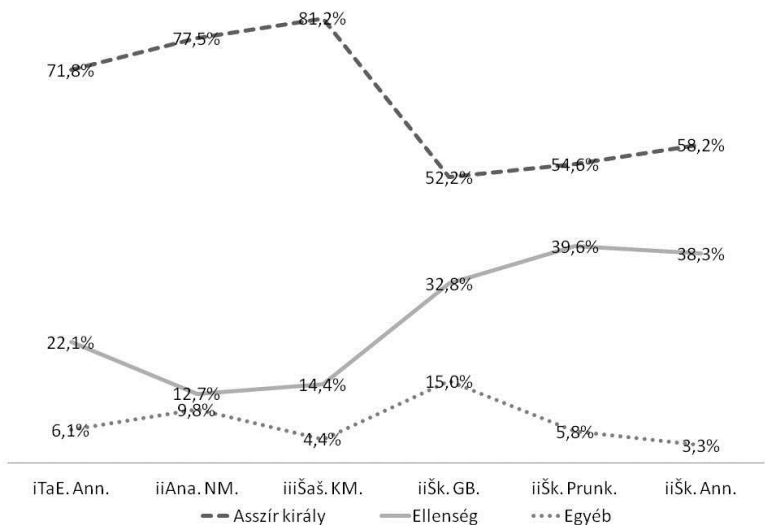
³⁷ A „repetitív ige” kifejezése pontatlan, de most szándékoltan leegyszerűsített kifejezés. Nem minden repetitív ige tölti be ugyanis a mágikus szövegekre jellemző repetitív funkciót, ezért kutatásomban négy igei kategória között teszek különbséget: (1) vannak repetitív funkcionális és multifunkcionális igék, ezek azok, amelyek párhuzamba állíthatóak a mágia repetitív igéivel; (2) vannak repetitív igék, amelyek azonban nem szerveződnek szemantikailag egységbe, így nem funkcionálisak; (3) vannak olyan igék, melyek nem repetitívek ugyan, de a szöveg struktúrájában betöltött helyük alapján funkcionálisnak kell tekinteni őket; (4) és végül vannak nem repetitív igék, melyek funkcionálisan is értéktelenek. E cikkben „repetitív ige” fogalma alatt az (1)-es kategória igéit értem.

ját alkalmazza ugyan, de ebből 81%-ban csak repetitív igét használ.³⁸

A repetíció a valóságra való hatásgyakorlás mágikus funkcióját tölti be. Az asszír királyfeliratok ismétlődő igéi azt az üzenetet közvetítik, hogy a valóság csak ezeken a szavakon keresztül létezik. A repetitív igéket alapvetően két szempontból lehet vizsgálni. Egyrészt koherens és konzisztens kép rajzolódik ki a centrumra, és azon belül is elsősorban az asszír királyra vonatkozó igék elemzése során. E tanulmány azonban a másik szempontot veszi kiindulási alapnak, jelesül, hogy melyek és milyen jelentést hordoznak a perifériára vonatkozó repetitív igék? A két szempont persze nem választható élesen el egymástól, mert az egyik a másiknak negatív lenyomata. Ez a tükörpárhuzam vizuálisan is kirajzolódik, ha egy kronologikus grafikonra vetítjük az asszír királyra és az ellenségeire vonatkozó igék arányát (1. ábra).³⁹

³⁸ Hasonló arány mutatkozik II. Sarrukín királyfeliratainak statisztikai vizsgálatánál. Az Annaleszben ha minden igegyököt csak egyszer számolunk, akkor a repetitív igék az összes ige mindössze 25%-át teszik ki; ez a 25% azonban 65%-ban uralja a cselekmény menetét (FUCHS 1994, 82-188.). A Díszfeliratban (Prunkinschrift) 26% igegyök 66%-ban dominál (FUCHS 1994, 189-248.); az Istenlevélben (Gottesbrief) 17% repetitív ige a narráció 58%-át teszi ki (MAYER 1984). Az arányok egymáshoz való viszonya hasonlít az újasszír – vagy általánosságban véve az imperialisztikus – társadalom szerkezetére, ahol egy viszonylag szűk elit birtokolja az anyagi javak nagy százalékát (LIVERANI 1979, 297-298.). Ugyanakkor megjegyzendő, hogy nem mindegyik asszír királyfelirat esetében ilyen látványos a különbség. I. Tukulti-apil-Esarra Annaleszében 24%–53% az aránypáros. További királyfeliratok analízise során nyilván árnyaltabb és pontosabb képet kapunk majd.

³⁹ A grafikon rövidítéseinek feloldása: iTaE. Ann. = I. Tukulti-apil-Esarra, Annalesz; iiAna. NM. = II. Assur-naszir-apli, Nimrud monolit; iiiŠaš. KM. = III. Sulmánu-asarídu, Kurkh monolit; iiŠk. GB. = II. Sarrukín, Istenlevél; iiŠk. Prunk. = II. Sarrukín, Díszfelirat; iiŠk. Ann. = II. Sarrukín, Annalesz.

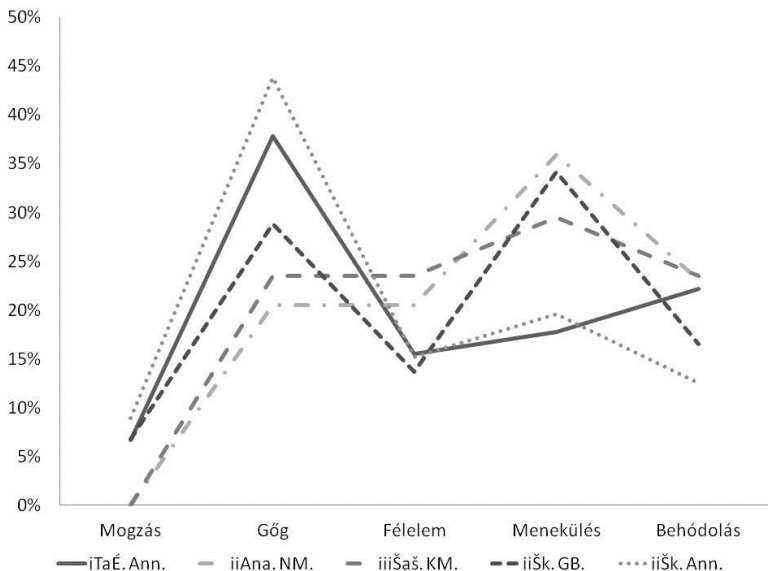
Az asszír uralkodó és az ellenség igéinek aránya az asszír királyfeliratokban

A vizsgált szövegekben kimutatható, hogy minél több teret kap az asszír királyra vonatkozó igék aránya, annál kevesebb vonatkozik az ellenségre, és ebben a szimmetrikus eloszlásban mindig az ellenség van – matematikai és szimbolikus értelemben egyaránt – alul.⁴⁰ Az ellenség igéinek alacsony aránya

⁴⁰ II. Sarrukínál – és feltehetően az őt követő királyoknál – az ellenség szerepe szemmel láthatóan megnövekszik (bár még mindig nem éri el a 40%-ot). A jelenségre többféle magyarázat van. 2012. április 19-én a ‘Felemelkedés és Hanyatlás – I. Pécsi Orientalisztikai Konferencián’ elhangzott előadásomban (*A repetíció, mint a mágikus gondolkodásmód egyik megnyilvánulásának hanyatlása az Újasszír birodalomban a királyfeliratok elemzése alapján*) ezt a fenomént – VON SODEN 1959 megfigyeléseiből kiindulva – a mágikus gondolkodás visszaszorulásának egyik megnyilvánulásaként értelmeztem. Kétségtelen, hogy a királyfeliratok a szargonida korban egyre jobban elszakadnak a sztereotip ábrázolási formáktól, egyre több anekdotikusabb elemmel bővülnek, ami feltétlenül kihat az ellenség ábrázolására. Ennek oka azonban nem csak vallási lehet. Ez az a kor – mint ahogyan azt már fentebb említettem – amikor az ellenséget konkrétan a *gallú*-démonnal hozzák összefüggésbe. Úgy tűnik,

egyfajta *cselekvésszűkítés*. Az asszír írnok lekorlátozza a periféria szereplőinek mozgásterét, ami az ő szemükben nem egy stilisztikai fogás, hanem a valóság visszatükrözése.

Az ellenség leszűkített cselekvése öt kategóriába sorolható, amely egyben az egyetlen lehetséges cselekvési szekvencia sor számára: 1. mozoghat; 2. gőgös lesz, fölfuvalkodik; 3. félelem fogja el őt és az embereit; 4. elmenekül; 5. vagy behódol. Ez a sorozat ellenségről ellenségre strukturálisan ismétlődik, hiszen mindegyiknek ugyanazok a cselekvési sémák állnak a rendelkezésére. Nem kezdeményezhet, nem mozoghat önállóan, nem érhet el még csak részsikereket sem. Szerepe determinálva van, ami a témák arányainak egységes voltából is kiolvasható (2. ábra).

Hangsúlyok az asszír királyfeliratok ellenségábrázolásában

mintha II. Sarrukín előtt az ellenség bemutatása ösztönös módon fejeződik ki, míg nála és az utódainál egy tudatos és konkrét formát ölt fel. Egy biztosabb válasz további kutatás függvénye.

A mozgás mindegyik feliratban jelentéktelen; de majdnem mindegyik görbén megfigyelhető a 2. (góg) és a 4. (menekülés) kategória kiugrása; a félelem és a behódolás egységesen központos szerepet tölt be. Az ellenség tehát minden esetben fölfuvalkodik, föllázad az isteni rend ellen (ez adja az asszír király támadásának a jogalapját), de gógjének egyenes következménye a fejetlen menekülés és megsemmisülés.

Mindegyik kategóriának megvannak a saját igéi, ahogyan az a táblázatban látható.

Kategoría	Akádige	Jelentés	iT aÉ	iiAna	iiiŠa.	iiŠk	Σ	
			· A nn ·	· NM.	· KM.	· GB.	· An n.	
Mozgás	<i>alāku</i>	„megy”	3	–	–	2	2	7
	<i>erēbu</i>	„belép”	–	–	–	3	8	11
Góg	<i>epēšu</i>	„tesz” gonosz dolgot	4	2	2	3	4	15
	<i>nabal kutu</i>	„áthág” törvényt	–	3	–	1	4	8
	<i>takāl u</i>	„bízik” magában	1	2	4	3	4	14
	<i>tebû</i>	„föllázad”	–	1	2	–	1	4
	<i>etēqu</i>	„megszeg” esküt	–	–	–	3	1	4
	<i>mašû</i>	„elfelejt” esküt	–	–	–	2	–	2
	<i>šapār u</i>	„küld” üzenetet gonosz tartalommal	–	–	–	–	8	8
<i>dabāb</i>	„mond”	–	–	–	–	5	5	

	<i>u</i>	gonosz dolgo- kat						
	<i>ekēmu</i>	„elvesz”	–	–	–	–	4	4
	<i>ḥaṭû</i>	„vétke- zik”	–	–	–	–	3	3
	<i>kalû</i>	„vissza- tart” adót	–	–	–	–	3	3
	<i>lā magār u</i>	„nem enge- delmes”	9	–	–	–	–	9
	<i>lā kanāš u</i>	„nem hódol be”	3	–	–	1	2	6
	<i>lā palāḥ u</i>	„nem féli” Asszír- ia isteneit	–	–	–	3	–	3
	<i>lā adāru</i>	„nem tiszteli” Asszír- ia isteneit	–	–	–	–	3	3
	<i>lā idû</i>	„nem ismeri” a helyes rendet	–	–	–	3	2	5
	<i>lā našār u</i>	„nem őrzi” a jogot	–	–	–	2	1	3
	<i>lā našû</i>	„nem hoz” adót	–	–	–	–	4	4
Féle- lem	<i>palāḥ u</i>	„fél”	1	3	6	–	–	10
	<i>garār u</i>	„félve össze- göngyö- lődik”	–	3	–	–	–	3
	<i>adār u</i>	„fél”	5	2	2	–	5	14
	<i>šemû</i>	„hall”	1	–	–	5	11	17

		vereség- ről						
	<i>amār</i> <i>u</i>	„lát” veresé- get	–	–	–	5	1	6
Mene- külés	<i>napar</i> <i>šudu</i>	„mene- kül”	3	4	–	5	7	19
	<i>napru</i> <i>šu</i>	„elre- pül”	2	–	–	1	1	4
	<i>abātu</i> N	„elsza- lad”	–	–	–	2	2	4
	<i>ašāru</i> D	„hátra- elhagy”	1	2	2	6	–	11
	<i>ezēbu</i> Š	„meg- ment” életét	2	3	5	3	6	17
	<i>elū</i>	„föl- megy” hegyre	–	5	3	5	5	18
	<i>emēd</i> <i>u</i>	„ha- gyatkozi k” me- nekülésr e	–	–	–	3	1	4
Behó- dolás	<i>šabāt</i> <i>u</i>	„meg- ragad” az asszír kir. lábát	8	5	6	–	6	25
	<i>arādu</i>	„leeresz eresz- kedik” az asszír kir. lábához	–	2	2	–	–	4
	<i>pašāl</i> <i>u</i>	„csú- szik- mászik” az asszír kir. előtt	–	–	–	2	–	2

	<i>našāq</i> <i>u</i>	„meg- csókol- ja” az asszír kir. lábát	–	–	–	4	2	6
	<i>našû</i>	„hord” adót	2	–	–	2	6	8
	<i>wabāl</i> <i>u</i>	„hord” adót	–	2	–	4	–	6
Σ	45	39	34	73	112	299		

A mozgást leszámítva mindegyik kategóriában vannak olyan igék, amelyek mind a négy király esetében fontos szerepet töltenek be (a táblázatban vastagon szedve). Úgy tűnik tehát, hogy bizonyos igék minden korszakban hozzátapadtak az ellenség képéhez, és ezek egy narratív sablont rajzolták ki róla.

Az ellenség gonosz és istentelen dolgokat tett (*epēšu*), ami az istenek haragját vonta magára. Az asszír király nem ragaszkodott vérontáshoz, de ő felfuvalkodva saját erejében, serege nagyságában, szövetségesei segítségével és stratégiai pozíciójában bízva (*takālu*) kierőszakolta az összecsapást. Amikor azonban megpillantotta az asszír királyt, istenjelvényei csillogását, és legyőzhetetlen seregét, sötét félelem fogta el őt (*adāru*). A cselekménynek két lehetséges befejezése van. 1. variáció: Hogy életét megmentse (*ezēbu*), mindenét hátrahagyva (*ašāru*) elmenekült (*naparšudu*). 2. variáció: Hódolata jeléül leborult a király előtt, lábát átkarolta (*šabātu*), és adót fizetett neki (*našû*).

El lehet játszani a gondolattal, hogy talán közkincként létezett egy hasonló szerkezetű asszír orális narratíva, amelyet az apák meséltek fiaiknak. Egy ilyen mindenki által jól ismert mítoszt – mert itt tulajdonképpen egy mitologizált ellenséggel van dolgunk⁴¹ – használhattak föl a királyfeliratot készítő udvari írnokok, aktualizálva a konkrét ellenséghez és kiegészítve néhány korhoz kötött stilisztikai divattal. Hogy egy ilyen tör-

⁴¹ Liverani 1979, 308.; Fales 1987, 425. 2. végjegyzet; 427.

ténetnek – ha valóban létezett – milyen mértékű volt az elterjedtsége társadalmi rétegek, etnikai csoportok és regionális körzetek között, szinte megválaszolhatatlan. Feltételezhető, hogy a fővárosban és a társadalom elit rétegében kiforrottabb és terminológiailag egzaktabb módon élt az ellenség képe, mint másutt, ahol az ideológiai finomságokat fokozatosan lemorzsolva és a helyi hagyományokat beépítve csak az antagonizmus megléte szűrődött át.⁴²

Összefoglalás

Ahogy az a bevezető két idézetében láttuk, az asszírok szemében csak egy ellenség létezett, a különböző népek és városok csupán ugyanannak a gonosz erőnek a különböző megnyilvánulási formái voltak. Láttuk, hogy ez a gonosz erő egyfajta démon, aki ellen – túl a fizikai háborún – mentális síkon is föl kell venni a küzdelmet. Ez a mágia területén zajlik. Harci rituálék, szikladomborművek, királyfeliratok mind e mentális küzdelem eszközei. Az asszír királyfeliratok ellenségképe nem egyszerűen egy irodalmi toposz, vagy stilisztikai megoldás, amelyet mechanikusan vettek át egymástól az udvari írnokok, hanem a valóságra mágikus hatást gyakorló tényező. A feliratok ismétlődő igéi determinálják az ellenség cselekvési lehetőségeit (mozgás, gőg, félelem, menekülés, behódolás); ahogy a szövegben, úgy a valóságban is, mert a szöveg ereje önmagában meghatározza a realitást. Az ellenség szűkös lehetőségei közül a fölfuvalkodás és a menekülés a leghangsúlyosabb, szimmetrikusan szembe helyezkedve az alázatos, de győzedelmes asszír királlyal. Az ellenfél az asszír király negatív lenyomata, egyfajta burkolt önkép, amely tulajdonképpen identitás-erősítő jelleggel rendelkezik.⁴³ Ebből

⁴² Liverani 1995, 2354-2355.

⁴³ A „másikról” alkotott sztereotip kép ma is ugyanezt a funkciót tölti be. Amikor a Európa, és főleg az USA modern Közél-kelet „zsarnoki rendszeréről”, „önkényuralmáról” „lefátyolozott nőiről”, „misztikájáról”, „fundamentálisizmusról”, „korrupciójáról”, stb. beszél, akkor tulajdonképpen saját ma-

adódik, hogy az ellenségre szükség van, mert nélküle nem teljes a „mi” tudat képe, nélküle nem kerek a világ. Figyelmeztető értékű, hogy ugyan ezt a törvényszerűséget fogalmazza meg Victor Klemperer is a náci Németország ellenségképéről: A zsidó a legfontosabb ember Hitler államában: a legismertebb kutyafejű tatár, a bűnbak, a legismertebb ellenség, a legegységesebb közös nevező, a legtartósabb idézőjel a legkülönbözőbb tényezők számára. Ha valóban sikerült volna a Führernek az összes zsidó tervezett megsemmisítése, akkor valami újat kellett volna kitalálnia, mert a zsidó ördög nélkül – „aki a zsidót nem ismeri, nem ismeri az ördögöt”, állt a Stürmer címlapján –, a sötét zsidó nélkül nem tudta volna a nordikus germánok csillagfényét felmutatni.⁴⁴

Felhasznált irodalom

ANNUS 2002 = ANNUS, Amar: *The God Ninurta in the Mythology and Royal Ideology of Ancient Mesopotamia*. Helsinki, Neo-Assyrian Text corpus Project, 2002. State Archives of Assyria Studies, Volume 14.

ASSMANN 1999 = ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 1999.

BINSBERGEN, WIGGERMANN 1999 = BINSBERGEN, Wim van – WIGGERMANN, Frans: *Magic in History. A Theoretical Perspective, and its Application to Ancient Mesopotamia*. In Tzvi Abusch, Karel van der Toorn (ed.), *Mesopotamian Magic. Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*. Groningen, Styx, 1999, 3–34. o.

gáról implicit módon azt mondja, hogy a nyugati ember demokráciában, jogállamban él, a nők emancipáltak, az emberek felvilágosultak, vallásilag toleránsak, megvesztegethetetlenek, stb. HALLER 2007, 18.

⁴⁴ KLEMPERER 1984, 175.

- BORGER 1967 = BORGER, Rylke: *Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien*. Archiv für Orientforschung, Beiheft 9. Graz, 1956. Utánnomás: Osnabrück, Biblio-Verlag, 1967.
- BORGER 1979 = BORGER, Rylke: *Babylonisch-assyrische Lesestücke*, Roma 1979. *Analecta Orientalia* 54.
- DU BOIS 1992 = DU BOIS, John W.: *Ritual Language*. In William Bright (ed.), *International Encyclopedia of Linguistics*. New York, Oxford, Oxford University Press, 1992, 335–337. o.
- DELLER 1992 = DELER, Karlehinz: *Neuassyrische Rituale für den Einsatz der Götterstreitwagen*. *Bagdader Mitteilungen* 23 (1992) 341–346. o.
- EDZARD 1987-1990 = EDZARD, Dietz Otto: *Martu*. *Reallexikon der Assyriologie* 7 (1987-1990) 433–440. o.
- ELAT 1982 = ELAT, Moshe: *Mesopotamische Kriegsrituale*. *Bibliotheca Orientalis* 39 (1982) 5–25. o.
- ELIADE 1987 = ELIADE, Mircea: *A szent és a profán*. Budapest, Európa, 1987.
- FALES 1987 = FALES, Frederick Mario: *The Enemy in Assyrian Royal Inscriptions: "The Moral Judgement"*. Hans Jörg Nissen – Johannes Renger (Hrsg.), *Mesopotamien und seine Nachbarn: Politische und Kulturelle Wechselbeziehungen im alten Vorderasien vom 4. bis 1. Jahrtausend v. Chr.* 2. verbesserte Auflage. Berlin, Dietrich Reimer Verlag, 1987. *Beiträge zum Vorderen Orient* 1 (1987) 425–435. o.
- FARBER 1995 = FARBER, Walter: *Witchcraft, Magic, and Divination in Ancient Mesopotamia*. In Jack M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East, Volume III*, New York, Simon & Schuster Macmillan, 1995, 1895–1909. o.
- FRAZER 2005 = FRAZER, James G.: *Az aranyág*. Budapest, Osiris, 2005.
- FUCHS 1994 = FUCHS, Andreas: *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*. Göttingen, Guvillier, 1994.
- GRAYSON 1981 = GRAYSON, Albert Kirk: *Assyrian Royal Inscriptions: Literary Characteristics*. In F. M. Fales (ed.), *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*. Rom, *Oriens Antiqui Collectio* 17, 1981.

- GRAYSON 1987 = GRAYSON, Albert Kirk: *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Volume 1. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press 1987.
- GRAYSON 1991 = GRAYSON, Albert Kirk: *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Volume 2. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press 1991.
- GRAYSON 1996 = GRAYSON, Albert Kirk: *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Volume 3. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press 1996.
- HAAS 1980 = HAAS, Volkert: Die Dämonisierung des Fremden und des Feindes im Alten Orient. In: Rocznik Orientalistyczny [Fs. Rudolf Radoszek] 41/2 (1980) 37–44. o.
- HAAS 1986 = HAAS, Volkert: *Magie und Mythen in Babylonien*. Gifkendorf, Merlin Verlag, 1986.
- HALLER 2007 = HALLER, Dieter: *Atlasz Etnológia*. Budapest: Athenaeum, 2007.
- HOROWITZ 1988 = HOROWITZ, Wayne: The Babylonian Map of the World. *Iraq* 50 (1988) 147–165. o.
- HOROWITZ 1998 = HOROWITZ, Wayne: *Mesopotamian Cosmic Geography*. Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns 1998.
- KLEMPERER 1984 = KLEMPERER, Victor: *A Harmadik Birodalom nyelve*. H.n., A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása, 1984.
- LIVERANI 1979 = LIVERANI, Mario: The Ideology of the Assyrian Empire. In Mogens Trolle Larsen (szerk.), *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. Mesopotamia, Copenhagen Studies in Assyriology, Copenhagen 7 (1979) 297–317. o.
- LIVERANI 1995 = LIVERANI, Mario: The Deeds of Ancient Mesopotamian Kings. In Jack M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East*. New York, Charles Scribner's Sons, 1995, Volume IV, 2353–2366. o.

- MAYER 1983 = MAYER, Water: Sargons Feldzug gegen Urartu – 714 v. Chr. Text und Übersetzung. *Mitteilung der Deutschen Orient-Gesellschaft* 115 (1983) 65–132. o.
- OPPENHEIM 1982 = OPPENHEIM, A. Leo: *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja*. Budapest, Gondolat, 1982.
- PONGRATZ-LEISTEN 2001 = PONGRATZ-LEISTEN, Beate: The Other and the Enemy in the Mesopotamian Conception of the World. *Melammu Symposia* 2 (2001) 195–231. In R. M. Whiting (ed.), *Mythology and Mythologies. Methodological Approaches to Intercultural Influences. Proceedings of the Second Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project. Held in Paris, France, October 4-7, 1999*. Helsinki, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2001.
- REINER 1958 = REINER, Erica: *Šurpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations*. Archiv für Orientforschung, Beiheft 11. Graz, 1958. Utánnomás: Osnabrück, Biblio Verlag, 1970.
- RENGER 1986 = RENGGER, Johannes: Neuassyrische Königsinschriften als Genre der Keilschriftliteratur: Zum Stil und zur Kompositionstechnik der Inschriften Sargons II. von Assyrien. In Karl Hecker, Walter Sommerfeld (Hrsg.), *Keilschriftliche Literaturen. Ausgewählte Vorträge der XXXII. Rencontre Assyriologique Internationale. Münster, 8.-12.7.1985*. Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 6 (1986), 109–128. o.
- RENGER 1990 = RENGGER, Johannes: „Versstrukturen“ als Stulmittel in den Inschriften Sargons II von Assyrien. In Tzvi Abusch, John Huehnergard, Piotr Steinkeller (ed.) *Lingering over Words: Studies in Ancient Near Eastern Literature in Honor of William L. Moran*. Atlanta, GA., Scholars Press, Harvard Semitic Studies, 37, 1990, 425–437. o.
- ROAF 1998 = ROAF, Michael: *A mezopotámiai világ atlasza (Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria)*. Budapest, Helikon, Magyar Könyvklub, 1998.
- RÖLLIG 1980-1983 = RÖLLIG, Wolfgang Landkarten. *Reallexikon der Assyriologie* 6 (1980-1983) 464–467. o.
- SHAFER 2007 = SHAFER, Ann: *Assyrian Royal Monuments on the Periphery: Ritual and the Making of Imperial Space*. Jack Cheng – Marian H. Feldman (eds.), *Ancient Near Eastern*

- Art in Context. Studies in Honor of Irene J. Winter by her Students.* Leiden, Boston, Brill, 2007. Culture & History of the Ancient Near East, Volume 26, 133–159. o.
- SALLABERGER 2006-2008 = SALLABERGER, Walther: Ritual. A. In Mesopotamien. *Reallexikon der Assyriologie* 11 (2006-2008) 421–430. o.
- STEINER 1987 = STEINER, Gerd: Der Gegensatz „Eigenes Land“: „Ausland, Fremdland, Feindland“ in den Vorstellungen des Alten Orients. In Hans Jörg Nissen – Johannes Renger (Hrsg.), *Mesopotamien und seine Nachbarn: Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im alten Vorderasien vom 4. bis 1. Jahrtausend v. Chr.* 2. verbesserte Auflage. Berlin, Dietrich Reimer Verlag, 1987. Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 1, 633–664. o.
- VAN DE MIEROOP 1999 = VAN DE MIEROOP, Marc: Cuneiform Texts and the Writing of History. London, New York, Routledge, 1999.
- VELDHUIS 1999 = VELDHUIS, Niek: The Poetry of Magic. In Tzvi Abusch, Karen van der Toorn (ed.), *Mesopotamian Magic. Textual, Historical, and Interpretative perspectives.* Groningen, Styx, 1999, 35–48.
- VON SODEN 1959 = VON SODEN, Wolfram: Religiöse Unsicherheit, Säkularisierungstendenzen und Aberglaube zur Zeit der Sargoniden. *Analecta Biblica* 12 (1959) 356–367. o.
- WESTENHOLZ 1997 = WESTENHOLZ, Joan Goodnick: *Legend of the kings of Akkade: The Texts.* Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, 1997.
- WILLIS 2002 = WILLIS, Roy. Magic: In Alan Barnard, Jonathan Spencer (ed.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology.* London & New York, Routledge, 2002, 340–343.

MIT ADHAT A HETVENES ÉVEK MAGYAR DOKUMENTUMFILMJE A (TÁRSADALOM)TÖRTÉNETÍRÁS SZÁMÁRA?¹

A jelenkortörténeti kutatások egyik legmeghatározóbb iránya a mindennapok történetének, az alulról szerveződő történelemnek a kutatása. A magyar jelenkortörténet társadalomtörténeti érdeklődésének középpontjában is egyre inkább ez a perspektíva található. A kutatókat – úgy tűnik – az a kérdés foglalkoztatja, hogy a kisemberek miként élték meg a kádárizmus éveit, és a mindennapok jellemzése milyen témákon és ábrázolásokon keresztül közelíthető meg. Ennek az érdeklődésnek biztosítanak keretet azok a történettudományos paradigmák és módszerek, amelyek az utóbbi évtizedekben Magyarországon is egyre gyakoribbak. Nem csupán a társadalomtörténet „történelem alulról” érdeklődése, vagy a mikrotörténet módszerei és perspektívái, vagy éppen egyfajta kultúratudományos történeti érdeklődés előtt nyílt meg az út, hanem a történészek a hagyományos források és az oral history technikája mellett kulturális, művészeti vagy mediális alkotásokat is forrásként kezelnek. Ennek a folyamatnak az egyik állomása, amikor filmeket használ a kutató egy adott történeti kor megértéséhez és elemzéséhez.

Jelen dolgozatban arra vagyok elsősorban kíváncsi, hogy a hetvenes években készült dokumentumfilmek mentén lehet-e

* A tanulmány írásakor a szerző az OTKA K81120 sz. (Egyén és közösség változó terekben...) program résztvevőjeként kutatási támogatásban részesült.

Ezenfelül a kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

közelíteni a kádárizmushoz; hogy milyen típusú történetírára nyílik lehetőségünk, milyen perspektívába és paradigmába illeszkedhet egy ilyen kutatás; és milyen módszerekre és buktatókra kell kiemelten figyelmet fordítanunk egy ilyen vizsgálat során.

Miért is lehetnek alkalmasak a dokumentumfilmek² bármiféle társadalomtörténet-írásra, és miért alkalmasak a hetvenes évek Magyarországanak jellemzésére? Egyfelől a film, legyen szó fikciós vagy dokumentarista alkotásról, mindig alkalmas arra, hogy történeti forrásként kezeljük. A dokumentumfilmek, úgy tűnhet, még alkalmasabbak történettudományos vizsgálódásra, hiszen a formai és műfaji sajátosságokból eredő fokozott referencialitás (vagy legalábbis ennek illúziója) következtében a nézőnek olyan érzése támadhat, hogy a történeti események szinkron idejű rögzítésének eredménye látható a filmben.³ Továbbá a magyarországi dokumentumfilm-készítés hetvenes évekbeli pozíciója az, ami alapján lehetségesnek tűnik egy ilyen kutatás. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján a magyar filmgyártásban, elsősorban a Balázs Béla Stúdióból kiindulva az ún. szociológiai szemléletű dokumentumfilm-készítés terjedt el.⁴ A szemlélet háttérében az a filmkészítői

² A szövegben dokumentumfilmen elsősorban olyan filmeket értek, amelyek társadalmi kérdésekkel foglalkoznak. Ez a dokumentumfilm-fogalom eltér a köznyelvben, nagyobb általánosságban használt fogalomtól, amelybe gyakran a népszerű-tudományos, vagy az ismeretterjesztő dokumentumfilmek is beletartoznak. A fogalomhasználat leegyszerűsítésének egyik oka, hogy a magyar filmtudományi terminológiában nem alakult ki olyan cizellált dokumentumfilm-fogalom, amely tisztán a társadalmi elkötelezettségű dokumentumfilmeket illetné. A fogalomhasználatról és dokumentumfilm-tipológiáról bővebben UNGVÁRY 2004, 7-13.

³ Mindez némiképp félrevezető, hiszen a dokumentumfilm-es forma nem garantálja a valósághűséget, azonban az, hogy ehhez a műfajhoz elsősorban ezt az értelmezést kapcsoljuk, alapvetően befolyásolja hozzáállásunkat az egyes filmekhez, ill. az általuk közvetített világhoz.

⁴ A tanulmányban általában a Balázs Béla Stúdióban készült filmekre hivatkozom. Ennek alapvetően négy oka van. Egyfelől a korban megfigyelhető újító szándék, a dokumentumfilm-készítést meghatározó reformszellem a BBS keretein belül indult, és onnan terjedt át a filmgyártás más szegmenseire. Így a társadalmi elköteleződésű dokumentumfilm-gyártás is leginkább a BBS

vágy állt, hogy a „valóság” aprólékos, szociológiai módszerekkel történő feltérképezése, és ezzel párhuzamosan filmes rögzítése révén tényleges megismerési folyamatnak lehessünk részesei. Ennek eredményeként a filmek a társadalom objektív leírására válnának alkalmassá.

Három kérdés tárgyalása tűnik indokoltnak ahhoz, hogy a hetvenes évek dokumentumfilmjét a korszak társadalomtörténet-írásában hasznosíthassuk. Elsősorban fontos körüljárni, hogy egy dokumentumfilm forrásként történő használata során milyen filmtudományi szempontokat kell szem előtt tartani. Másodsorban meg kell értenünk, hogy a hetvenes évek szociológiai filmkészítése milyen társadalomelméleti, tudomány- és kultúrtörténeti alapokon nyugszik. Harmadsorban meg kell néznünk, hogy milyen ideológiai és politikai feltételei és hozadécai voltak a szociológiai filmkészítésnek, és hogy a filmek és a filmkészítők az adott politikai mezőben hol helyezkedtek el, és mindennek a mindennapok ábrázolása miként válik részévé.⁵

A dokumentumfilm mint történeti forrás

Egy dokumentumfilm történeti forrásként való kezelése abból indul ki, hogy a film valóban megtörtént eseményeket objektíven, valósághűen rögzít és mutat be újból a vásznon. Ennek az

keretein belül valósult meg. Nem csoda, ha a magyar filmtörténetírás is elsősorban a BBS-ben készült dokumentumfilmeket kanonizálja. Harmadrészt, és ennek filmtörténeti okai is vannak, a BBS-ben készült dokumentumfilmek sokkal inkább dokumentáltak, és hozzáférhetőségük is sokkal inkább biztosított, mint a máshol készült alkotások. Negyedszer, a BBS-ben készült filmek sokkal kevésbé voltak alávetve az uralkodó ideológiai propagandának, így a cenzúra is kevésbé érvényesülhetett, és kötetlenebbül, szabadabban közelíthettek bizonyos társadalmi kérdésekhez.

⁵ Dolgozatomat módszertani, elméleti megfontolásokat tárgyaló szövegnek szánom. Ezért részletes filmelemzéseket a szöveg nem tartalmaz, csupán példákat hozok egyes kérdések megvilágítására.

ontológiai bázisú⁶ nézőpontnak köszönhetően érezheti úgy a néző, hogy maga történelem elevenedik meg számára egy dokumentumfilm megtekintésekor. *„Eredeti szándéka szerint a dokumentumfilm dokumentum értékű, vagyis a valóságot objektív módon, a tényekhez ragaszkodva, az igazság oldaláról mutatná be, szemben a játékfilmmel.”*⁷ Ebben a megközelítésben maga a filmfelvétel rendelkezik történeti forrásértékkel, ám ez sok esetben félrevezetheti a kutatót, és a filmet csupán dokumentumértékére redukálja. Fontosabbak a dokumentumfilm elbeszélés sajátosságai, a formai és stiláris megoldások, amelyek értelmezése tágabb kontextusba helyez egy filmet. Egy felvételt pusztán dokumentumként kezelve hajlamosak vagyunk (legalább) két dolgról elfelejtkezni: egyfelől arról, hogy ebben az esetben, a kamera jelenlétének köszönhetően felértékelődik a szituáció mesterkéltsege, ill. a felvételen látható emberek (önkéntelen) szerepjátásása;⁸ másfelől pedig arról, hogy maga a dokumentumfilm is szerzői intenciók mentén készült (művészi) alkotás, amely a filmkészítők kijelentésének tekinthető.

Ebben a megvilágításban egy dokumentumfilm sokkal inkább tűnik megszerkesztett, konstruált entitásnak, mintsem pusztán dokumentumnak. Így a filmet forrásként használó kutató a dokumentumfilm elbeszélés sajátosságai mentén képes a film mélyebb jelentéseit felderíteni. Ezt egészíti ki az aspektus, miszerint egy film annak a kornak a lenyomata, amelyben készült. Vagyis (és ez különösen igaz a kádárizmus dokumentumfilmjeire) a filmben rejlő ideológiai kijelentések és pozíciók feltárása jelentheti az igazi történetírói kihívást és feladatot. Ezek a másodlagos, ideologikus jelentések gyakran a film kifejezőeszközei révén kódoltak, és ezek mentén ismerhetők fel. *„Sokkal fontosabb az adott film szemléletének, rejtett ideoló-*

⁶ A filmkép ontológiájáról, ill. transzparenciájáról részletesen André Bazin, francia filmesztéta értekezik. Vö. BAZIN 1995, 16-23.

⁷ LÉNÁRT 2010, 163.

⁸ A szerepjátásás mint a dokumentumfilm sajátossága egyfelől a szociálpszichológia szerepelméletéből ered, másfelől pedig a cinema vérité és direct cinema hatvanas évekbeli (elsősorban francia és észak-amerikai) hagyományából.

giai funkciójának, »üzeneteinek« elemzése – amelyek a film születésének társadalmi és szellemi viszonyait tükrözik.”⁹

A dokumentumfilm fogalmának definiálása mentén tisztázhatónak tűnik a dokumentumfilm történeti forrásértéke, és ez egyben megvédi a kutatót a fenti tévesztési lehetőségektől is. Nézőpontom szerint egy dokumentumfilm bonyolult és sokrétű narratív rendszer, amelynek két alapvető sajátossága van: egyfelől elengedhetetlen a feltételezett valósághoz (történeti eseményekhez) fűződő referenciális viszony, amelyet a filmkészítők megpróbálnak tiszteletben tartani, és amely a nézők számára is egyértelmű. Másfelől pedig az elbeszélés révén az alkotók meghatározott pozícióból és céllal végrehajtott kijelentésével állunk szemben. Vagyis egy kijelentő, referenciális narratíva-együttesnek tekintem a dokumentumfilmet. Megközelítem Bill Nichols elméletére és dokumentumfilmfogalmára támaszkodok. Ő „a dokumentumfilmet a világ sajátos nézőpontú reprezentációjaként írja le [...], amelyben előtérbe kerül a filmkészítő értelmező és érvelő aktivitása.”¹⁰ Nichols¹¹ hangsúlyozza, hogy egyrészt diszkurzív stratégiákról, másrészt narratívákról beszélhetünk.

Egy dokumentumfilm történeti forrásként való használatakor a film dokumentumértékét (1), a kifejezőeszközök sajátosságai mentén az aktuális üzenetet (2), ill. a készítés idejére vonatkozó, mélyebben rétegzett jelentésstruktúrákat (3) kell elemeznünk ahhoz, hogy közelebb juthassunk a film valódi történeti jelentéséhez.

A magyar dokumentumfilm célkitűzései a hetvenes évek elején

A hetvenes évek elején kibontakozó dokumentumfilm-készítés a néhány évvel korábban közreadott *Szociológiai filmcsoportot!*

⁹ JAKAB 2005.

¹⁰ STÖHR 2009, 83.

¹¹ NICHOLS 1991, 3-31.

kiáltvány¹² mentén a valóság közvetlenebb megismerését kívánja biztosítani. A kiáltvány célkitűzése szerint a dokumentumfilm-készítés arra hivatott, hogy a társadalomtudományok, elsősorban a szociológia szemléletét és módszerét elsajátítva a kor Magyarországnak „valós” képét rögzítse. A programszerű megfogalmazásban (némileg utópisztikusan) a valóság objektív megragadása válik elsődlegessé. A szociológia fogalomhasználatának és módszerének filmkészítésbe integrálására, az anyaggyűjtési módszerek filmes felhasználására kell törekedni, amely végeredményben a „valóság teljesebb feltérképezését”¹³ eredményezi. Mindezek végpontján újfajta dramaturgiát megvalósító alkotások halmaza volna található, amelyben egy adott film „magát a megismerő analízist tenné meg szerkesztési elvvé.”¹⁴

A dokumentumfilm ebben a megközelítésben magában rejti a valóság megismerésének és közvetítésének lehetőségét, ha a filmkészítés empirikus megismerési folyamattal párosul. A filmkészítés a valóság kamerával történő felfedezésévé¹⁵ válik. Ennek a folyamatnak a központjában két aspektus figyelhető meg: egyfelől a film mint kiemelt médium, művészet jelenik meg az alkotók értelmezésében, másfelől a társadalom mint entitás megismerése, ill. a társadalomtudományos módszertan importálása válik elsődlegessé. A folyamat eredménye is két tényező mentén körvonalazható: a filmkészítés biztosítja a társadalmi kérdések, a „valóság” megismerésének lehetőségét, ill. a dokumentumfilmes formában bontakozik ki igazán a valóság önmaga, a valóság dramaturgiája: „a filmben a valóság játssza el, tárja fel önmagát a maga megszokott kelléktárával és mozgásformái szerint.”¹⁶

¹² SZOCIOLÓGIAI FILMCSOPORTOT! 1969, 96.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ „A pusztán tény, hogy lehetőségem és jogom van a kamerával felfedezéseket tennem a valóságban, önmagáért beszél, tanúsítja, hogy a mai viszonyok nem kedvezőtlenek a dokumentumfilmes számára.” Zolnay Pál. BERNÁT 1969, 6.

¹⁶ TÁRSADALMI FOLYAMATOK 1971, 21.

A szociológiai megismerés előtérbe kerülésének oka a hatvanas évek tudománytörténeti eseményeiben is keresendő. A szociológia mint önálló tudomány a hatvanas években kezdett újra legitimé válni, és ez az az időszak, amikor elméleti és empirikus szinten is megindulnak különböző viták és vizsgálatok.¹⁷ Ezek következményének is tekinthető a szociológiai megismerés igényének megjelenése a dokumentumfilmkészítésben. Azonban a hatvanas években publikált szociológiai írások egy része abban a szellemben készült, hogy a tudomány legitimitása a fennálló politikai hatalomtól függ. Egyfelől így a szociológia fogalomhasználata illeszkedett a politikai elit fogalomhasználatához, másfelől érzékelhetően nem léptek át bizonyos határokat a társadalmi megismerésben. Ennek számunkra két fontos hozadéka van: a szociológia szellemiségével átítatott dokumentumfilmek szemlélete, fogalomhasználata szintén illeszkedik a politikai közbeszéd szabályaihoz, másfelől pedig a szociológia sajátos helyzete meghatározta a dokumentumfilm-készítés helyzetét, a lehetséges vizsgálati terepeket is.

A történeti megismerés szempontjából egy gondolatmenet elbújni látszik a tendencia mögött. A kor dokumentumfilmesei, ill. a korszak filmekről gondolkodó esztétái és társadalomtudósai a változó társadalom képzetkörét látják a filmekben, ahogy arra Havasréti József is rámutat.¹⁸ Ennek lényege, hogy a hetvenes évek elejének társadalmi változása fogalma mentén kétféle dimenzióban értelmezhető. Egyfelől a szocialista modernizáció, mint az állam által központilag hangoztatott narratíva megjelenése magától értetődő a filmekben, ill. a filmekről szóló szakmai és közéleti diskurzusban. Ugyanakkor ezek a dokumentumfilmek arra kívánnak rámutatni, hogy a rendszer működése problematikus, és éppen ez, a szocialista modernizációt leleplező attitűd válik az irányzat sajátosságává. Vagyis ezeknek a dokumentumfilmeknek a valóságfeltárá-

¹⁷ A korban zajló szociológiai vizsgálatokról, elméleti vitákról, ill. a szociológia intézményesüléséről lásd. SZABARI 2002, 65-81.

¹⁸ HAVASRÉTI 2009, 29-35.

sa szorosan kapcsolódik a fennálló politikai rendszer működésének bírálatához. Ebben az értelemben a dokumentumfilmek, ill. a filmkészítők politikai pozíciója a szembehelyezkedés a politikai elittel, egyfajta ellenpólus elfoglalása a politikai mezőben tovább bővíti, cizellálja a filmek értelmezési kereteit.

A dokumentumfilmes ábrázolás mint politikai aktus, avagy a mindennapok filmezésének politikai vetülete

A Szociológiai filmcsoportot! kiáltvány megfogalmazása is szemléletesen jellemzi azt a pozíciót, amelyet a hetvenes évek elején a dokumentumfilm elfoglal. Ahogy Hammer Ferenc is kifejti, ezek a filmek kettős ideológiai szerepet kapnak: egyrészt „*a valóság objektív feltárását annak lefilmezésével tartották megvalósíthatónak*”, és erre a megvalósításra egyfajta kötelességként is tekintettek, másfelől ezt a valóságfeltárást politikai aktusként is értelmezhetjük: „*a kamera objektív tekintete segítségével leleplezi a mindennapok megszokásából származó hazugságokat és az érdekek elnyomó apparátusát.*”¹⁹ A dokumentumfilm-készítés az objektív valóságfeltárás ideáján keresztül átpolitizálódik, és rendszerkritikus attitűddel telítődik. A két aspektus látszólag elmentmondásba kerül, és ez az ambivalencia világít rá a történeti feladat kihívásaira: el kell vonatkoztatni a filmek vélt objektivitásától, és figyelembe kell venni a filmesek politikai pozícióját, célkitűzését. Azt, hogy a megismerés révén a filmkészítők valójában politikai kijelentést tesznek.²⁰

A konkrétan megvalósult filmes példák kapcsán szokás egyfajta modell-helyzetről beszélni. Ennek lényege, hogy a fennálló politikai rendszer kritikáját a leghatásosabban akkor lehet véghezvinni, ha működésének jellemzőit tárják fel ezek a

¹⁹ HAMMER 2009, 264.

²⁰ Nem állítom, hogy a dokumentumfilmek csak ilyen céllal készültek. Tény, hogy egy kevésbé vagy nem rendszerkritikus film is sokatmondó forrás lehet, azonban a hetvenes évek elejének leggyakrabban hivatkozott dokumentumfilmjei ebben a szellemisségben készültek.

filmek. Mindez azonban a rendszer egészére vonatkoztatva, általában véve nem megoldható, ezért meg kell találni azt a módot, ahol egy kisebb egység működésének leírása révén fogalmazható meg kritika a rendszer egészével szemben. Így válhat egy községi téesz, egy vállalati KISZ-bizottság vagy egy iskola olyan modellé, ahol az éppen zajló mikrofolyamatok ábrázolása és az ábrázoláson keresztül történő elemzése valójában a részjelenségen keresztül az egészet jellemzi, magáról a társadalmi, politikai rendszerről szolgál többletinformációval. Az ilyen metódust választó filmek rendezői *„rájöttek ugyanis, majd ki is mondták filmjeikkel, hogy rendszer-kritikájuk kifejtéséhez nem szükséges felkaptatniuk az 'eszme-barikádokra', épp elégséges türelmesen, az apró különbségtételek begyakorlásával körülnézni a mindennapi életben, a kocsmákban, a tantermekben, a műhelyekben, irodákban, vagyis ott, ahol polgártársaik élete nap mint nap zajlik.”*²¹

Ez a modell-megoldás leginkább arra ad lehetőséget, hogy finomabb vagy erőteljesebb módon kritikát fogalmazzanak meg ezek a filmek a fennálló rendszerrel szemben. Ez a kritika legtöbb esetben arra irányul, hogy a hatalom mennyiben járja át a mindennapok szféráját, és a rendszer működésének anomáliái miként figyelhetők meg a hétköznapi szintjén. Ebben az összefüggésben a filmkészítés aktusa révén a mindennapok felhasználása egyfajta (többnyire inherens, adott esetben nem tudatos) „ellenzéki” tevékenységként fogható fel. A mindennapokat a filmek a rendszerkritika kifejtésére használják, és a kor filmesztétikai írásai is ekként tekintettek a Balázs Béla Stúdió alkotásaira: *„a tipikus BBS-dokumentumfilm a szocialista modernizáció üzemzavarait leplezi le.”*²²

Ha végignézzük a hetvenes évek elejének dokumentum-filmes termését, és a filmeket összevetjük a készítőik filmesztétikai és ideológiai céljaival, egy sajátos, kissé ambivalens képet kapunk. Egyfelől a mindennapok filmezésével egy kritikus (ellen)vélemény vizuális megfogalmazását látjuk a fennálló politikai rendszerrel szemben. Azonban – elnézve a filmeket –

²¹ ZALÁN 2003, 114.

²² HAVASRÉTI 2009, 29.

inkább tűnik ez a megoldás egy-egy jól kigondolt és kiválasztott téma megfilmesítésének, mintsem szisztematikus valóságfeltárásnak. Ilyen értelemben a társadalomtudományos gondolkodásmód inkább csak inspirációnak tűnik, amely egyfelől ugyan megalapozza egy film elkészítésének menetét, másfelől kifulladás formai sajátosságokban, mint pl. az interjúszituáció elterjedése a filmezés aktusában (pl. Schiffer Pál cigány trilógiája), ill. kiterjesztése a film egészére vonatkozóan (pl. *A nevelésügyi sorozat* egyes részei). Az elkészült filmek alapján joggal gondolhatjuk, hogy a filmmel történő valóságfeltárás inkább tűnik politikai aktusnak, mintsem következetesen véghezvitt szociológiai programnak. „*A szociológiai filmprogram legkarakteresebb része a szociológiai valóságfeltárást és a dokumentumfilmezést kontinuumként látó totalizáló elképzelés, amely a maga konkrét folyamatában valószínűleg egyszer sem valósult meg.*”²³ A dokumentumfilmek inkább tűnnek alkalmasnak a korszakkal kapcsolatban egy-egy (politikai) aspektus megvilágítására, mintsem a társadalom részletes, holisztikus szemléletű megismerésére.

Három példa

A fentiek értelmében a kádárizmus (hétköznapjainak) társadalomtörténeti kutatása is csak fenntartásokkal, megkötésekkel valósítható meg a dokumentumfilmeket keresztül. Három példán keresztül kívánom illusztrálni, hogy a filmek másodlagos jelentéseit milyen lépéseken keresztül fejthetjük meg, és ezek alapján milyen társadalomtörténeti következtetésekre juthatunk.

Schiffer Pál 1970 és 1974 között nagy volumenű, a cigányság helyzetét elemző trilógiát forgatott. A három film három kérdéskör mentén vizsgálja a cigányság életkörülményeit. A *Fekete vonat* című, 1970-es filmben a munkások – helyi munkalehetőségek hiányában – a fővárosba irányuló, megélhetési migrációja adja a film vezérfonalát. 1973-ban, a *Faluszéli házak*

²³ HAMMER 2009, 269.

című filmben a borsodi cigánytelepek csökkentett értékű házak (CSÉ-házak) építésével történő felszámolására (és egyúttal újratermelésére) tett kísérlet apropóján a lakhatási körülmények vizsgálata és bemutatása látható. 1974-ben a *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* címmel Schiffer az iskolázottság, iskolai nevelés kérdését járja körül. A három filmet meghatározza a rendező-riporter információéhsége, a folyton kérdező hozzáállás, és így a filmek egyfajta kérdőíves látletként is értelmezhetők, amelyek a borsodi cigányság elkiserítő helyzetére, embertelen életkörülményeire hívják fel a figyelmet.²⁴

Első ránézésre a filmek tökéletesen igazodnak a szociológiai filmkészítés elveihez. Olyan témát járnak körül, amely fontos társadalmi kérdéseket idéz meg, ugyanakkor a korabeli viszonyok között úttörőnek számít a téma elemzése, ill. a problémára exponálása. Úgy tűnhet, hogy Schiffer és stábja a makacs valóságfeltárás következtében olyan témára lett, ami azonnali beavatkozást követelt, és ami valami esszenciálist közvetít a hetvenes évek társadalmáról. Miközben a hivatalos diskurzus szerint fokozatosan számoljuk fel a szegénységet, és építjük a szocializmust, addig cigány családok százai szorulnak ki a felemelkedés lehetősége alól, és élnek a létminimum határán. A film legnagyobb erénye a problémafelvetés, ill. a helyzet vizuális ábrázolásának „könnyörtelensége” – oda tekinthetünk a kamera által, ahova eddig nem nagyon nyílt lehetőségünk benézni.

Közelebbről megvizsgálva a trilógiát azonban több aspektust is figyelembe kell venni a filmek elemzésekor. Egyfelől nem lehet eltekinteni attól, hogy a filmrendező kívülről érkezik a szituációba, és sokszor úgy tűnik, hogy (provokatív) kérdései mentén valójában nem megismerni igyekszik az adott társadalmi problémát, hanem csak felvillantani egy tablószerű képet. Ezt a szándékot abból a szempontból pozitív eredménynek és erőfeszítésnek kell tekintenünk, hogy akkor és ott ilyen erős exponálású filmeket mertek a készítők felvállalni.

²⁴ Schiffer vállalkozása időben egybeesik a Kemény István-féle cigányságkutatással, ami a magyar szociológiai vizsgálatok egyik mérföldköve is

Ugyanakkor végig ott motoszkál a nézőben, hogy a bőrkabátos, finom, pesti úriember mennyiben képes őszinte válaszokat kinyerni az emberekből, és mennyiben járja át a filmeket a rendező saját (a többségi társadalom szempontjával megegyező) attitűdje. Az iskolázatlan munkást Leninről és eszméiről faggatni, már-már erőszakosan bemenni egy házba az ott élők tiltakozása ellenére, vagy az éjszakai műszak után ébredező férfit meginterjúvolni finoman szólva sem elegáns, ugyanakkor elfedi a valódi problémát. Hiszen az ilyen jelenetek révén nem az kerül a film legfontosabb üzenetei közé, hogy milyen életkörülmények jellemzik a cigányságot, hogy az uralkodó diskurzus a munkáról és a proletariátus erényeiről mennyire távoliak az ő hétköznapijaitól, hanem az, hogy mennyire nevetségessé válik az ideológiai kérdésekre tisztességesen válaszolni akaró melós, vagy az otthonát a nyilvánosság okozta szégyentől védő asszony. Joggal háborodik fel a néző az efféle magatartáson, hiszen ebben a hozzáállásban a rendező nem elemezni kívánja a kérdést, nem jár utána a miérteknek, csak kissé szenzációhajásznak tűnő módon betekint olyan élethelyzetekbe, ahova eddig filmesnek nem nagyon sikerült. Mindezt kiegészíti, hogy a film nem ad valódi megoldásokat, csak egy-egy leegyszerűsítő kontraszt (pl. a putri szembeállítása az újonnan épült CSÉ-házakkal) felvillantásával kívánja jellemezni a helyzetet, és nem fejt fel a valódi problémákat – mint például annak okai, hogy hova vezet a felvilágosítás hiánya, vagy hogy miként termeli újra a CSÉ-házak rendszere a szegregációt, vagy hogy milyen visszaélésekre adott okot a CSÉ-házak építése. Ennek alapján a film a cigányság életkörülményeinek bemutatásával a megdöbbenésig juthat csak, az elemzésig és az oknyomozó tényfeltárásig nem. A filmek rávilágítanak kényes és problematikus kérdésekre, azonban az alapos átgondolás és a miértek elemzése elmarad. Így a mindennapok történeti mélyfúrásaira az ilyen típusú filmkészítés eredménye kevéssé alkalmas, már csak azért sem, mert ez a filmkészítői magatartás révén kialakuló megdöbbenés és felháborodottság elfedi a valódi problémafeltárás lehetőségét.

A kiáltvány célkitűzésének leginkább megfelelő filmkészítési módnak a hosszabb lélegzetű filmszociográfiák tűnnek. Ezeket a filmeket hosszas „terepmunka” előzte meg, amelynek eredménye a téma alaposabb megismerése és a kiválasztott szereplők nyomon követése. Ugyanakkor a megismerés valóban folytatódott a filmkészítés szituációjában, illetve a befogadás során is, amikor a kamera, a hosszas együttlét következtében olyan szituációkban is jelen lehetett, amelyek révén közvetlenebb betekintést nyújthat a film az egyes emberek mindennapjaiba. A hetvenes évek első felében a *Nevelésügyi sorozat* tekinthető a módszer iskolapéldájának, az évtized második felétől kezdve a Gulyás-testvérek munkássága fényjelzi leginkább ezt a filmkészítési metódust. A *Nevelésügyi sorozat* öt részében egy ötgyerekes pedagógus házaspár mindennapjait, családi konfliktusait, a családapa kettétört karrierjét, a gyerekek (akik közül négyen szintén pedagógusok vagy azok lesznek) boldogulását követhetjük nyomon. Az eredmény megfelleltethető a szociológiai filmkészítés ideájának, hiszen formailag a film egyrészt az egyes, hétköznapi szituációk megfigyeléséből, másrészt a szereplőkkel készített interjúkból épül fel. A film folyamán megismerjük a család tagjait, mindennapi szükségleteiket olyan részletekig, hogy miként osztják be a havi jövedelmet, illetve fény derül magánéleti titkokra, érzelmileg megterhelő eseményekre (pl. a feleség és a férj konfliktusára és egymáshoz való hűségére). A film törekszik „bármiféle hatáskeltés látszatának elkerülésére”,²⁵ ami a hosszas megfigyelésre építő formának köszönhetően sikerül is, bár néha az epikus jellegű elbeszélést, a mindennapok megfigyelését és az interjúszituációk egyszerűségét drámai jelenetek tarkítják – ilyen a családfő karrierjének fordulópontjairól tett szenvedélyes vallomása, vagy a feleség kifakadása a múltbéli csalódásokkal kapcsolatban. Mindezekkel együtt azonban tény, hogy az ilyen, hosszabb lélegzetű filmek egyrészt egy-egy karakter, vagy család mindennapjaira koncentrálnak, ill. a filmezettek és filmesek már-már baráti viszonya kihat a film egészére, és

²⁵ HAMMER 2009, 270.

őszintébb képet mutat a hősök mindennapjairól. Így ezek a filmszociográfiák kiaknázzák a mindennapok egyszerűségét és tapasztalatát, ezáltal lehetőséget nyújtva a társadalom mikroszintű megismerésére, elemzésére.

Az aprólékos megismerésnek ez a módja azonban olyan terjengős filmeket, több részes filmsorozatot eredményez, amelyek egyfelől kizárják a moziban való vetítés lehetőségét,²⁶ másfelől néhány ilyen film megtekintése magával hozhat egyfajta ellenállást a befogadóban. A filmek formája képezi a megismerés gátját a befogadó számára. Azonban kétségtelen, hogy ez a forma biztosítja a mindennapok leírásának legátfogóbb lehetőségét – még ha kifulladás is a terjengősség miatt.

A hatalmi mechanizmusok működésének leleplezése leginkább Gazdag Gyula (és Ember Judit) filmjeihez kapcsolódik (*Válogatás, A határozat*), amelyek leplezetlenül ábrázolják a népi demokrácia álságos politikai mechanizmusait. A *Válogatás* egy KISZ-pályázatot tárgyal, amelyben meglehetősen sajátos szempontok mentén, a demokratikusságot figyelembe sem véve, a „kis hatalmasságok” semmitmondó véleményére és hatására alapozva választanak egy beat zenekart a vállalat hivatalos zenekarává. A *Válogatás* szempontjai és lebonyolítása közben nemcsak az válik világossá, hogy mindenféle szakmaiságot mellőz a procedúra, és hogy sem a zenekar, sem a KISZ-közösség valójában nem fontos a vezetés számára, hanem az is, hogy a rendszer képtelen volt bármit is kezdeni az ifjúsággal – sem a fiatal felnőttekkel, sem a még tanuló fiatalokkal. A *határozat* a demokrácia semmibe vételének keményebb hangú láttelepe: a film arról szól, hogy egy tévesz éléről hogyan távolítja el a helyi hatalom a sikeres, népszerű, de a politikai elit számára veszélyes elnököt. A filmben megfigyelhetjük a rágalmozás és a manipuláció minden eszközét. A filmeket ter-

²⁶ Ezt megoldandó a kor filmesei a filmklub mozgalom kihasználásán alapuló, közönségtalálkozókat szervezését kiaknázó „társadalmi forgalmazás” gyakorlatát kívánták bevezetni, ami azonban, néhány alkalom kivételével nem valósult meg.

mészetesen betiltották, ilyen nyílt támadást az akkori kultúrpolitika nem viselt volna el.

A két film egyrészt tökéletesen illeszkedik a modell-filmek sorába, hiszen a KISZ válogatása, illetve a falusi téves működésének jellemzése révén valóban egy helyi szintű, elemi egység jellemzése révén valósul meg a rendszer egészének bírálata. Ennek értelmében ezek és az ehhez hasonló filmek fogalmazznak meg legmarkánsabban kritikus véleményt a rendszerrel szemben. Ez a hozzáállás kettős eredményre vezet társadalomtörténeti szempontból. Egyrészt a mikroszintű perspektíva alkalmassá teszi a filmeket történeti kutatásra, ugyanakkor a készítőik politikai pozíciója ezekben az esetekben a legkonkrétabb, a leghatározottabban érzékelhető. Ennek következtében ezeknek a filmeknek az értelmezése sokkal inkább illeszthető a politikatörténeti, eseménytörténeti perspektívába, azzal a megkötéssel, hogy a helyi szinten zajló drámák, mikrotörténetek megvilágíthatják, hogy a kisemberek miként élték meg a hatalmi mechanizmusok helyi szintű érvényesülését. Egy aspektus emelhető ki, amelyek mentén a filmek társadalomtörténeti jelentőségre tehetnek szert. Ezeken a filmekken keresztül kapjuk a kor uralkodó (politikai) beszédmódjáról a legteljesebb képet. Itt nem csupán a szófordulatokra, kifejezésekre és a beszélők nyelvi megnyilvánulásaira gondolhatunk, hanem arra a diszkurzív sajátosságra, amely mentén jellemezhető a szocialista Magyarország működése és a kádárizmus beszédmódja.

Konklúzió (helyett)

A fenti példákból is kiolvasható, hogy a társadalmi megismerés jegyében készült dokumentumfilmek a hetvenes évek elejének társadalmáról meglehetősen sajátos képet festenek, és sok esetben nem valósul meg az az ideáltipikus megismerési folyamat, amelyet a filmesek saját maguk elé célul tűztek. Ugyanakkor a filmek mondanivalójuk alapjául a hétköznapokat, a mindennapokat használják. A történettudomány min-

dennapok-fogalmát vizsgálva úgy tűnik, hogy ezeknek a filmeknek a mentén mégis jellemezhetjük a kádárizmust. A gondolat háttérében annak eldöntése áll, hogy az önmagában vett mikrovilág mennyiben különíthető el a makrostruktúrák történetétől, és hogy ehhez a filmek mennyiben járulnak hozzá.

A kérdés részletes tisztázása túlnő egy ilyen tanulmány keretein, azonban a korszak dokumentumfilmjeinek társadalomtörténeti szempontú elemzése kapcsán négy aspektusra szükséges felhívni a figyelmet.²⁷

1. A mikrotörténet, és így a mindennapok története azért (is) tekinthető legitim történelmi eljárásnak, mert a hétköznapiság „átlagossága” az egyediből történő általánosítás alapját teremti meg. A hetvenes évek dokumentumfilmjei az egyes esetek feltárásakor ugyanezt az aspektust igyekeznek kihasználni, és a filmekben tárgyalt esetek tanulságát szélesebb társadalmi jellemzőként felmutatni. Ez a hozzáállás kétségtelenül termékeny, azonban a filmeknek nem minden esetben sikerül megragadni az ilyen értelemben vett mindennapiságot, sokkal inkább tűnnek egy-egy társadalmi problémát exponáló kérdésfeltevésnek.
2. Központi kérdés a mindennapok történetének vizsgálatában, hogy a mikorszintű elemzés mennyiben tekinthető a makrostruktúrák lefordításának, ill. a mikorszinten jelentkező mechanizmusok mennyiben tekinthetők általánosnak. Erre a kérdésre a válasz például a hatalmi struktúrák (foucault-i) diffúz természetében kereshető, miszerint a hatalmi gyakorlatok a periférián vizsgálhatók a leginkább, mert a hatalom mechanizmusai szétterjednek a különböző életvilágokban és szinteken.²⁸ A hatalmi mechanizmusok, a rendszer működésének leleplezése a filmek alapján a

²⁷ A mindennapok történetére vonatkozó megállapításaimat leginkább Gyáni Gábor írására támaszkodva teszem: GYÁNI 1997, 151-162.

²⁸ Vö. FOUCAULT 2000, 301-331.

mikroszintű struktúrák elemzése révén valósul meg – erre példa a fentebb említett modell-szerű ábrázolásmód a filmekben. Ebben a tekintetben ezek a filmek közelebb vihetnek mind a kádárizmus jellemzéséhez, mind a mindennapok tapasztalatához. Azonban szem előtt kell tartanunk azt a politikai elittel szembehelezkedő pozíciót, amelyet a filmkészítők elfoglaltak a politikai, társadalmi mezőben ahhoz, hogy megérthessük a filmek másodlagos konnotációit. A filmek nem csupán a rendszer anomáliáinak megjelenítői, hanem politikai értelemben ellenvéleményt kifejtő aktusok is.

3. A mindennapok, a mindennapi élet fogalmának két dimenziója található a társadalomtörténet-írás elméletében. Egyfelől egy mentalitás-alapú fogalomhasználat terjedt el. Ennek alapvonása az apró tények végtelenségig ismétlődő láncolata mint mentalitásképző aspektus, amely a megszokások alapján válik összetartó erővé. Ez a rutinszerű ismétlődésre épülő fogalom kérdőjeleződik meg egy másik perspektívából, amelynek mindennapok-fogalma leginkább arra támaszkodik, hogy az egyes csoportok, ill. emberek „*a társadalmi kényszereket vagy ösztönzéseket miként észlelték és dolgozták fel érdekek, szükségletek, szorongások és remények formájában; egyáltalán hogyan keletkeznek ezek a folyamatok során. Másként fogalmazva: előtérbe kerülnek azok a formák, melyek révén az emberek 'kisajátították' – ezzel egyidejűleg át is formálták – 'saját' világukat.*”²⁹ Vagyis, hogy az emberek miként élik meg és formálják saját mindennapjaikat. A társadalomtörténeti megközelítés egyik központi fogalmává így a hétköznapok tapasztalata válik.³⁰ Úgy tűnik, hogy a dokumentumfilmek közvetítette kép a mindennapok tapasztalatához visz közelebb, azt teszi átélhetővé, azonban szem előtt kell tartanunk, hogy a dokumentumfilmek sajátos, konstruált

²⁹ GYÁNI 1997, 159.

³⁰ Vö. APOR 2008, 21.

reprezentációi a társadalmi viszonyoknak, és nem feltethetők meg egy-az-egyben a történelmi valóságoknak.

4. A jelenkortörténeti kutatások egyik rejtett, de központi problémája a korszakra vonatkozó tudás nyelvi megformáltságában rejlik. A kérdés tisztázásában egyrészt figyelembe kell venni a korszak nyelvhasználatának problematikáját, illetve korszakra vonatkozó történelmi tudásunk nyelvi akadályait. A jelenkortörténeti kutatások fogalomhasználata nagyban támaszkodik a szociológia kádárizmus alatti fogalomhasználatára. Kérdéses azonban, hogy ez a fogalmi keret mennyiben alkalmas történelmi leírásra akkor, amikor tudjuk, hogy a szociológia (ahogy arra Majtényi György rámutat)³¹ egyfelől legitimációs kényszerben volt, és annak érdekében, hogy intézményesült tudománnyá válhasson, a hatalom által is preferált fogalmakkal, beszédmóddal kellett operálnia. Ha a történettudomány a szociológiai felméréseket, és a nyomukban keletkező tanulmányokat forrásként kezeli, akkor önkéntelenül is a szociológia (hatalom által is használt) fogalomkészletét használja a történelmi leírás során. *„Horribile dictu, a történészek szemében a szocialista korszak differentia specificáját ma az a fogalmi nyelv jelenti, melyet a korabeli empirikus szociológia a hatalom ideológiájának vonzásában alkotott.”*³² Mindezek tükrében a kádárizmus megismeréséhez szükséges az egyéni életvilágok feltárása, a hétköznapiakra koncentrálnó kutatás. Ennek fényében felértékelődik a dokumentumfilm mint olyan forma szerepe, amely az egyes ember felől próbál meg valamiféle sajátos tapasztalatot vizuálisan ábrázolni. Két megkötés figyelembe vétele itt is elengedhetetlen: egyrészt a filmek szintén a szociológia vonzásában készültek, így akarva-akaratlanul alkalmazkodtak a diszciplína

³¹ MAJTÉNYI 2005, 37-52.

³² Uo. 49.

diszkurzív megoldásaihoz. Másrészt a filmek elemzése során el kell távolítani magunkat a korszak beszédmódjától, vagyis a nyelvi megnyilatkozásokat a fentiek függvényében kell értelmeznünk.

A hetvenes évek elejének dokumentumfilmjeit elemezve a hétköznapi fogalma mentén jellemezhetőnek tűnik a kádárizmus és működése. A mindennapok dokumentumfilmes felhasználása adhat alapot a korszak vizsgálatához, azonban elméleti és gyakorlati megkötéseket kell tennünk, mint például a filmek formai sajátosságainak, a filmesek politikai pozíciójának, vagy a korszak (filmekben is megjelenő) tudományos, művészi és közéleti beszédmódjának kritikus elemzése.

Felhasznált irodalom

APOR 2008 = APOR Péter: A mindennapi élet öröme. In: Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 13-49.

BAZIN 1995 = BAZIN, André: A fénykép ontológiája. In: Uő.: Mi a film? (Zalán Vince szerk.). Budapest, Osiris, 1995. 16-23. o.

BERNÁT 1969 = BERNÁT László: Betölti-e hivatását a mai dokumentumfilm? Filmkultúra, 1969/5. 5-11. o.

FOUCAULT 2000 = FOUCAULT, Michel: A hatalom mikrofizikája. In: Uő.: (Sutyák Tibor szerk.): Nyelv a végtelenhez. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 301-331. o.

GYÁNI 1997 = GYÁNI Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. Aetas 1997/1, 151-162. o.

HAMMER 2009 = HAMMER Ferenc: In: Gelencsér Gábor (szerk.): BBS 50. A Balázs Béla Stúdió 50 éve. Budapest, Műcsarnok – Balázs Béla Stúdió, 2009. 263-273. o.

HAVASRÉTI 2009 = HAVASRÉTI József: "És mindig csak képeket hagyunk magunk után..." Diskurzusok a BBS körül a hetvenes-nyolcvanas években. In: Gelencsér Gábor (szerk.):

BBS 50. A Balázs Béla Stúdió 50 éve. Budapest, Múcsarnok – Balázs Béla Stúdió, 2009. 29-46. o.

JAKAB 2005 = JAKAB György: Tükör vagy ecset? Avagy történelem a filmen, film a történelemórán. <http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/toertenelemtanarok-oroszagos-konferenciaja/6740-tukor-vagy-ecset> (utolsó letöltés: 2013. január 1.)

LÉNÁRT 2010 = LÉNÁRT András: A film mint történeti forrás. *Aetas* 2010/3. 159-171. o.

MAJTÉNYI 2005 = MAJTÉNYI György: Az értelmezés hatalma – a hatalom értelmezése. *Korall* 2005/1-2. 37-52. o.

NICHOLS 1991 = NICHOLS, Bill: *Representing Reality. Issues and Concepts in Documentary*. Bloomington, Indiana University Press, 1991.

STŐHR 2009 = STŐHR Lóránt: Elégiák. A hatvanas évek dokumentarizmusa. In: Gelencsér Gábor (szerk.): *BBS 50. A Balázs Béla Stúdió 50 éve*. Budapest, Múcsarnok – Balázs Béla Stúdió, 2009. 79-94. o.

SZABARI 2002 = SZABARI Vera: A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években. *Századvég*, 2002/1. 65-81. o.

SZOCIOLÓGIAI FILMCSOPORTOT! 1969 = *Szociológiai filmcsoportot! Filmkultúra*, 1965/3. 96. o.

TÁRSADALMI FOLYAMATOK 1971 = Társadalmi folyamatok láthatóvá tétele. *Filmkultúra*, 1971/5. 20-24. o.

UNGVÁRY 2004 = UNGVÁRY Rudolf: Dokumentumfilm-tipológia. In: Kisfaludy András (szerk.): *Kerekasztalon a dokumentumfilm*. Budapest, Magyar Dokumentumfilm Rendezők Egyesülete, 2004. 7-13. o.

ZALÁN 2003 = ZALÁN Vince: Krónikások árnyékában. In: Kisfaludy András (szerk.): *Rejtőzködő történelem. 50 év 100 dokumentumfilmje*. Budapest, Magyar Dokumentumfilm Rendezők Egyesülete, 2003. 111-118. o.

Hivatkozott filmek

Dárday István – Mihályfy László – Szalai Györgyi – Vitézy

László – Wilt Pál: *Nevelésügyi sorozat* (1973)

Ember Judit – Gazdag Gyula: *A határozat* (1972)

Gazdag Gyula: *Válogatás* (1970)

Schiffer Pál: *Fekete vonat* (1970)

Schiffer Pál: *Faluszéli házak* (1973)

Schiffer Pál: *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* (1973-74)

CSIBI NORBERT

JUBILEUMI SEREGSZEMLE
AZ 1910. ÉVI MAGYARORSZÁGI ORSZÁGOS
KATOLIKUS NAGYGYŰLÉS ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI
SZAKOSZTÁLYA

Előzmények

A katolikus egyháztörténetnek a 19-20. század század fordulójára eső időszaka az egyház újfajta önértelmezését, társadalmi szerepvállalásának kibontakozását és kiterjedését hozta magával. Az 1890-es évektől XIII. Leó, majd X. Pius pápák több alkalommal adtak iránymutatást a modern világ és a katolicizmus viszonyának értelmezéséhez.¹

XIII. Leó már *Inscrutabili Dei consilio* kezdetű enciklikájában (1878) kifejtette, hogy a modernizáció következtében elvallástalanodott világot újból kereszténnyé kell tenni, a keresztény közéleti szerepeket pedig a korszerű világ követelményeinek megfelelően át kell értelmezni. Mindezek érdekében az egyháznak ki kell lépnie a modern világba, a társadalmi életben tevékenyen részt kell vennie, az emberek és a kor problémáira megoldást kell kínálnia. Pápasága alatt a politikai kérdések folyamatosan foglalkoztatták, és az ezekkel kapcsolatos állásfoglalásait enciklikák sorában ismertette. Elsősorban az egyház és az állam viszonyával foglalkozott,² de született körlevele az emberi szabadságjogok, az állampolgári kötelességek és a keresztény demokrácia témakörében is.³

¹ XIII. Leó és X. Pius pápák tevékenységének korszerű bemutatását elvégezte: CHADWICK 1998, ill. MONDIN 2001.

² *Quod apostolici muneris* (1878); *Diuturnum illud* (1881); *Immortale Dei* (1885). DENZINGER-HÜNERMANN 2004, 601-602., 606-607., 609-612.

³ *Libertas praestantissimum* (1887); *Sapientiae christianae* (1890); *Graves de communi* (1901). DENZINGER-HÜNERMANN 2004, 619-622.

Legnagyobb hatású enciklikája azonban a szociális kérdés egyházi értelmezéséhez kapcsolódott. Az 1891-ben megjelent *Rerum novarum*⁴ kifejtette a katolikus társadalmi tanítás alapvonalait és meghatározta a katolikus világszemlélet helyét a liberalizmus és a szocialista eszmerendszer ellenében, bemutatva azok legfőbb tévedéseit. Az egyháznak a társadalom életében való tevékeny szerepvállalásáról az alábbiakat olvashatjuk – itt kifejezetten a munkássággal kapcsolatban: *„Az Egyház azonban nem tartja elégségesnek, hogy rámutat a gyógyulás útjára, hanem sajátkezűleg nyújtja az orvosságot. Teljes egészében azon van, hogy fegyelmére és tanítására az embereket ránevelje és megtanítsa, s tanainak gyógyító vizeit a püspökök és a papság közreműködésével minél szélesebb körben igyekszik kiárasztani [...] az Egyház teheti a lehető legtöbbet. Azokat az eszközöket ugyanis, amelyeket használ, hogy a lélekre és a gondolkodásra hasson, pontosan erre a célra kapta Jézus Krisztustól, s így ezek olyan erővel bírnak, amelyet Isten rejtett beléjük. Egyedül ezek az eszközök képesek kellőképpen a szív legmélyére hatni, s rábírní az embert, hogy a kötelesség előtt meghajoljék [...] Ezért, ha az emberi társadalmat meg kell gyógyítani, úgy egyedül a keresztény élet és intézmények felújítása fogja meggyógyítani.”*⁵ Tehát az egyháznak is alkalmazkodnia kell a modern világ folyamataihoz, versenyképesnek kell maradnia az említett ideológiák kihívásaival szemben, de mindeközben meg kell őriznie hitelveinek tisztaságát is. Az alkalmazkodás egyik formáját a katolikus közéleti aktivitás erősítése jelentette.

A vatikáni iránymutatásokkal párhuzamosan (természetesen nem előzmények nélkül) az európai társadalmakban is elindultak – alulról jövő – kezdeményezések az aktívabb katolikus közéleti tevékenység megvalósítására. Megjelentek a kifejezetten katolikus érdekeket képviselő politikai pártok, elkezdődött a keresztényszocialista ideológia kidolgozása és szervezett

⁴ *Rerum novarum* (1891 – továbbiakban: RN). DENZINGER-HÜNERMANN 2004, 625-627.

⁵ RN 22. GOJÁK-TOMKA 1993.

formában történő képviselése. Másrészt elmélyült és intenzívebbé vált a katolikus társadalmi jelenlét is. Ez új típusú ön- és társadalomszervező magatartást kívánt az egyházi hierarchia tagjaitól és a világi hívektől egyaránt. Az eddig kihasználatlan fórumok, modern kommunikációs csatornák intenzívebb kiaknázására egyre nagyobb igény mutatkozott. Egy ilyen csatorna volt a katolikus nagygyűlés is, melyek szervezésével a katolikus társadalom az összetartozás kinyilvánítása és az erődemonstráció mellett saját problémái kibeszélésére és társadalmi egyeztetéssel való megoldására is kísérletet tett.

Az első – nemzetközi mintát is jelentő – német katolikus napot 1848 októberében rendezték Mainzban. Az 1870-es évek végén az olasz (1874) és osztrák (1877) katolikusok is szerveztek nagygyűléseket, majd a következő évtized végén Spanyolországban (1889) is találkoznak velük.⁶ Ezek elsődleges funkciója a katolikus érdekvédelem megjelenítése és a hitélet elmélyítése volt.

A magyarországi kezdetek

Magyarországon 1894. január 16-án – az egyházpolitikai viták kapcsán – szervezték meg az első ilyen típusú összejövetelt a fővárosi Vigadóban. Ezt megelőzően vidéken már voltak egynapos gyűlések, melyeket szintén a későbbi néppárt alapítóihoz köthetünk (Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric).⁷ Ezek a regionális gyűlések még szórványosak és kevésbé kiterjedtek voltak, elsősorban az állami egyházpolitika revízióját követelték és a Katolikus Néppárt megalakulásában játszottak szerepet. Ilyen gyűlés volt 1893. február 20-án Sopronban és még ugyanazon évben (április 23-án) Komáromban. A budapesti rendezvényt követően – még szintén 1894-ben – Pozsonyban (június 29.) és Székesfehérváron (november 18.) is

⁶ ADRIÁNYI 2000, 739.

⁷ SZÁNTÓ 1988, 506.

volt katolikus gyűlés.⁸ A Vigadóbeli gyűlésen 12 püspök is megjelent, a tiltakozó résztvevők 450 egyházközségből érkeztek és kb. 12 000-en voltak.⁹ A szónokok a katolikusok sérelmeiről tartottak rövid előadásokat, melyek alapján öt, a követeléseiket tartalmazó feliratot fogalmaztak meg a kormány számára. Ugyanitt alakult meg az a 21 tagú bizottság is, amelynek a feladata a tervbe vett katolikus nagygyűlések előkészítése lett.¹⁰

Ezután egy kis szünet következett. 1896-ban ugyan megtartották a magyarországi katolikus egyesületek első kongresszusát, de országos és rendszeressé váló katolikus nagygyűléseket csak 1900-tól rendeztek. Ennek okai között bizonyára szerepel, hogy ekkor még a katolikus püspöki kar sem volt egységes a tekintetben, hogy miként viszonyuljon az efféle rendezvényekhez, támogassa-e a kezdeményezéseket.

A püspökkari konferencia 1892. május 10-i ülésén – Schlauch Lőrinc nagyváradi püspök elnökletével – egy bizottságot állított fel azzal a feladattal, hogy terjessze a nagygyűlésekkel kapcsolatos véleményét a plénum elé.¹¹ A téma tárgyalására 1892. december 17-én került sor. Magát az eszmét a felszólalók mindegyike támogatta, de többek részéről aggodalmak merültek fel azzal kapcsolatban, hogy időszerű-e az eszme realizálása. Schlauch Lőrinc püspök például azt kifogásolta, hogy még nincs meg az országban az az egészséges katolikus közszellem, mely egy országos gyűlés sikerét garantálhatná. Fehér Ipoly pannonhalmi főapát is azon a véleményen volt, hogy *„nálunk ez idő szerint még hiányzik a katolikus gondolkozás és érzés fegyelmezettsége; e nélkül pedig veszélyeket rejthet magában egy országos gyűlés, mely végre is arra lenne hivatva, hogy a kath. magasabb érdekeket egységes szellemben szolgálja [...] a kath. öntudatot helyi körök alakításával kellene előbb megteremteni, és csak azután kellene átlépni az országos*

⁸ SZÖGI 1991, 509.

⁹ ADRIÁNYI 2000, 739.

¹⁰ ADRIÁNYI 1974, 43.

¹¹ PKK Jgyk. 1892. május 10.

életnyilvánulás terére.”¹² Velük ellentétben Steiner Fülöp székesfehérvári püspök éppen azon okból tartotta kívánatosaknak az országos katolikus gyűléseket, mert ezeken a most még csakugyan hiányzó közszellem kialakulhat, ahogyan ez a németországi nagygyűlések esetében is történt.¹³ Több hozzászóló meghallgatása után a püspöki kar végül úgy határozott, hogy *„eloben helyesli ugyan és melegen üdvözli az országos kath. gyűlés eszméjét, megvalósítását azonban alkalmas időpontra óhajtja halasztani.”*¹⁴

Az 1894-es Vigadóbeli gyűlés előkészületei kapcsán is érezhető még a püspöki kar óvatossága. A Zichy Nándor által beterjesztett programot és ügyrendet csak részben fogadták el, illetve a püspöki kar testületi megjelenésének kérdésében is óvatosan fogalmazott a határozat: *„... a nagygyűlésen tartandó előadások szövege előzetesen mutatassék be hgprimás Ő Eminentiájánál, a ki intézkedni fog azok megbírálása iránt; a tárgysorozatba fölvetett és a kersztény socialismusról szóló előadás pedig, mint ez időszerint nem opportunus tárgy, teljesen hagyassék ki a programból. A püspöki kar tagjai [...] a nagygyűlésen pedig a lehetőséghez képest testületileg meg fognak jelenni.”*¹⁵ Az engedékenyebb határozat meghozatalához a hazai egyházpolitikai fejlemények és az időközben érkezett vatikáni iránymutatás is hozzájárulhatott.¹⁶

A helyi egyesületek és körök szervezése megindulhatott, és ezeket egyes püspökök aktívan támogatták is saját

¹² PKK Jgyk. 1892. december 17.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ PKK Jgyk. 1893. november 30.

¹⁶ *„Eközben érkezett meg Ő Szentségének f. évi szept. 2-án kelt s a magyar püspöki karnak f. évi márczius 3-án felterjesztett memorandumára válaszul küldött „Constanti Hungarorum” bekezdésű encyclicája, nemkülönben Rampolla biboros államtitkár levele, mely a sz. Atya nevében következőkben jelöli meg a püspöki kar teendőit: 1) a tervezett egyházpolitikai törvényjavaslatok előterjesztése után adjon ki a püspöki kar közös pásztorlevelet, rámutatva ebben a fenyegető veszélyre és az ez ellen való védekezés módjaira; 2) hasson oda, hogy kath. körök és hírlapok keletkezzenek, országgyűlési képviselők választása alkalmával pedig a kath. érdekek iránt igazságos és lelkes érzelmű férfiak jöjjenek be a törvényhozásba.”* PKK Jgyk. 1893. november 30.

egyházmegyéikben. A kibontakozó katolikus egyesületi élet seregszemléje volt az említett 1896-os országos kongresszus is.

„Hagyományteremtés”

Az első valóban országos nagygyűlést az 1895-ben Budapesten alapított Katolikus Körök Szövetségének jogutóda szervezte. Az ekkor már Magyarországi Katolikus Körök és Olvasóegyletek Országos Szövetsége¹⁷ nevet viselő szervezet 1899 végén határozat el, hogy országosan és éves rendszerességgel kíván katolikus nagygyűléseket tartani. Az 1900-as évben – német mintára – több napig tartó, Országos Katolikus Nagygyűlést volt, a kereszténység 900. évfordulójának megünneplésével egybekötve (1900. augusztus 17-19.).¹⁸ Ekkor már a püspöki kar is az egyöntetű támogatók közé tartozott, a *„Főmagasságú és Főtisztelendő Vaszary Kolos bitoros hercegprímás a fővédnökséget, a nagyméltóságú püspöki kar tagjai a védnökséget a legnagyobb készséggel fogadták el, főpásztori áldásukat adván az ügyre, főpásztori lelkesedéssel buzdítván az igazgatótanácsot a nagyfontosságú mozgalom megvalósítására.”*¹⁹ A korábban fenntartásokat meg-

¹⁷ A szervezet 1908-ban vette fel az Országos Katolikus Szövetség nevet, és az egyszerű koordináció mellett különféle katolikus mozgalmak szervezője is volt. Az 1930-as évek végéig ez maradt a nagygyűlések fő rendező szerve. GERGELY 1999, 124-125.; SALACZ 1974, 180.

¹⁸ A szervezők közül kiemelendő Gyürky Ödön (1863-1938) tevékenysége a korai időszakból: 1890 óta a Magyar Állam belső munkatársa, tevékenységet fejtett ki a katolikus irodalom terén és a katolikus mozgalmakban. 1891-ben jegyzője a katolikus tanítók országos értekezletének, 1900-ban jegyzője a budapesti országos katolikus nagygyűlésnek, másodtitkára az Aquinoi Szent Tamás-társaságnak, tagja a Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályának. Részt vett a soproni, komáromi és szabadkai katolikus nagygyűléseken is. SZINNYEI 1896. Több katolikus kiadvány szerkesztője, kiadója: *Vasárnapi Lapok* (1885-1886, Esztergom), *Heti Hírlap* (Bp., 1893, Ribényi Antallal), *Társulati Értesítő* (1895. I. 1-1906.IX. 30. Tóthfalusi Bélával), *Katholikus Pedagógia* (1897. I - 1904. XII.), *Elnöki Útmutató* (1899. I. 8 - 1902:1.), *Új Lap* (1902. XII. 31 - 1905. II. 12.) Álnevei: Dalár, Tyrtaeus. (KAT. LEX. 1998.) Szerpét az első nagygyűlés szervezésében kiemeli NYISZTOR 1962, 79.

¹⁹ GYÜRKY 1901, 3-4.

fogalmazó Schlauch Lőrinc püspök is azt írta a szervező igazgatótanács elnökének, ifj. Zichy János grófnak, hogy *„a nagygyűlés minél fényesebb sikerét főpásztori körlevelemmel is előmozdítottam és arra a jó Isten bőséges áldását esdvén, a legörömebb adom püspöki áldásomat.”*²⁰ A rendezvény beszédeit és határozatait nyomtatásban megjelentető kötet szerint a nagygyűlésre több mint 5 000 katolikus iratkozott be, és a társadalom minden rétege képviseltette magát.²¹ A rendező szerv elnöke a korszakban Zichy János volt, aki a nagygyűléseken legtöbbször elnöki szerepet töltött be. Ez alól csak két miniszteri ciklusa²² alkalmával tett kivételt, de a nyilvános üléseken ekkor is megjelent.²³

A sikeres rendezést követően évente újabb országos nagygyűlést tartottak, melyek menetrendje és szervezeti formája egyre inkább rögzült. A gyűléseket folyamatosan ünnepségek és szentmisék kísérték. Az ülések kétfélék voltak. A nyilvános üléseken általában nagyobb ívű előadásokat hallgathatott a közönség, több esetben a saját nyelvén (magyar, német, szlovák, horvát), míg a szakosztályok ülésein (hitbuzgalmi-karitatív, közművelődési, szociális) korlátozott időkeretben tanácskoztak a tematikába felvett részletkérdésekről.²⁴ Az utolsó napon került sor a zárt ülés megtartására, ahol a határozati javaslatokról döntöttek a szavazati joggal rendelkező résztvevők. Mindezek mellett egyre több katolikus szakmai és

²⁰ Uo. 4. A primás nem szólt bele a szervezésbe, és egészségi állapota miatt a gyűléseket sem nagyon látogatta. 1910-ig a görög katolikus püspökök nem vettek részt a nagygyűléseken. ADRIÁNYI 2000, 740.

²¹ GYÜRKY 1901, 13.; A rendezvény „belépődíjas” volt, így a szakosztályi üléseken és a zárt ülési határozatok meghozatalában csak a rendes tagdíjat befizetőkhöz vehettek részt. A férfiak rendes tagdíja 4 korona volt, a hölgyek pártoló tagdíjat válthattak 2 koronáért, mellyel a nyilvános üléseken és az ünnepi eseményeken voltak jogosultak megjelenni. SZÖGI 1991, 510.

²² 1910. március 1. – 1913. február 26., ill. 1918. május 8. – 1918. október 31. között.

²³ HERMANN 1973, 489.

²⁴ Gyakori és népszerű szónoka volt ezeknek a gyűléseknek többek között Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor, Glattfelder Gyula, Zichy János stb. NYISZTOR 1962, 79.

lelkiségi szervezet időzítette saját közgyűlését a nagygyűlések időpontjaira, illetve több fontos társadalmi-szakmai egyesület megalakulása is a nagygyűlésekhez volt köthető (Katolikus Népszövetség, Országos Pázmány Egyesület, Szent László Társulat, Katolikus Tanáregyesület, stb.) A nagygyűlések programján a magyar katolicizmus aktuális kérdései szerepeltek, a szónoklatok és előadások elhangzása után a legtöbb esetben megoldási javaslatokat tettek és ezekről határozatot hoztak. Ezeket, ill. a végrehajtásuk érdekében tett lépéseket a következő évi nagygyűlés alkalmával számon kérték.²⁵

A világháborúig összesen 12 ilyen rendezvény volt, csak az 1905-ös évben (a politikai válság miatt), ill. az 1912-es évben (ekkor a bécsi eucharisztikus kongresszuson vett részt a magyar katolikus közélet) maradtak el. Ezek közül 9-et Budapesten (8-at a Vigadóban és 1-et az Iparcsarnokban), 2-t pedig a nagygyűlések decentralizálásának szándéka miatt vidéken tartottak (1907 – Pécs, 1909 – Szeged).²⁶

Az 1910-es nagygyűlés szervezése és lefolyása

A X. Katolikus Nagygyűlést szervező Országos Katolikus Szövetség hivatalos lapja, a Szövetségi Értesítő 1910. évi 4. számában számolt be a szervezés aktuális állásáról. A püspöki kari védnökség és a világi díszelnökség hosszas felsorolása után közlésre került, hogy a fenti személyek közül ki mennyi anyagi támogatást nyújtott a nemes cél megvalósítására. A védnök püspökök 100 és 500 korona, a díszelnökök pedig 40 és 300 korona közötti összegeket adományoztak a kiadások fedezésére. Az itt közzétett, összesen 6 610 koronát kitevő adomány nagyobb részét (4 750 koronát) a püspökök biztosították, a fennmaradó (1 860 korona) részt pedig a világi támogatók.²⁷

²⁵ Ez a későbbi nagygyűléseken már elsikkadt. NYISZTOR 1962, 78-79.

²⁶ ADRIÁNYI 2000, 740.; JEGYZET 2009, 28.

²⁷ SZÖV. ÉRT. 1910. 4., 48-49.

Az előző évi szegedi rendezés után a helyszín újra a Vigadó volt, az időpont pedig november 13. és 15. közé esett. A szervező bizottság azt a megbízást kapta, hogy az előkészületek során legyen tekintettel arra, hogy a tízedik alkalom rendkívüli jelentőséggel bír, *„egy korszakot zár és egy új korszakot készül megnyitni társadalmi mozgalmaink életében.”*²⁸

A gyűlés megnyitáskor üdvözetben köszöntötték az egybegyűltek X. Pius pápát és a 80. születésnapját ünneplő magyar uralkodót. Az ünnepi megnyitó beszédek is róluk szóltak. A programok további lefolyása a már jól bevált négyes tagolást követte. 1. *egyházi ünnepségek* (minden nap szentmisékkal, november 13-án pedig különféle helyszíneken magyar, német és szlovák nyelvű szentbeszédekkel). 2. *nyilvános ülések* (beszéd: nov. 13.: Széchenyi Emil gróf megnyitója, Csernoch János dr., Sommsich Béla gróf; nov. 14.: Vay Péter gróf, Giesswein Sándor dr., Prohászka Ottokár dr; nov. 15.: Krüger Antal dr., P. Buttykay Antal, Mailáth Gusztáv Károly gróf). 3. *szakosztályok ülései* (hitbuzgalmi-karitatív, közművelődési, szociális). 4. *egyesületek és intézmények közgyűlései* (22 katolikus szervezet).²⁹

Az eucharisztikus körmenet megtartását az őszi időjárás ebben az évben megakadályozta. 1910. november 15-én délután a szakosztályi ülések javaslatairól zárt ülés keretében határozatot hoztak, majd ezt követte a záró nyilvános ülés, amelyen az értékelést gróf Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspök mondta. Beszédében kiemelte, hogy *„nagygyűlésünk, a magyar katolicizmusnak ez a képviselete tehát becsületesen, hagyományainkhoz és mai lelkületünkhöz hiven teljesítette kötelességét; utakat mutatott, feladatokat jelölt ki s tele marokkal szórta az elmékbe az evangélium útjain járó haladás magvait. A magyar katolikus társadalmon van most már a sor, hogy ezekre az*

²⁸ SZÖV. ÉRT. 1911. 1., 1.

²⁹ Nagy sajtóvisszhangot váltott ki Apponyi Albertnek a budapesti egyetem és főiskolák katolikus diákünnepségén elmondott beszéde. (1910. nov. 13. Vigadó) Terjedelmi okok miatt ezzel itt nem foglalkozunk. SZÖV. ÉRT. 1911. 2., 247-252.

utakra rálépjen [...] az elhintett magvakat pedig [...] fogadja megértő és akaró lelkének termékeny talajába.”³⁰

Mindezek után viszont azonnal kételyeinek adott hangot a várható eredményekre vonatkozóan: „De vajjon van-e katolikus társadalmunkban ehhez elég megértés, elég okosság és elég bátorság? Vidéki intelligenciánk látja-e katolikus Nagygyűlésünk céljait, terveit, érti-e törekvéseit s főképen mer-e ezekkel a törekvésekkel azonosulni? [...] lesz-e minél előbb élő valóság katolikus Nagygyűlésünk terveiből, megvalósulnak-e magasröptű ideái [...] nem igen merem rámondani a határozott igent. [...] nem látom e tervek, ez ideák megvalósításának főtényezőit: hiába keresem zászlóink alatt, nem látom eszméink szolgálatában a buzgó, lelkes, tettekre is kész intelligens katolikus férfiakat.”³¹ Véleménye szerint tehát a katolikus világi értelmiség hiányosságai miatt a nagygyűlési munka és tervezgetés eredményessége is megkérdőjeleződhet. Ezért felhívta a figyelmet arra, hogy „a motora, élesztője és leghatásosabb támogatója azonban minden katolikus törekvésnek a keresztény párt [...] s a keresztény gondolkodásnak újra a haladás irányítójává tevése pedig ma, a XX. században csak a politikai élet porondján is egyházunk színei alatt vitézkedő világi férfiak által képviselhető.”³²

A nap végén ünnepi lakoma következett, amelyet a budavári koronázó-templom tornyából elhangzó toronyzene zárt le.

A közművelődési szakosztály munkája

A továbbiakban a közművelődési szakosztály tevékenységéhez kapcsolódó előadásokról és határozatokról lesz szó. Művelődési kérdésekről a nyilvános ülések egyes beszédeiben³³ is esett szó, ill. más témák tárgyalása kapcsán a

³⁰ SZÖV. ÉRT. 1911. 1., 65.

³¹ Uo. 66.

³² Uo. 66-67.

³³ Ld. P. Buttykay Antal beszéde a sajtókérdésről a záróülésen (nov. 15.) SZÖV. ÉRT. 1911. 1., 58-64.

többi szakosztály tevékenysége is érintett ilyen ügyeket.³⁴ Ezek mellett több egyesületi közgyűlés is kapcsolódott az iskola és a sajtó ügyéhez.

A közművelődési szakosztály elnökei Zichy Gyula pécsi püspök és Choncha Győző egyetemi tanár voltak. Az előadók négy nagyobb kérdéskört jártak körül: a katolikus nevelés és iskola ügyeit, a katolikus sajtót, az egyesületi élet szervezésének kérdéseit, végül a katolikus irodalom állapotát és teendőit. Ilyen csoportosításban tekintjük át mi is a szakosztály munkáját.

Bár az első előadó – dr. Bittenbinder Miklós, hittanár – hosszasan értekezett a modern katolikus nevelési elvek témakörében, végül határozati javaslatot nem terjesztett elő. Kiemelte, hogy *„a mai iskola azonban helytelen uton halad. Csak ismeretekkel látja el növendékeit, nem nevel. [...] a mai iskolák bérkaszárnnyák [...] a tanárok túl vannak halmozva munkával, sok a növendékük, nagy a közlendő anyag. [...] Az iskola kiöli az egyéniséget [...] sablonokra szoktatott embereket akar nevelni.”*³⁵ A nevelésnek véleménye szerint ki kellene terjednie a testi és az erkölcsi területre egyaránt, a cél pedig az akaraterős és jellemes egyének nevelése lenne, akiket a boldogságuk elérése érdekében nem szabad túlzott mértékben óvni a nehézségektől sem.

A nevelés témaköréhez szólt hozzá egy későbbi előadó is (Holló Ferenc, író, újságíró), aki a szociális nevelés fontosságát emelte ki. Kifejtette, hogy véleménye szerint a társadalom két véglete már nem a gazdag-szegény, erős-gyenge ellentétben keresendő, hanem a városi és falusi ember képezi ezeket a végpontokat. Megállapította, hogy *„a társadalmi bajok ellen városban és falun szövevényes vitákkal, tudományos fejtegetésekkel, hivatalos apparátussal nem védekezhetünk. De nem védekezhetünk pusztán szociális népjóléti intézményekkel sem [...]”* a megoldást a

³⁴ Ld. a hitbuzgalmi-karitatív szakosztályban: „Fischer Ágoston: Szent-Alajos-Társulat, szentségi ifjúsági egyesület nevelői hatása.” SZÖV. ÉRT. 1911. 1., 78-90.

³⁵ Uo. 123.

szociális nevelés jelentené, ami alatt nem teóriákat kell érteni, hanem „*ránevelését a mai embernek arra az elvire, a mi máma a magyar fajból az egész vonalon hiányzik: a gazdaságosság elvére.*”³⁶ Ennek érdekében felvetette, hogy minden tanítónak egyszerre képesített gazdásznak is kellene lennie. Határozati javaslatában ezért kérte, hogy a nagygyűlés mondja ki, hogy városban és falun is sürgeti a szociális nevelést, és ennek érdekében szükségesnek tartja a tanítói és tanítónői „*oklevél megszerzésénél, különösen a falusi nép gazdasági nevelésének igényeihez mért gazdasági tanfolyam eredményes végzését*”, és a jövőben az ilyen állások pályáztatásánál előnyben részesíti azokat, „*akik valamelyik hazai férfi vagy női gazdasági tanintézetben az okszerű gazdálkodás, állat- és faternyésztés, valamint a falusi háztartástanból eredményes vizsgát tettek.*”³⁷ A szakosztály a javaslatot elfogadta.

A fentiekén kívül még két előadás témája érintette az iskolai ügyeket. Szőke Sándor a magyar katolikus tanítóképzőknek a társadalom megerősítésében játszott szerepéről beszélt. Elmondta, hogy e szerepük betöltéséhez erőteljes fejlesztésük szükséges. Ezért kérte a nagygyűléstől a püspöki kar támogatásának megszerzését a katolikus tanítóképzők megerősítéséhez. Értve ez alatt a szervezeti, felszerelésbeli, valamint a tanárok képesítettségét érintő kritériumokat. Kérte továbbá, hogy történjenek lépések a hasonló állami intézetek tanáraival egyenlő fizetések és anyagi ellátottság garantálása érdekében, még abban az esetben is, ha ezeket „*az államsegély igénybevételével kell egyenlővé tenni az állami tanárokéval.*”³⁸ Ugyanis az államnak azokat a feltételeit, amelyekhez a segély nyújtását köti, amúgy sem lehet kikerülni, mivel az ellenőrzés joga a törvény szerint őt illeti. Így viszont az egyházmegyék által fizetett állami adóból legalább valamennyi visszatérülhetne. Ez a lépés – a szerző

³⁶ Uo. 141-142.

³⁷ Uo. 148.

³⁸ Uo. 145-146.

szerint – az államosítástól még messze van. A szakosztály ezt a javaslatot is támogatta.

A másik előadó Millner Antal volt, aki a kötelező népiskolai hitoktatás tárgyában terjesztett be javaslatot. Mivel véleménye szerint az emberiség minden válságát a vallástalanság okozta, és mivel erre vezethető vissza a kor erkölcsi hanyatlása is, ezért elsőrendű feladatnak tekinti a hitvallásos iskola és a vallásos nevelés megerősítését. Ezt azért is szükségesnek látta, mert szerinte a hazaszeretet is levezethető valláserkölcsei alapokból. Javasolta tehát, hogy a nagygyűlés mondja ki, hogy *„a hit- és erkölcsstan tanítását a közoktatási tényezők minden fokozatán nemcsak elengedhetetlen követelménynek, hanem erkölcsi, hazafias és társadalmi szempontból eminens érdeknek is tartja, miért is a hitoktatásnak az iskolából való kizárását pedagógiailag is tévesnek, végzetes hibának minősíti és ily törekvések ellen leghatározottabban tiltakozik.”*³⁹ A szakosztály a kérésnek eleget tett.

A második nagyobb témakör a katolikus sajtóélet fellendítése és az egyes sajtóorgánumok megerősítése volt. Itt három hozzászólást emelhetünk ki. Elsőként Csepela Lajos plébános, a kánonjog doktora mondott rövid beszédet a katolikus kiadványok terjesztéséről. Elmarasztalta a katolikus kiadói tevékenységet azért, mert az a sok erőfeszítés, amit céljaik elérése érdekében tesznek, végül nem áll arányban az elért eredményekkel. Ennek legfőbb okát abban látta, hogy a kereskedő szellem és a rutin hiánya miatt rengeteg értékes szellemi termék hever olvasatlanul. Vannak ugyan jó kezdeményezések – mint az egri egyházmegyei irodalmi egyesület tevékenysége és a Szent István Társulat népiratkái –, de összességében reklám és jó üzleti érzék nélkül nem lehet messze jutni. Javasolta, hogy a Szent István Társulat segítségével a kiadók anyagaiból állítsanak össze kollekciókat, melyeket vidéki lerakatokban, megbízható terjesztőknél vagy szövetkezeteknél helyezzenek bizományba. A terjesztést ezek

³⁹ Uo. 153.

végezhetnék a különféle vásárok, búcsúk alkalmával és a szövetkezeti bolthálózat segítségével.

Szintén a katolikus sajtó ügyéhez szólt Mayer Géza, amikor a sajtóvásárnapok kiterjesztését kérte és indokolta a plénum előtt. A sajtóvásárnapokat már több egyházmegyében sikerrel vezették be. Ezeken az alkalmakon a szószékről a katolikus sajtó jelentőségéről hangzottak el prédikációk és a cél érdekében gyűjtést is rendeztek. Az előadó ennek a gyakorlatnak a látogatottabb búcsújáró helyekre való kiterjesztésére tett javaslatot. A szakosztály támogatta a kezdeményezést azzal a kiegészítéssel, hogy *„a búcsújáró helyeken katolikus népies kiadványok árusíttassanak, a házonkívüli agitáció szerveztessék, a pásztorjátékok és katolikus egyesületek előadási jövedelmeiből egy hányad a katolikus sajtóegyesület javára fordíttassék.”*⁴⁰

A sajtó terén felmerülő további feladatok előadója Malcsiner Emil lapszerkesztő, a Katolikus Sajtóegyesület irodaigazgatója volt. Nagyon gyakorlatias hangvételű előadása a katolikus sajtóegyesület támogatási stratégiáját fejtegette. Elmondta, hogy az egyesület létrehozásának elsődleges célja a magyarországi központi katolikus sajtó versenyképessé tétele volt, melyet az Új Lap reorganizálásával sikeresen el is kezdtek, és az Alkotmányéval terveznek folytatni. Ezzel a célkitűzéssel viszont ellentétben áll az a tendencia, hogy a vidéki sajtó folyamatosan a maga segélyezését igényli. Elmondta, hogy amíg a fő cél meg nem valósul, addig a vidéki lapok kénytelenek saját stratégiákat kidolgozni. Erre is lát még további lehetőségeket. Mint mondta, *„különbséget teszek: vidéki ujság és vidéki ujság között. Azokra, a melyek egyes vidéki gócpontokban jelennek meg, a hol a katholicizmusnak mintegy előőrseiként állanak, szükség van. Nincs azonban szükség arra, hogy minden kis faluban, esetleg egymás tőszomszédságában állítsunk őrtornyokat. [...] Az is megoldás, ha az egymáshoz közelfekvő helyeken, mondjuk egy egyházmegye területén már létező ujságok fuzionálnak, a több gyenge lapocska egy*

⁴⁰ Uo. 169.

megizmosodott, reprezentálni tudó orgánummá lesz. De nem ez az igazi megoldás.”⁴¹

Az igazi megoldás – folytatta az előadó – az lenne, ha a kis olvasóközönséggel rendelkező lapok átalakulnának az Új Lap helyi mellékleteivé. Ezek szerkesztéséhez ugyanis nem kell akkora apparátus, csak a helyi hírek regisztrálására szorítkoznak, amelyhez pedig *„nem kell zszurnalisztikai rutin, nem kell közép-európai műveltség és széles látókör, untig elég egy toll és becsületes szándék [...]”⁴²* Ezeknek a helyi mellékleteknek az előállítása olcsóbb, és az előfizetői díjak kombinálásával mind ezek, mind pedig az országos lap jobban eladható lehet. Erre ekkor már volt is példa: a székesfehérvári melléklet 2 200, a pécsi 1 800, az esztergomi 1 200 példányban fogyott naponta. A nagygyűléstől mindezek után azt kérte, hogy az ismerje el a laptámogatási stratégia (központi lapok támogatása, ill. a vidéki lapok hirdetéshez juttatása az önfenntartás és a központi sajtóegyesület tehermentesítése érdekében) helyességét, és a lapok minél sikeresebb terjesztése érdekében keressék meg az ország összes plébánosát, hogy a cél eléréséhez saját hatáskörükben minden tőlük telhetőt megtegyenek. A plébániák számára készüljön egy útmutató, mely a lapok terjesztésének célszerű módozatait összefoglalja. A szakosztály ez esetben is egyetértett az előadó javaslatával.

A harmadik nagyobb témakör a katolikus irodalmi életet érintette. Anka János író és lapszerkesztő a katolikus irodalom küldetését egyenesen a nemzeti irodalom megmentésében látta. Véleménye szerint ennek az alapozó munkának lesz majd köszönhető, hogy *„visszatér az életigazság a nemzeti irodalomba.”⁴³* Célszerűnek tartaná ezért, ha a nagygyűlések programjába szépírói felolvasásokat illesztenének, mert ezzel az illető katolikus író munkássága is kellő elismerést kapna, és a katolikus irodalom inspirálása is megtörténne.

⁴¹ Uo. 175.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 137.

Ritkán fordult elő a nagygyűléseken az, ami Szentgyörgyi Ignác előadásának témájával, ugyanis többek hozzászólása után a gyűlés levette a napirendről és nem fogadta el az előadó javaslatát. Szentgyörgyi a modern katolikus írói szellemről fejtette ki nézeteit. Elmondta, hogy a katolikus irodalom célja a társadalom rekrisztianizálása, melyet nem lehet drasztikusan, megalkuvás nélkül véghezvinni: *„Észrevétlenül, lábujjhegyen kell hozzájuk furakodnunk, hogy észre ne vegyék, úgyszólván alva kell őket megoperálnunk, hogy föl ne ébredjenek addig, míg az előítéletek bacillusait el nem öltük bennük s a ker. szellem csíráit beléjük nem oltottuk. [...] ám ide pszichológiai művészet kell [...] látszólagos színlelésre van szükségünk, mert e nélkül sohasem fogjuk őket megközelíthetni, behálózni, megnyerni.”*⁴⁴ Tehát úgy kell viselkednie a katolikus írónak is – mondta –, mint egy misszionáriusnak, aki gyakorlati okokból alkalmazkodik környezete szokásaihoz, hogy szívesen látott legyen abban a közösségben. Ehhez türelmet és diplomáciai érzéket javasol, helyteleníti a túlhajtott egyháziaskodást. A katolikus sajtó ne akarjon a szószék helyébe lépni, legyen eklektikus a politikában, akarjon hűen tájékozódni még akár a szociáldemokráciáról is. Valószínűleg ezek a javaslatai a szakosztályban résztvevők számára már nem voltak elfogadhatók, így lekerültek a napirendről.

Végül szólni kell azokról az előadásokról és határozati javaslatokról, amelyek egyéb résztémákkal foglalkoztak, illetve egyszerű deklarációk megfogalmazását kérték. Friedrich István például szükségesnek látta annak kimondását, hogy az elfogulatlan és tudományos színvonalon álló magyar történelem megírásáról – a vallásos gondolkodás, nemzeti érzés tönkretétele és a társadalmi béke megbontása miatt, amelyeket a történelem meghamisítása okoz – gondoskodni kellene. Huszár Károly a szegény sorsú diákok határozottabb támogatását kívánta határozatba foglaltatni. Veszélyesnek látta, hogy a nem kellően hatékony intézkedések más szervezetek, például a Galilei-kör malmára hajtják a vizet

⁴⁴ Uo. 156-157.

ezen a területen. Ezért országos bizottság alakítását kérte az ügy tárgyalására. A katolikus egyesületi élet szervezése tárgyában Haller István, a katolikus népszövetség titkára szólalt fel. A sikeres szervezés kulcsának azt tartotta, hogy a szervezetek tagjaiknak intenzívebb, gazdasági és politikai érvényesülésüket garantáló tanítást adjanak. Ennek tudatosítását kérte a nagygyűléstől.⁴⁵ Végezetül Giesswein Sándor hosszabb beszédet tartott a helyes gyermeknevelésről, az ifjúsági egyesületek szervezéséről és a békeeszme terjesztéséről. Mondandója végén kérte „a) a nevelés terén az iskola és a szülők egyöntetű eljárását, a szülők kioktatását a gyermeknevelés érdekében; b) ifjúsági egyesületek szervezését minden községben fiúk és leányok számára; c) a békeeszme terjesztését úgy az iskolákban, mint a felnőttek között.”⁴⁶ Mind a négy előadó indítványára a szakosztály igennel szavazott.

Intézkedések az elfogadott határozatok ügyében

A nagygyűlés bezárása után az Országos Katolikus Szövetségre (OKSZ) hárult a feladat, hogy az elfogadott határozatoknak érvényt szerezzen. A végrehajtás érdekében tett lépésekről a szövetség hivatalos lapja külön számban adott hírt, a XI. Katolikus Nagygyűlés rendjének és határozati javaslatainak ismertetésével egy időben. Ezekből megtudható, hogy a szakosztályi határozatoknak milyen sorsa lett.⁴⁷

- Katolikus kiadványok terjesztése: Az OKSZ felhívta a Szent István Társulat figyelmét a szükséges gyűjtemények összeállítására és terjesztésére;

- Elfogulatlan, tudományos magyar történelem: Az OKSZ a Szent István Társulat igazgató- tanácsának a tárgyban átiratot küldött;

⁴⁵ Uo. 138.

⁴⁶ Uo. 132.

⁴⁷ KAT. KÖZL. 1911. 3., 5-9.

- Diákgondozás: Az OKSZ igazgatótanácsa a bizottságot megalakította, és 1911. március 9. és 27. között közművelődési tanfolyamot szervezett;⁴⁸
- Feladatok a sajtó terén: A Katolikus Sajtóegyesület (KSE) „megfelelően gondoskodott” a határozatról;
- Sajtóvasárnapok kiterjesztése: A KSE „kellő eredménnyel intézkedett”;
- Gyermeknevelés, ifjúsági egyesületek, békeeszme terjesztése: Az OKSZ előterjesztéseket tett a püspöki kar fejéhez, annak tagjaihoz, illetve körlevélben hívta fel a lelkeskedő papságot a mozgalom megindítására és fejlesztésére, továbbá megalakította az ifjúsági egyesületek központját;
- Katolikus egyesületek: Az OKSZ körlevélben hívta fel a lelkeskedő papságot és az egyesületek elnökeit;
- Szociális nevelés: Az OKSZ felterjesztést intézett a püspöki kar fejéhez, annak tagjaihoz, és megfelelő gyakorlati alkalmazás végett megkereste az összes városok tanácsait;
- Katolikus tanítóképzők ügye: Az OKSZ felterjesztéseket tett a püspöki karhoz és a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez;
- Kötelező népiskolai hitoktatás: Az OKSZ felterjesztéseket tett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez;
- Katolikus irodalom: A XI. Kat. Nagygyűléssel kapcsolatban a Szent István Társulat, az Aquinói Szent Tamás Társulat és a Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány Egyesület matinéjában megfelelő módon gondoskodás történik.

A felsoroltakból látható, hogy a határozatok ügyében intézkedő OKSZ a lehetőségeihez mérten igyekezett saját hatáskörében megoldásokat találni, ill. felvenni a kapcsolatot az érintett egyházi és világi kormányzati szervekkel, társadalmi szervezetekkel. Erre a célra kiterjedt kapcsolati hálót épített ki és tartott működésben.

⁴⁸ Ennek anyagát ld.: KAT. KÖZL. 1911. 3. sz.

Konklúzió

A fentiekben egy kiragadott nagygyűlés segítségével próbáltuk bemutatni, hogy az első világháborút megelőző időszak országos katolikus nagygyűlései hogyan váltak rendszeressé, milyen rendszer szerint végezték munkájukat. A közművelődési szakosztály munkájának kiemelése lehetőséget adott egy szűkebb terület megvilágítására is. Ezen keresztül látható, hogy milyen konkrét közművelődési kérdések foglalkoztatták a katolikus közvéleményt, melyeket érdemesnek tartott egy országos esemény alkalmával is megjeleníteni. Látható továbbá egy alternatív, katolikus gondolkodási modell néhány mozaikja is, amely megoldási javaslatokat próbált nyújtani a korszak főbb problémáira és apróbb részletkérdésekre egyaránt. A nagygyűlések anyagaiból megismerhetjük a megszólaló katolikus közéleti szereplők e kérdésekben kialakult álláspontjait, ill. az ezek hatására született válaszreakciókat is.⁴⁹

A századforduló körül megélénkülő magyar katolikus közéleti szerepvállalás nem csak elvek és beszédek szintjén jelent meg. Egy kiterjedt intézményi hálózat csírája is kezdett kialakulni és a szervezési feladatokba egyre szélesebb körben kapcsolódott be a katolikus egyházi és világi társadalom is. Bár a tízedik nagygyűlést lezáró – már részben idézett – püspöki beszéd felhívta a figyelmet a legnagyobb hiányosságokra és a problémákra, végkicsengésében mégis a remény hangjai hallatszottak: *„az az év, mely bátor katolikus közéleti szereplésre látná felserkenni a magyar Egyház eddig bujkáló, mentegetődző, vagy egészen közömbös tagjait, Magyarországra nézve még nemzeti szempontból is vetekedhetnék eddigi ezer év legboldogabb és legdicsőbb esztendeivel.”*⁵⁰

Felhasznált irodalom

⁴⁹ A nagygyűlések nyomtatásban megjelent anyagai ekkor már tartalmaztak részletes sajtószemlét is, melyben megjelentek a katolikus és az ellenzékinek számító liberális, szociáldemokrata, stb. reakciók is, sőt külföldi sajtószemle is készült. Ennek ismertetésétől itt a terjedelmi korlátok miatt eltekintettünk. SZÖV. ÉRT. 1911. 2., 399-486.

⁵⁰ SZÖV. ÉRT. 1911. 1., 69.

- ADRIÁNYI 1974 = ADRIÁNYI, Gabriel: *Fünfundzwanzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895-1945*. v. Hase&Koehler Verlag, Mainz 1974.
- ADRIÁNYI 2000 = ADRIÁNYI Gábor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon 1900-1943*. Vigília 2000/10. sz., 739-746.
- CHADWICK 1998 = CHADWICK, Owen: *A History of the Popes 1830-1914*. Clarendon Press Oxford, 1998.
- DENZINGER-HÜNERMANN 2004 = DENZINGER, Heinrich-HÜNERMANN, Peter: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Budapest, 2004.
- GERGELY 1999 = GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1999.
- GOJÁK-TOMKA 1993 = GOJÁK János-TOMKA Miklós (szerk.): *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Szent István Társulat, Budapest, 1993.
- GYÜRKY 1901 = GYÜRKY Ödön (szerk.): *A magyarországi katolicizmus kilenczázados jubileuma alkalmából tartott országos katolikus nagygyűlés Budapesten 1900. augusztus 17-19-én*. Budapest, 1901.
- HERMANN 1973 = HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1.)
- JEGYZET 2009 = *Modernkori katolicizmus Magyarországon*. Egyetemi jegyzet. Publicationes Instituti Historici in Universitate Catholica de Petro Pázmány nuncupatae fundati, Subsidia 3. PPKE BTK TTI 2009.
- KAT. KÖZL. 1911 = KATHOLIKUS KÖZLÖNY. *Az Országos Katolikus Szövetség Hivatalos Lapja*. 1911. (V. évf.) 3. sz. Hindy Zoltán dr. (szerk.).
- KAT. LEX. 1998 = *MAGYAR KATHOLIKUS LEXIKON*. 4. kötet (GAS.-HOM.) Diós István (főszerk.), Viczián János (szerk.). Szent István Társulat, Budapest, 1998.
- MONDIN 2001 = MONDIN, Battista: *Pápák enciklopédiája*. Szent István Társulat, Budapest, 2001.

NYISZTOR 1962 = NYISZTOR Zoltán: Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújítása. Opus Mystici Corporis, Bécs, 1962.

(http://www.ppek.hu/konyvek/Nyisztor_Zoltan_Otven_esztendo_1.pdf; letöltés: 2013. január 25.)

PKK Jgyk. = A Magyar Püspöki Kar Konferenciáinak jegyzőkönyvei (1892-1918). – Pécsi Püspöki Levéltár, Esztergomi Prímási Levéltár

SALACZ 1974 = SALACZ Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. München, 1974.

SZÁNTÓ 1988 = Dr. SZÁNTÓ Konrád O.F.M.: A Katolikus Egyház története. II. kötet Ecclesia, Budapest, 1988.

SZINNYEI 1896 = SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. IV. kötet (Gyalai - Hyrtl.) Budapest, 1896.

SZÖGI 1991 = SZÖGI László: A katolikus nagygyűlések Magyarországon. In: Bárdos István – Beke Margit (szerk.): Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. 1991. május 29-31. Esztergom, 1991. 509-512.

SZÖV. ÉRT. 1910 = SZÖVETSÉGI ÉRTESÍTŐ. Az Országos Kath. Szövetség Hivatalos Lapja. 1910. (IV. évf.) 4. sz. Hindy Zoltán dr. (szerk.).

SZÖV. ÉRT. 1911 = SZÖVETSÉGI ÉRTESÍTŐ. Az Országos Kath. Szövetség Hivatalos Lapja. 1911. (V. évf.) 1-2. sz. Hindy Zoltán dr. (szerk.).

BÍRÁSKODÁS A VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG NEMES JOBBÁGYAI FELETT A 14. SZÁZADBAN

Az egyházi nemesség középkori története nem tartozik a magyar történettudomány által leginkább feldolgozott témák közé. Az egyházi nemesek kérdése leginkább a jog- és társadalomtörténet kutatói számára volt megkerülhetetlen. Szalay László már a 19. század közepén említést tesz az egyházi nemesekről, akiket „védenc vitézek”-nek nevezett el, és mint a magyarországi főpapok fegyveres egységeinek részeként tekintett rájuk.¹ Az egyházi nemességről írott első összefoglaló tanulmány Székely Ottokár tollából született meg 1935 folyamán.² Rendelkezünk több, leginkább tematikus jellegű összefoglalással is. A kérdés jogtörténeti feldolgozását többek között Holub József³ és Bónis György⁴ kezdte meg. Az egyházi nemesek legfontosabb szolgálata kezdetben katonai jellegű volt, ennek ellenére hadtörténeti szempontokat is figyelembe vevő – és mindemellett összefoglaló igényű – írással ezidáig csak Borosy András jelentkezett.⁵ Mindössze két intézmény egyházi nemességével kapcsolatban rendelkezünk összefoglaló igénnyel elkészült feldolgozással: Ozorai József az esztergomi érsekség,⁶ míg Szabó Csaba a tihanyi apátság esetében tette ezt meg.⁷ Az egyházi nemesség a Korai Magyar Történeti

¹ SZALAY 1852, 126-127.

² SZÉKELY 1935, 28-52. Eckhart Ferenc nagy hatású munkájában az egyházi nemesek kérdéséről szóló soraiban Székely Ottokár eredményeit használta fel. ECKHART 1946, 52.

³ HOLUB 1947.

⁴ BÓNIS 2003, 186-215.

⁵ BOROSY 1987.

⁶ OZORAI 1887.

⁷ SZABÓ 1992.

Lexikon: 9-14. század címmel ellátott kötet fogalmai között is helyet kapott.⁸

Az egyházi birtokokon először a bencés apátságok területén, a 11. század folyamán találkozunk fegyveres szolgálatot ellátó népelemekkel.⁹ A következő évszázadok folyamán pedig a világi egyházi intézmények keretei között találhatunk katonai szolgálattal ellátott népeket, akikből majd az egyházi nemesség a későbbiek során kialakul. Az egyházi nagybirtok előkelőit kell bennük látnunk. Az említett társadalmi réteget az évszázadok során különböző elnevezésekkel illették. A kezdetben használt *miles* megnevezés után a 11. század folyamán már a *iobagio* kifejezés jelent meg, a magyarországi okleveles anyagban a kifejezéssel először az esztergomi érsekség népei között találkozunk az 1111. év során.¹⁰ Az időben második előfordulása a jobbágy kifejezésnek az 1116 és 1131 közé keltezhető, Acha „veszprémi nem nemtelen jobbágy” (*Acha Veszpremiensis Iobagio non ignobilis*) személyével kapcsolatos diplomában található, aki a pannonhalmi apátság számára négy szolgát, szőlőt, malmot és egy kárpitot adományoz lelki üdvének biztosításáért.¹¹

Felmerült a szakirodalom soraiban, hogy itt a veszprémi egyház jobbágyáról szólt a diploma.¹² Az egyházi jobbágy megfeleltetés ellen szól néhány körülmény: egyházi nagybirtokokon tartózkodó jobbágyok kapcsán az egyházi, vagy azon

⁸ KMTL. 181-182. (A szócikk Solymosi László munkája).

⁹ Az 1015-re datált, valószínűleg interpolált pécsváradi alapítólevélben a következő szerepel: „*liberis scilicet ducentis militibus*” (Az alapítólevél szövegére, valamint problematikájára vonatkozóan lásd: SZENTPÉTERY 1918, KARÁCSONYI 1891, KRISTÓ 2000, 1055. Tihany: PRT. X. 487., 1067 körül. ÁUO. I. 24. „*XXX equites, XX Ungari et (X) Bissenii*”, 1091. Somogyvár: BA-UMGARTEN 1906, 40. 405-406. „*centum militum domus*”. A forrásszöveg legújabb kiadása: Kiss Gergely: Feljegyzés a somogyvári apátság alapításáról. In: ÍROTT FORRÁSOK 2006, 135-141.

¹⁰ „*Lambertus eiusdem ecclesiae iobagio*”. 1111. FEJÉR 2004, VII/4. 57-59. MELICH 1916, 13-15., SZILÁGYI 1937, 19.

¹¹ 1116-1131. PRT. I. 595.

¹² FEJÉRPATAKY 1895, 16-17., 1116-1131. PRT. I. 595. (A kötet ezen része Erdélyi László munkája), BOROSY 1987, 626., SZABÓ 1992, 101.

egyházi intézményre utaló jelző, melynek az említett személy szolgál, egyetlen oklevélből sem hiányzik a korszakban a státuszok megnevezéseinek sorai közül.¹³ Az egyházi jobbágy státusz ellen szól azon körülmény is, mely szerint a veszprémi egyházmegye területén (13. század közepétől szétvált káptalan és püspökség esetében egyaránt) nem találunk egy végrendelekést sem a vizsgált réteg kapcsán. Györffy György ezen adat kapcsán jegyezte meg, hogy Acha földet nem adományozott, szőlőt és malmot pedig bármilyen közrendű létesíthetett más földjén úgy, hogy szabadon rendelkezett vele (így a nemes jobbágyok esetében is találkozunk a későbbiek során olyan esettel, ahol az általa létesített szőlőt eladta),¹⁴ mégsem találunk sem szőlő, sem malom esetében hasonló tartalmú, más egyházi intézmény számára adományozó végrendelekéssel a veszprémi egyház nemes jobbágysainak kötelékében. Az egyházi jobbágyként való azonosítását tehát nem tartjuk megfelelőnek. Acha esetében a várjobbágy megfeleltetés is fellelhető.¹⁵

Az egyházi jobbágyok fő kötelessége a katonai szolgálat teljesítésére volt. A kezdetben fellelhető *miles* kifejezés is erre utal.¹⁶ A 13. század közepén az elnevezésük sorába már beke-
rül a „hadakozó” (*exercitualis, exercituantes, exercituare debentes,*

¹³ Néhány, időben nem túl távoli példát azért érdemes megemlíteni: 1111. FEJÉR. VII/4. 57-59. A esztergomi érsekség népei kapcsán előkerülő kifejezés már említi az egyházi tagot: „*Lambertus eiusdem ecclesiae iubagio*”, 1163. FEJÉR. II. 165. A zágrábi püspökség népei kapcsán: „*Bernaldus episcopus predictae ecclesiae suique iobagiones*”, 1181.REG. ARP. I. 202. A szamosmenti apátság népeinek összeírása kapcsán: „*quidam iobagiones monasterii*”, *super dictos iobagiones, sunt iobagiones in equis seruientes.*, 1211. ÁUO. I. 61. A tihanyi apátság népeinek összeírása kapcsán: „*iobagiones ecclesie*”, „*iobagiones equites ecclesie*”.

¹⁴ GYÖRFFY 1983, 471.

¹⁵ TAGÁNYI 1914, 437-438., ERDÉLYI 1915, 93. (Mint látható, Erdélyi László véleménye is változott a kérdésben)., GYÖRFFY 1983, 471. (Györffy György itt tévesen azonosítja Acha esetét a jobbágy szó első megjelenéseként), ZSOLDOS 1999,16.

¹⁶ „A miles az egyházi birtokon, mint egyházi jobbágy jelenik meg.” GYÖRFFY 1963, I. 258.

bellatores) jelző is a jobbágy szó mellé.¹⁷ A veszprémi püspökség népei között is találkozunk „hadakozó jobbágyok” megnevezéssel, először 1285-ben (*iobagionum nostrorum exercituum*),¹⁸ a 14. század derekáig gyakori jelzőként jelenik meg, későbbiek során azonban már „hadakozó nemes jobbágy” formában is gyakran előfordul.¹⁹ A vizsgált időszakban azonban a nemes jobbágy elnevezés a leggyakrabban feltűnő megjelölésük.²⁰

A történettudomány a nemes jobbágy megnevezés feloldásával kapcsolatban leginkább Mályusz Elemér koncepcióját tette magáévá, aki még 1942-ben, a magyar köznemesség kialakulásával foglalkozó, a *Századok* hasábjain megjelent nagy hatású tanulmányában lefektetett, a tatárjárás után lezajlott úgynevezett hadügyi reformmal kapcsolatos nézeteiben fejtette ki, hogy a *nobilis* jelző vélekedése szerint a korszerű, nehézpáncélos fegyverzetet jelentette, az egyházi nemes jobbágyok kapcsán is.²¹ Bónis György is erre a koncepcióra építette óva-

¹⁷ A kifejezés első megjelenése az esztergomi érsekség népeihez köthető: 1255. MON. STRIG. I. 422.

¹⁸ Először 1285-ben: „*iobagionum nostrorum exercituum*”. HO. V. 57.

¹⁹ 1291. ZO. I. 102. „*nobilium iobagionum exercituancium*”, 1292. ZO. I. 108. „*nobilium iobagionum exercituancium*”, 1309. ZO. I. 130. „*numerum nobilium iobagionum nostrorum exercituare debencium*”, 1318. Veszp. Reg. 91. *iobagionum ecclesie exercituare debentium*, 1326. VESZP. REG. 162. „*in numerum et cetum iobagionum nobilium seu exercituum ecclesie*”, 1327. HO. III. 87. „*nobiles Jobagiones ecclesie nostre exercituare debentes*”, 1332. VESZP. REG. 239. „*Bede de Zepezd nobilem iobagionem... ecclesie sue... exercituum esse*”, 1334. VESZP. REG. 263. „*exercitantes iobagiones*”, 1335. VESZP. REG. 269. „*iobagionum exercituare debentium*”.

²⁰ Ezen körülmény miatt a dolgozatban is leginkább a nemes jobbágy megnevezést alkalmazom a vizsgált társadalmi réteggel kapcsolatban.

²¹ „*Adatunk szerint a tatárjárás után a királyság törekvése arra irányult, hogy régi nagy tömegű, de gyenge fegyverzetű hadsereg helyébe nehéz fegyverzetű, „modern” haderőt állítson, még ha a reform azzal a következménnyel járna is, hogy a létszám tetemesen csökken. Ugyancsak okleveles adatok azonban arról is tanúskodnak, hogy a változást követően a lándzsások, jobbágyfiúk és az egyházi harcos jobbágyok nevéhez a „nobilis” jelző járult. Mivel ennek az elnevezésnek a feltűnése nem magyarázható a véletlenrel, fel kell tennünk, hogy a nemes szónak a jelentése XIII. század közepén ez volt: nehéz fegyverzetű páncélos katona, egyszerűen: lovag.*” MÁLYUSZ 1942, 283.

tos megfogalmazását.²² Borosy András szintén Mályusz Elemér elméletére alapozta véleményét.²³

A Mályusz Elemér által kidolgozott elméletnek ellentmond az a tény, hogy többször szerepel a nemes tag mellett a hadakozó jelző is: „hadakozó nemes jobbágy” formában.²⁴ Márpedig ha a *nobilis* kifejezés – ahogy Mályusz Elemér tanulmányában megfogalmazta – már eleve egy harcost jelöl, akkor felesleges lenne jelezni elsődleges, katonai szolgálatát még egy alkalommal a megnevezés során. A 14. század során is él még a szókapcsolat, miután a nemes jobbágyoknak már alkalma nyílt a katonai szolgálatot akár pénzen megváltani – így katonai szolgálatuk adott esetben elvesztette elsődlegességét –, így csak a katonai szolgálattal való egyenes arányú azonosítását, általánosítását elvethetjük a kifejezésnek. A nemes jobbágy jelentéstartalma nagy valószínűséggel mindössze szolgálatuk előkelő jellege körül mozog: a katonáskodás kétségtelenül előkelő kötelezettségnek számított az egyházi nagybirtokon is – privilegizált helyzetük is ebből fakad az egyházi nagybirtok többi szolgáló népével szemben –, és ezt jutatta kifejezésre ez a fogalom is.

²² „A *nobilis* megjelölés talán itt is a korszerű harci felszerelés megszerzéséhez és használatához fűződött.” BÓNIS 2003, 147.

²³ „A XIII. században az egyháznagyok igyekeztek hadakozó népeiket ütőképes haderővé fejleszteni, fegyverzetüket korszerűsíteni. Lehetséges, hogy ezzel függ össze a „nemes jobbágy” kifejezés.” BOROSY 1987, 628.

²⁴ 1291. ZO. I. 102. „*numerum nobilium iobagionum exercituancium*”, 1292. ZO. 108. in *numerum nobilium iobagionum exercituancium*, 1301. VESZP. REG. . 1. „*nobiles iobagiones ecclesie Wesprimiensis exercituare debentes gaudere*”, 1309. HO. IV. 117. „*numerum nobilium iobagionum nostrorum exercituare debencium*”, 1313. VESZP. REG. 63. „*numerum exercituantium iobagionum nostrorum*”, 1314. VESZP. REG. 72., 1314. VESZP. REG. 71. „*nobiles iobagiones episcopatus Wesprimiensis exercituare debentes*”, 1326. VESZP. REG. 162. „*ut nobiles iobagiones seu exercitiales*”, „*in numerum et cetum iobagionum nobilium seu exercituum ecclesie*”, 1327. VESZP. REG. 175., HO. III. 73. „*nobiles iobagiones ecclesie nostre exercituare debentes*”, 1332. VESZP. REG. 239. „*Bede de Zepezd nobilem iobagionem... ecclesie sue... exercituantem esse*”, 1352. VESZP. REG. 440. „*nobiles iobagiones exercituare debentes*”, 1377. VESZP. REG. 713. „*nobilium iobagionum exercituantium*”, „*nobilium ecclesie nostre...exercituantium*”.

A nemes jobbágy szófordulat megjelenésének időpontja sem lehet véletlen: a 13. század első felének jelentős társadalmi változásainak folyamatában keletkezett. Meg kell említenünk, hogy a kifejezés első tagja nagy valószínűséggel a jobbágy kifejezés volt, amihez csak később csatlakozott a nemes jelző. A megfogalmazás teljes mértékben ésszerű és megfejtető, amint Szilágyi Lóránd is jelezte a jobbágy szóval kapcsolatban, hogy az alárendelt néprétegre utalt ekkor már a kezdeti előkelő jelentéstartalommal szemben,²⁵ úgy a nemes (bár a *nobilis* szó jelentése is változásokon ment át, előkelő jelentéstartalma azért mindvégig fennmaradt) pedig az előkelő pozícióra utalhat az egyházi birtok keretén belül, tehát az egyház alárendeltjeinek – vagyis szolgáló népeinek – előkelőit kell itt látnunk. Már Holub József is észrevette ezen új megfogalmazás szükségességét, mivel a 13. század közepétől már a jobbágy, mint jelző a kialakulóban lévő egységes „paraszt-osztály” (a későbbi jobbágyság) megjelölésére is szolgált már.²⁶ Mint már említettük, az 1232-es kehidai oklevélben találjuk meg először a veszprémi egyház népei kapcsán.²⁷ A veszprémi püspökség

²⁵ SZILÁGYI 1937, 19.

²⁶ HOLUB 1947, 4-5. „A nemes, nobilis szót a XIII. században kezdik ugyan másokra is használni, így a várjobbágyokra és az egyházaknak előkelő, harcos népeire is (*nobilis ecclesiae, nobiles exercitantes*), de ezekkel mindig élesen szembeállítják az országos nemeseket (*nobiles regni*), akiknek a földjét semmiféle szolgálat, *conditio sem terheli* mert az egyedüli kötelességük a király szolgálata nem a birtokot, hanem a személyüket megkötő szolgálat, *servitium* volt.” HOLUB 1943, I. 108.

²⁷ 1232. ZO. II. 643-644. A szövegek hasábjain eltérő magyarázatok találhatóak arra vonatkozóan, hogy itt a veszprémi püspökség vagy esetleg káptalan nemes jobbágyaival találkozunk az oklevélben tanúként. Borosy András a püspökség nemes jobbágyainak tartja őket (BOROSY 1987, 628.). Zsoldos Attila pedig káptalani nemes jobbágyoknak tekinti őket (ZSOLDOS 1997, 14.). A Léderer Emma szerkesztette történeti szöveggyűjtemény (LÉDERER 1964, 332-333. is a veszprémi káptalan nemes jobbágyainak tartja őket, csak mint a későbbi, Bertényi Iván által szerkesztett (BERTÉNYI 2000) kiadás is. A káptalani nemes jobbágyként való azonosítás sokkal valószínűbbnek látszik, tekintve, hogy a szöveg a káptalan tanúinak felsorolásakor szól róluk: *Gregorius decanus Wesprimiensis, Sacerdos Barnabas, magister Endre canonici Wesprimiensis, Scynke, Adam de Pulach, et multi iobagiones nobiles eiusdem ecclesie..* Ezen körülmény után nem lehet kétséges, hogy mely intézmény kereteihez is tartoztak valójában a kehidai oklevél nemes jobbágyai.

területén is a leggyakrabban előforduló elnevezéssel van dolgunk az általunk vizsgált korszakban.²⁸ A magyar középkor utolsó másfél évszázadában már a *praedialis* volt a leggyakoribb megnevezésük.²⁹ A veszprémi püspökség területén is találkozunk a kifejezéssel, mint *more prediali*, azaz prediális módon történő birtoklással.³⁰

A veszprémi püspökség egyházi nemességének eredetét nem ismerjük, a réteg kialakulásáról pontos képet rajzolni nem tudunk. Mint már említésre került, Acha esete és az 1232. évi kehidai oklevél nemes jobbágy szereplői esetében nem bizonyos, hogy a veszprémi püspökség kötelékébe tartoztak. Az első említés a szepezdi rokonság hosszú státuszperét lezáró 1392-es diplomában tartalmilag átírt 1243-as oklevél vonatkozó adata lehet. Eszerint 1243-ban szepezdi nemesek (a diploma szerint őseik zalai várjobbágyok voltak, akik eljutottak az országos nemesség fokozatáig is) kérték arra a veszprémi püspököt, hogy az egyházi nemes jobbágyok kötelékébe vegye fel

²⁸ 1291. ZO. I. 102., 1292. ZO. I. 108., 1293-1305. VESZP. REG. 29., 1314. VESZP. REG. 71., 1315. VESZP. REG. 76., 1315. VESZP. REG. 78., 1318. VESZP. REG. 91., 1318. VESZP. REG. 93., 1323. VESZP. REG. 138., 1324. VESZP. REG. 153., 1326. VESZP. REG. 162., 1327. HO. III. 87., 1331. VESZP. REG. 223., 1331. VESZP. REG. 224., 1331. VESZP. REG. 225., 1332. VESZP. REG. 239., 1333. VESZP. REG. 254., 1333. VESZP. REG. 255., 1335. VESZP. REG. 269., 1335. VESZP. REG. 270., 1343. VESZP. REG. 382., 1344. VESZP. REG. 392., 1346-1351. VESZP. REG. 397., 1346-1351. VESZP. REG. 398., 1347. VESZP. REG. 405., 1348. VESZP. REG. 408., 1350. VESZP. REG. 425., 1353. VESZP. REG. 455., 1362. VESZP. REG. 556., 1369. VESZP. REG. 632., 1370. VESZP. REG. 657., 1377. VESZP. REG. 713., 1379. VESZP. REG. 732., 1385. VESZP. REG. 821., 1385. VESZP. REG. 826., 1392. ZSO. I. 2413.

²⁹ Holub József 1327-re teszi első megjelenését. HOLUB 1947, 5. Ezzel szemben le kell szögeznünk, hogy a Dráván túl eső részeken már jóval előbb, a XIII. század végén találkozunk az egyházi hadakozó jobbágy *praedialis* elnevezésével, ahogy Borosy András is lejegyezte. Az első esetet Borosy András az 1293-as évre helyezi. BOROSY 1987, 637.

³⁰ 1353. VESZP. REG. 451., 1386. VESZP. REG. 841. Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az egyházmegyével kapcsolatos forrásanyagban személyre vonatkozóan, és nem birtok vagy birtoklás megnevezésével kapcsolatban először 1369-ben, és a fehérvári káptalan nemes jobbágyaival kapcsolatban kerül elő a kifejezés: „*similiter predialis viginti*”. 1369. VESZP. REG. 634.

őket birtokaikkal együtt.³¹ A korai időszakban az egyházi – zömmel kondicionárius – népek felemelése a nemes jobbágyok közé volt a leggyakoribb eset.³² A későbbiekben, a 14. században már az a gyakorlat jellemző, hogy a veszprémi püspökség kötelékén kívülről érkeztek a nemes jobbágyi szolgálatba birtokaikkal belépők, akik többségben nemesi származásúak voltak.³³ A veszprémi püspökség nemes jobbágyaival az alábbi településeken találkozunk az általunk vizsgált korszakban: a Zala vármegyei Szepezden,³⁴ Szöllösön,³⁵ Ábrahámon,³⁶ Árokfőn,³⁷ Köveskálon,³⁸ Úrbélen,³⁹ Füreden,⁴⁰ Kékfüreden⁴¹ és Keszin,⁴² Felső-Keszin,⁴³ a Tolna megyei Csáton,⁴⁴ valamint a Veszprém megyei Nivegyen,⁴⁵ Szentjakabon,⁴⁶ Berényhidán,⁴⁷ valamint Vámoson.⁴⁸

³¹ 1392. ZSO. I. 2413., BOLLA 1984, 39.

³² Tizedszedők közül felemeltek: 1285. HO. V. 57., az egyház kondicionárius jobbágyai közül felemeltek: 1291. ZO. I. 102. a diplomát 1377-ben megerősítették: VESZP. REG. 713., 1292. ZO. I. 108., 1307. ZO. I. 126, VESZP. REG. 33.

³³ 1314. VESZP. REG. 71. és 72., DF. 200124., Az oklevél megerősítése: 1324. VESZP. REG. 153., 1318. VESZP. REG. 91., DF. 200798., 1318. VESZP. REG. 93., ZO. I. 146., 1323. VESZP. REG. 138., 1326. VESZP. REG. 162., 1327. VESZP. REG. 175., HO. III. 73., 1343. VESZP. REG. 382., 1350. VESZP. REG. 425., 1385. VESZP. REG. 826.

³⁴ 1331. VESZPR. REG. 223., 1332. VESZP. REG. 239., 1333. VESZP. REG. 255., 1335. VESZP. REG. 269., 1392. ZSO. I. 2413.

³⁵ 1318. ZO. I. 146., VESZP. REG. 93.

³⁶ 1307. ZO. I. 126., VESZP. REG. 33.

³⁷ 1353. VESZP. REG. 455.

³⁸ 1291. ZO. I. 102., 1292. ZO. I. 108., VERESS D. 1984, 610.

³⁹ 1256. FEJÉR. IV/2. 403-404., 1315. VESZP. REG. 76., 1339. VESZP. REG. 315.

⁴⁰ 1326. VESZP. REG. 162.

⁴¹ 1346-1351. VESZP. REG. 397., 1346-1351. VESZPR. REG. 398.

⁴² 1343. VESZP. REG. 382., 1347. VESZP. REG. 405., 1385. VESZP. REG. 826. A mai Gyulakeszivel azonosítható a település.

⁴³ 1327. VESZP. REG. 175.

⁴⁴ 1363. VESZP. REG. 369.

⁴⁵ 1323. VESZP. REG. 138., 1335. VESZP. REG. 275.

⁴⁶ 1323. VESZP. REG. 138.

⁴⁷ 1363. VESZP. REG. 560.

⁴⁸ 1285. HO. V. 57., 1314. VESZP. REG. 71., 1318. VESZP. REG. 91. A mai Nemesvámosról van itt szó.

Az egyházak bíraskodási önállósága felé vezető úton fontos pont volt, amikor 1231-ben kimondták, hogy az ispánok nem ítélezhetnek az egyházi falvak fölött, 1290 folyamán ezt újból kimondták, azzal kiegészítve, hogy az érsekek, püspökök és a kiváltságos helyzetű egyházak népei fölött csak a király mondhat ítéletet.⁴⁹ A következő lépés az volt, hogy az egyházak megszerezték a népeik feletti bíraskodási hatalmat. A magyarországi egyházi intézmények közül bíraskodási kiváltságot, mentességet a királyi bíraskodás alól (*immunitas*)⁵⁰ az esztergomi érsekség már 1232 során elérte.⁵¹ Az esztergomi egyház népeit, kondicionáriusait és nemeseit (az 1262. évre datálható privilégium lehetővé tette nemesek számára is, hogy birtokaikat az egyházra hagyhassák, valamint, hogy belépjenek az egyházi nemes jobbágyok kötelékébe) felmentik a királyi udvarbíró, az ország nádora, a megyésispánok bíraskodása alól. Az egyházi népek felett a bíraskodás feladatát ezentúl az érsekség megbízott nádora, udvarbírája vagy ispánja fogja ellátni.⁵²

A veszprémi káptalan már 1276 folyamán kap bíraskodási kiváltságot IV. László királytól. A királyi hatalom a privilégium kiadásának okaként azokat a pusztításokat jelölte meg, melyeket a veszprémi káptalan a közelmúltban elszenvedett. A kiváltságlevél kimondja, hogy a veszprémi egyház Veszprém, Zala, Somogy, Tolna és egyéb megyékben lakó jobbágysai, valamint minden más státusz alatt élő népei csak a Veszprém városi *vicecomes*, a veszprémi prépost vagy dékán, vagy ezek távollétében a kanonokok közül a káptalan által kirendelt személy előtt lehet csak pert indítani. Természetesen, mint az előző esetben is, a káptalani és püspöki nemes jobbágyokra is

⁴⁹ BÓNIS 2003. 147.

⁵⁰ Az *immunitas*-ról bővebben: BÓNIS 2003, 144-147., KMTL. 281. (A szócikk Solymosi László munkája).

⁵¹ 1232. ÁUO. XI. 167.

⁵² 1262. REG. ARP. 1302., MON. STRIG. I. 618., KRISTÓ 1979, 173-174., KRISTÓ 1981, 129.

vonatkozik a privilégium.⁵³ Az oklevél az 1254-es, fehérvári egyház számára készített bíraskodási privilégiumra hivatkozik, és ennek mintájára is készült.⁵⁴

A veszprémi püspökség bíraskodási kiváltságát 1324-re datálhatjuk, ugyancsak okként az elmúlt înséges időszak pusztításait figyelembe véve, valamint Herricus püspök és királynéi kancellár eredményes szolgálatai miatt. A diploma szól arról, hogy a püspökség már Károly Róbert uralma előtt kapott ilyen tartamú privilégiumot.⁵⁵ A bíraskodási kiváltság a püspökség minden vazallusát, hadakozó jobbágyát, vendégjobbágyait (*hospeseit*), kondicionáriusait, valamint minden egyéb egyházához szolgáló népét (*universos et singulos vasallos, iobagiones tam exercituales, quam hospites seu populares homines, servos conditionarios et alios quoslibet ad ipsam ecclesiam pertinentes*) kiveszi az országos bírák joghatósága alól, utódaikra és örökösükre is vonatkozóan. Ezentúl peres ügyekben a püspök és annak megbízott officialisa lesz a bírójuk (*coram episcopo Wesprimiensi et officiali suo seu iudice per ipsum deputato*). Olyan kitételrel, hogy a püspök is a királyi jelenlét bírósága elé idézhető abban az esetben, ha a jogszolgáltatást megtagadná vagy igazságtalanság gyanújába keveredne (*tunc episcopus ad regiam presentiam cum eadem causa possit legitime evocari*).⁵⁶ Tehát ezzel lehetővé vált a püspök felelősségre vonása is. Nagy valószínűséggel ez a kitétel volt az, amelyik biz-

⁵³ 1276. REG. ARP. 2716. A diplomát I. Károly 1323 folyamán megerősítette: VESZP. REG. 134. „*ut iobagiones et populi universi capituli ipsius ecclesie liberi sive originariis seu asscripticiis aliisve quibuslibet conditionibus irretiti in Wesprimiensi, Zaladiensi, Symigiensi, Tolnensi aliisve comitatibus constituti coram vicecomite Wesprimiensi civitatis pro tempore constituto et eiusdem loci preposito vel decano dumtaxat eisque absentibus aliquo ex canonicis ad hoc per capitulum deputato possint et debeant conveniri ita*”.

⁵⁴ 1254. FEJÉR. IV/2. 230-233., REG. ARP. 1012. Szentpétery Imre az oklevelet hamisnak tartja.

⁵⁵ Ilyen tartalmú oklevél nem ismeretes előttünk. Az 1276-os, káptalani privilégiummal való összekapcsolását pedig semmi sem támasztja alá. Azonban egy Károly Róbert korát megelőző privilégium létét nincs okunk kétségbe vonni, mivel arról maga a diploma is szól.

⁵⁶ 1324. VESZP. REG. 152., DF 200964.

tosította, hogy a perek során a király vagy a nádor döntsön egy adott ügyben, mely az egyházi szolgáló és a püspök között zajlott. Később, 1334-ben mindkét előbb említett privilégiumot megerősítette Drugeth Vilmos nádor, és ismét megerősíti azon tartalmukat, mely szerint a két intézmény alá tartozó szabad *serviensek*, harcoló jobbágysok és más népeik is (*servientes liberos seu exercitantes iobagiones et populos ad episcopum, prepositum et capitulum... pertinentes*) mentesek a nádor, valamint helyetteseinek bíraskodása alól.⁵⁷

A nemes jobbágysok számára az első lépés a jogszolgáltatásban az volt, amikor a püspöki officialisok bíraskodása alól vették ki őket. Az 1327. év folyamán egy a nemesi jobbágysok kötelékhez csatlakozó országos nemest arról biztosítanak, hogy kiveszik a püspöki officialisok bíraskodása alól (*heredumque successores nullus officialium nostrorum; vel successorum nostrorum officiales*).⁵⁸ Borosy András az említett adat alapján általános érvényű megállapításokat tett.⁵⁹ Későbbiekben, 1385 folyamán ismét egy hasonló esemény tárul elénk: szintén az egyházi nemesség kötelékéhez csatlakozó nemes kap felmentést a püspökség sümegi várnagyainak és officialisainak joghatósága alól, kiemelve azt is, hogy a mindenkor püspök ítélkezik peres ügyekben.⁶⁰ Utóbbi adat - szemben Borosy András állításával - azt támasztja alá, hogy a püspökség részéről ebben az időszakban nem volt általános az officialisok bíraskodása alól való felmentése a nemes jobbágysoknak, tehát 1385-ben felesleges lett volna a felmentés, ha már ekkor egy általánosan elterjedt szokásról lett volna szó.

Itt inkább arra gondolhatunk, hogy a püspökség kedvezőbb belépési feltételekkel akarta vonzóvá tenni az egyházi

⁵⁷ 1334. VESZP. REG. 263., DF 200900.

⁵⁸ 1327. VESZP. REG. 175., HO. III. 73.

⁵⁹ „Henrik veszprémi püspökség 1327-ben biztosítja Ilerk fia Jakab nemest, ki összes javaival a püspökség védelme alá helyezte magát, hogy a püspökség többi nemes jobbágysaival azonos szabadságot fog élvezni, azaz nem tartozik az officialis ítélőszéke alá, hanem csak a püspök ítélkezik fölötte.” BOROSY 1987, 638.

⁶⁰ 1385. VESZP. REG. 826. A püspökség sümegi várnagyaival, mint a nemes jobbágysok területi ispánjaival találkozunk 1347- ben: VESZP. REG. 405.

nemesi szolgálatot a fent említett, birtokaikkal csatlakozó nemesek számára. A belépők számára természetesen kedvező volt az a helyzet, hogy nemes jobbágyi szolgálatuk megkezdésekor az officiálisok már nem ítélezhettek felettük, mindezekből az következik, hogy az officiálisok joghatósága a 14. század során a nemes jobbágyok felett még érvényben lehetett – még ha ítélezési gyakorlattal nem is találkozunk –, bár akadtak olyan előkelő származású nemes jobbágyok, akik sikeresen elkerülték. A veszprémi püspökség nemes jobbágyainak a püspök által kinevezett területi ispánjával (*comes terrestris nobilium iobagionum episcopaliium*) 1347-ben találkozunk először, a tisztséget a püspökség sümegi várnagya látta el.⁶¹ Bíraskodásáról 1385-ből van adatunk, akkor az előbb említett belépő személy felmentést is kap a *comes terrestris* joghatósága alól.⁶² A területi ispán (*comes terrestris*) jelen esetben azt jelenti, hogy hatásköre csak egy bizonyos területen élő nemes jobbágyokra korlátozódott, jogköre valószínűleg nem terjedt ki a veszprémi püspökség összes nemes jobbágyára, leginkább korlátozott jogkörrel rendelkező tisztségviselővel van jelen esetben dolgunk. Nem egyedi jelenségről van szó, más intézmények is állítottak nemes jobbágyaik élére bíraskodási jogkörrel is bíró tisztségviselőket: az esztergomi érsek nemes jobbágyainak nádora (*palatinus*) van,⁶³ a pécsi püspökség egyházi nemeseinek területi ispánjáról (*terrestris comes*) is tudunk,⁶⁴ valamint a kalocsai érsekség sárközi nemes jobbágyainak ispánjáról is van tudomásunk.⁶⁵

⁶¹ 1347. VESZP. REG. 405., DF 200196.

⁶² 1385. VESZP. REG. 826.

⁶³ 1272. MONS. STRIG. I. 603– 604., REG. ARP. 2200., Bolla 1983. 270. 113. lábjegyzet.

⁶⁴ 1406. ZSO. II. 4430., BOLLA 1983, 269. A pécsi püspökség esetében itt a várnagy és nemes jobbágyok területi ispánja (*comes terrestris*) azonos személy. FEDELES 2009, 433.

⁶⁵ 1387. ZSO. I. 88. BOLLA 1983, 269. Itt szintén egy területi hatáskörrel bíró ispánról van szó. Petyeni István kalocsai várnagy *comes nobilium archiepiscopaliium de Sarkuz*.

A veszprémi püspökség nemes jobbágysainak közgyűléséről (*generalis congregatio*) is tudomásunk van. Az eddigi első ismert nemes jobbágysai közgyűlés az esztergomi érsekséghez köthető: 1255-ben IV. Béla király hívott össze gyűlést számukra Vácott, hogy az érsek panaszára bizonyos vadkerti hadakozó jobbágysok ügyét megtárgyalják, akik országos nemesek akartak lenni, ezért az egyházi szolgálatba való visszatérésre szólítják fel őket.⁶⁶ Itt az országos nemesek nagyobb szabadságát megirigylő egyházi hadakozó jobbágysok esete került terítékre, a végeredmény azt is bizonyítja, hogy mennyire nehéz volt szabadulni az egyházi szolgálat alól. A veszprémi püspöki tartományban 1331-ben, Nowa faluban tartott nemes jobbágysai közgyűlésről van tudomásunk.⁶⁷ Az 1331-ben tartott nemes jobbágysai közgyűlés külön érdekessége, hogy az ítékezésre volt hivatott a püspök és a hatalmaskodással vádolt Saul fia Salamon a veszprémi püspökség nemes jobbágysa közötti peres ügyben. A közgyűlés tekintélyét emelte, hogy Henrik püspök meghívására András vasvári prépost is részt vett rajta tanúként, valamint önként megjelent országos nemesek is helyet kaptak. A közgyűlésnek nem mindennapi vége szakadt: Salamon nem ismerte el a bíróságot és el is hagyta azt még az ítélethozatal előtt. Később, 1343-ban már arról hallunk, hogy a nemes jobbágysai kötelekbe belépő személynek a többi nemes jobbágysal együtt alkalmas időben meg kell jelennie a közgyűlésen (*generalis congregatio*).⁶⁸

Amint láthattuk, a nemes jobbágysai közgyűlések peres ügyek fórumai is voltak, akár ítélezési jogkörrel is bírhattak. Meg kell állapítanunk a fent említettek alapján, hogy nem spontán, nemes jobbágysai akaratra jöttek létre, hanem külső tényezők hatására, amin leginkább főpapi akaratot kell értenünk. Az egyházi nemesek bíraskodási önállóságának létrejöttében fontos lépcsőfoknak tekinthetők ezek a gyűlések. Ez a

⁶⁶ 1255. MONS. STRIG I. 422- 424., REG. ARP. 1048.

⁶⁷ 1331. VESZP. REG. 224 és 225. A 224. regeszta közli a Kumorovitz L. Bernát által érdekesnek aposztrofált oklevél eredeti szövegét is. BOLLA 1983, 270. 113. lábjegyzet.

⁶⁸ 1343. VESZP. REG. 382., DL 87147.

folyamat az egyházi nemesi székek kifejlődésében jut majd el a csúcspontjára. Ezek a székek azonban csak a koraújkor időszakára bontakoznak ki teljes egészében. Az esztergomi érseki nemesek Vajka, Verebély, Érseklél, Garamszentgyörgy, a győri püspöki nemesek Tapolcafő és Vecse, a győri káptalani nemesek Bácsa, míg a szekszárdi apátság nemesei Fajsz településen hozták létre székeiket.⁶⁹ A veszprémi püspökség területén hasonló nemesi szék működése nem mutatható ki.

Találkozunk olyan esettel is, ahol püspöki nemesek egy birtokper során mint ülnökök vesznek részt (*nobilibus ecclesie nobiscum insedentibus*) a sümegi várnagy és területi ispán (*comes terrestris*) oldalán.⁷⁰ Máskor püspök mellett tanúskodnak egy birtokperben.⁷¹

A szakirodalomban elterjedt azon nézet, amely szerint az egyházi nemesek szabadságát, tekintélyét jelentősen emelte a királyi *serviensek* és az országos nemesek belépése a kötelékükbe.⁷² A veszprémi püspökség esetében tapasztaltak mindezen állítások mellett azt is megmutatják számunkra, hogy ezt az emelkedést csak a többi nemes jobbágy állapotának figyelembevételével értékelhetjük. A püspöki официálisok bíráskodása alóli kivétel csak a belépőkre vonatkozott, általánosan elfogadottá értelemszerűen ezért csak később válhatott. A veszprémi püspökség nemes jobbágyainak esetében is azt látjuk, hogy bizonyos szabadság egyszeri megjelenése nem az

⁶⁹ BÓNIS 2003, 162. Bónis György itt tévesen köti a fajszai egyházi nemesi széket itt a pannonhalmi főapátság nemeseihez. Az egyházi nemesek székeinek kérdésköre sem tisztázott a történettudományban, mindössze csak az esztergomi érsekség nemes jobbágyainak verebélyi székeivel kapcsolatban tudunk összefoglaló igényű tanulmányt említeni: ETHEY 1941, 97-107.; /6. 127-132.; /7. 156-160.; /8. 178-185.; /9. 209-214.; /10. 240-241., /11. 258-260.; /12. 272-276., 1942/1. 18-21.; /2. 40-44.; /3. 69-71.; /4. 92-95.; /5. 114-117.; /6. 139-144.; /7. 166.; /8. 188-191. FRAKNÓI 1879, 42-46.

⁷⁰ 1347. VESZP. REG. 405.

⁷¹ 1293-1305. VESZP. REG. 29. Erdélyi László is már szólt arról a pannonhalmi apátság egyházi nemesei kapcsán, hogy a katonai jellegű szolgálatok mellett adott esetben az apátságot perek során képviselniük kellett. ERDÉLYI 1915, 6.

⁷² BÓNIS 2003, 147., SZEKFŰ 1912, 10-12., VÁCZY 1927, 380-381.

egész réteget ölelte át, és az adott szabadság megszerzése különböző időpontokban kellett, hogy megtörténjen. Az egyházi nemesek bíraskodási önállósodása is egy hosszú folyamat eredménye volt: először az intézmény szerzi meg népei felett a bíraskodás jogát, majd a birtok vezető rétege, az egyházi nemesek fölé helyez az intézmény egy leginkább regionális hatáskörű, bíraskodási jogkörrel is ellátott tisztségviselő személyt. Az официális joghatósága alóli kivétel az első lépcsőjét, a nemesi közgyűlések megjelenése pedig már a jogi önállóság egyfajta valós szintjét jelentette, a csúcst pedig az egyházi nemesi székek megalakulása jelentette.

Azt tapasztaljuk a veszprémi püspökség területén, hogy a bíraskodási kiváltságok csak a belépőkre voltak érvényesek és nem általánosan az egész társadalmi rétegre. A veszprémi püspökség nemes jobbágycsoportjai között tehát jogi tekintetben különbség volt tapasztalható a 14. században, az egyházi nemesség kötelékébe belépő nemesek kedvezőbb helyzete pedig a veszprémi püspökség birtokszerző akaratában keresendő.⁷³

Felhasznált irodalom

Források

ÁUO = Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. CD-ROM. Arcanum. Budapest. 2003.

BERTÉNYI 2000 = BERTÉNYI Iván (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény: 1000-1526. Osiris Kiadó. Budapest. 2000.

FEJÉR 2003 = FEJÉR György: Codex diplomaticus Hungariae. CD-ROM. Arcanum. Budapest. 2003.

HO = Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghely Dezső: Hazai Okmánytár. I-VIII. Budapest. 1876. reprint: Pápa. 2004.

⁷³ A veszprémi püspökség birtokszerző- és koncentráló akarata, valamint az egyházi nemesség ezen belül elfoglalt helye a 14. század során külön dolgot jelent.

- ÍROTT FORRÁSOK 2006 = Makk Ferenc–Thoroczkay Gábor: Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemről. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. Szeged. 2006.
- LÉDERER 1964 = LÉDERER Emma (szerk.): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. 1000-tól 1526-ig. Tankönyvkiadó. Budapest. 1964.
- MONS. STRIG. = Knausz Nándor: (szerk.): Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I-III. kötet. Strigonii. 1874; 1882; 1924.
- PRT = Erdélyi László-Sörös Pongrác: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek-rend. I-XII/B. Budapest. 1902-1916.
- REG. ARP. = Szentpétery Imre-Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Akadémiai Kiadó. Budapest. I-II. 1923 - 1987.
- VESZP. REG. = Kumorovitz. L. Bernát: Veszprémi regeszták. 1301-1387. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1953.
- ZO = Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula: Zala vármegye története. Oklevéltár. Franklin Nyomda. Budapest. 1886-1890.
- ZSO = Mályusz Elemér, Borsa Iván és C. Tóth Norbert: Zsigmondkori Oklevéltár. Magyar Országos Levéltár Kiadványai. Budapest. 1993-

Szakirodalom

- BAUMGARTEN 1906 = BAUMGARTEN Ferenc: A Saint-Gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. (Diplomati-
kai tanulmány). *Századok*. 1906. 389 - 411.
- BOLLA 1984 = BOLLA Ilona: Egy XIV. századi státusper és tanulságai. In: H. Balázs Éva-Fügedi Erik-Maksay Ferenc (szerk.): Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1984. 39-46.
- BOROSY 1987 = BOROSY András: Egyház és honvédelem az Árpád-korban. Az egyházak hadakozó népei. *Hadttörténelmi Közlemények* 1987/4. 607-641.
- BÓNIS 2003 = BÓNIS György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Osiris. Budapest. 2003.

ECKHART 1946 = ECKHART Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Politzer. Budapest. 1946.

ERDÉLYI 1915 = ERDÉLYI László: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Franklin-Társulat Nyomdája. Budapest. 1915.

ETHEY 1941 = ETHEY Gyula: A verebélyi érseki nemesi szék. *Magyar Családtörténeti Szemle*. 1941/5. 97-107.; /6. 127-132.; /7. 156-160.; /8. 178-185.; /9. 209-214.; /10. 240-241., /11. 258-260.; /12. 272-276., 1942/1. 18-21.; /2. 40-44.; /3. 69-71.; /4. 92-95.; /5. 114-117.; /6. 139-144.; /7. 166.; /8. 188-191.

FEDELES 2009 = FEDELES Tamás: A püspökség és székeskáptalan birtokai, gazdálkodása. In: Fedeles Tamás-Sarbak Gábor-Sümegei József (szerk.): A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009-1543). Pécs. 2009.

FEJÉRPATAKY 1895 = FEJÉRPATAKY László: Oklevelek II. István korából. Székfoglaló értekezés, három oklevél hasonmásával és két pecsétraajzzal. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1895.

FRAKNÓI 1879 = FRAKNÓI Vilmos: A szekszárdi apátság története. Franklin-Társulat. Budapest. 1879.

GYÖRFFY 1963 = GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1963.

GYÖRFFY 1983 = GYÖRFFY György: István király és műve. Gondolat. Budapest. 1983.

HOLUB 1943 = HOLUB József: A magyar alkotmánytörténelem vázlatja. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó. Pécs. I-II. 1943-1944.

HOLUB 1947 = HOLUB József: Az egyházi nemesség jogállása a középkorban. Stephaneum. Budapest. 1947. Különlenyomat a *Regnum* egyháztörténeti évkönyv 1944-46. évfolyamából.

KARÁCSONYI 1891 = KARÁCSONYI János: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomataikai tanulmány. Budapest. 1891.

KMTL = Kristó Gyula (főszerk.), Engel Pál-Makk Ferenc (szerk.): Korai Magyar Történeti Lexikon: 9-14. század. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1994.

KRISTÓ 1979 = KRISTÓ Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1979.

- KRISTÓ 1981 = KRISTÓ Gyula: Az aranybullák évszázada. Gondolat. Budapest.1981.
- KRISTÓ 2000 = KRISTÓ Gyula: Szent István király pécsváradi okleveléről. In: Piti Ferenc (szerk.)-Szabados György (szerkesztőtárs): „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged. 2000. 307-321.
- MÁLYUSZ 1942 = MÁLYUSZ Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. *Századok* 1942. 272-305., 407-434.
- MELICH 1916 = MELICH János: A jobbágy szó történetéhez. *Magyar Nyelv* 1916. 13-15.
- OZORAI 1887 = OZORAI József: Az esztergomi érsek praediális nemesei. *Magyar Sion* 1887. 100-116., 195-211., 261-268.
- SZABÓ 1992 = SZABÓ Csaba: Az egyházi nemesek a középkorban (Tihanyi bencés apátság egyházi nemesei). *Pápai Múzeumi Értesítő* 1992/3-4. 101-115.
- SZALAY 1852 = SZALAY László: Magyarország története. I.-VI/3. Lipcse, Pest. 1852-1862.
- SZEKFŰ 1912 = SZEKFŰ Gyula: Serviensek és familiarisok. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII. 3. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest 1912.
- SZENTPÉTERY 1918 = SZENTPÉTERY Imre: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Székfoglaló. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV. Budapest. 1918.
- SZÉKELY 1935 = SZÉKELY Ottokár: Az egyházi nemesség. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve.1-10.k. Wien. 1931-1940. 1935. 28-52.
- SZILÁGYI 1937 = SZILÁGYI Lóránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. *Századok* 1937. 1-54., 136-202.
- TAGÁNYI 1914 = TAGÁNYI Károly: Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire. *Történeti Szemle* 1914/3. 435-451.
- VÁCZY 1927 = VÁCZY Péter: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. *Századok* 1927-1928. 243-290., 351-414.
- VERESS D. 1984 = VERESS D. Csaba: A Kál-völgy története. I. rész. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 1984. 603-618.

ZSOLDOS 1997 = ZSOLDOS Attila: „Eléggé nemes férfiak...”. A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: Káli Csaba (szerk.): Zalai történeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 42. Zalaegerszeg. 1997. 7-21.

ZSOLDOS 1999 = ZSOLDOS Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 1999.

HERCZEG FERENC ÉS A MAGYAR TÁRSADALMI KÉRDÉSEK

A kortárs polgári radikális gondolkodók, ill. a szellemi befolyások alatt álló sajtóorgánumok Herczeg Ferencet rendkívül elmarasztalták témaválasztása - a magyar dzsentri ábrázolása - miatt, s egyfajta érzéketlenséget véltek felfedezni az íróban a magyar társadalom igazi problémái: a parasztság, az agrárszegénység, az akut társadalmi kérdések vonatkozásában.¹ 1945 után az irodalomtörténet jobbára mindenfajta kritika nélkül átvette a progresszívek elmarasztaló Herczeg-képét, sőt azt még tovább sötétítette. Így rögzült az a sztereotip klisé, miszerint Herczeg az „úri középosztály” ábrázolója, a magyar dzsentrit „szeretve bíráló”, a két világháború közötti korszak egyre inkább elsekélyesedő írója, aki a Horthy korszakban már „inkább közéleti ember, ideológiai szószóló, kirakati jelvény.”²

Olyannyira rögzült ez a kép, hogy 2002-ben egy Herczeggel foglalkozó tanulmány az író életművét - Julien Benda nyomán - egyenesen, mint egy „írástudó árulását” mutatja be.³

Herczeg háborús publicisztikáját áttekintve észrevehetjük, hogy már 1914-től jelentek meg olyan írásai, melyekben nemcsak reflektál a háború borzalmaira, hanem megemlékezik a hősies közkatonáról is. Megjelenik cikkeiben egyre hangsúlyosabban a közkatonát, a magyar parasztot elismerő hang. A

¹ A progresszió Herczeg-képéről lásd bővebben GAZDAG 2011, 115-138.

² Németh G. Béla: A lektúr magyar mestere. In: HERCZEG 1983, 17. Lásd még: Németh G. Béla: Az „Úri középosztály” történetének egy dokumentuma: Herczeg Ferenc emlékezései. In: HERCZEG 1985, 27-28.

³ DÁNIEL 2002, 72-78. Dániel Anna Herczeg értékelésének bemutatására egy jellemző példa: „Műveiben morális vétkeket, súlyos mulasztásokat ábrázol az idejélmúlt magyar társadalmi szerkezet válságtüneteinek álcázására, amelyben idővel ő maga is társadalmi jelenséggé alakul.”

Magyar Figyelő leközli beszédét, melyet a Ritzben mondott el egy „Háborús délután” alkalmából. Itt kifejtette, hogy míg hajdan a vezérekben valósult meg a „háború tündöklő csodája”, a modern tömegháború idején „az istenek elköltöztek a vezéri sátorból és a lövészárkok lakóit avatják hőökké”. Mint mondta, az igazi hős már nem az irodában görnyedő vezérkari tiszt, hanem „a közkatona, nem az egyén, hanem a tömeg.” De mit nyerhetnek ezek a modern hősök – teszi fel a kérdést az író –, esetleg egy érmet, de inkább egy mankót, s e helyt is megemlékezett a magyar katonák legendás hősiességéről. S kijelenti, a magyar közkatonában fel kell fedezni a magyar földműves népet, hisz az urak a magyarság megújult tekintélyét is a közkatonáknak köszönhetik.⁴ A katonában, a közkatonában a magyar parasztot, a földműves népet megpillantó író, a magyar paraszt arcélét a „fajmagyar” Tisza István portréjának megrajzolásakor is többször megjelenítette. Ezen írásaiban a magyar paraszt, a legkiválóbb emberanyagként jelenik meg, amelyet csak a „politizáló intelligencia” ront el.⁵ Herczegnek ez a parasztságról kifejeződő képe vezet át bennünket ahhoz, hogy érdemi tárgyalásába fogjunk annak, hogy az író miként nyilvánult meg a korszakban olyan fontos kérdések kapcsán, mint az egyke, az egészségügy, a tüdővész, vagy a parasztság általános társadalmi-gazdasági helyzete, kultúrája.

Az egyke

Az egyke már az első világháború előtti időkben is felkeltette a magyarság sorsáért aggódók érdeklődését, de a világháború, a forradalmak és Trianon sokkja elterelte egy időre a figyelmet a probléma súlyosságáról. Majd a húszas évek elején egyes fajvédő szervezetek égisze alatt újból felmerült az egyke problematikája, de ekkor még nem került a kérdés az országos érdeklődés középpontjába. A téma nagyobb figyelmet és publi-

⁴ Herczeg Ferenc: A közkatona. *Magyar Figyelő*. 1914. IV. 409-413.

⁵ GAZDAG 2010, 65-67.

citást Pezenhoffer Antal e témában született könyvének apropóján kapott, aki művében katolikus szempontok alapján tárgyalta a kérdést, ezzel erős katolikus–protestáns ellentéteket gerjesztve. A vitában Ravasz László református püspök is megnyilatkozott, demagógnak és tarthatatlannak nyilvánítva a katolikus álláspontot. B. Bernát István megfogalmazása szerint a korszakban a kormányzat arra törekedett, hogy a társadalmi feszültségeket gerjesztő kérdéseket, így az egykét is, a szaktudomány berkeiben tartsa, s így marginalizálja az ellenzéki megközelítéseket, ezzel elősegítve a neokonzervatív felfogás megerősödését. E felfogásnak – B. Bernát véleménye szerint – Kovács Alajos népesedéspolitikai elképzelései feleltek meg leginkább.⁶

Kovács az egyke okozójának a vallástalanságot, az erkölcs-telenség terjedését tartotta. Megoldási javaslatában elvetette a szocializmust, szintűgy a radikális földreform lehetőségét. Az egyke elleni küzdelemben a fajvédelem és fajfenntartás jegyében a kedvezményeket és a kitüntetések, ill. a „megfogyatkozásra irányuló” kísérletek ellen a háttérbe szorítást, a büntetést javasolta. Új hangot majd csak a népi írók köréhez tartozó Kodolányi tanulmánya jelentett, mely az egyke problémájának kiküszöböléséhez lényegében egy új társadalmi átalakulást vizionált. Megoldásként új földbirtok-politikát szorgalmazott, államosított iskolákat koedukált osztályokkal és a mezőgazdasági ismeretek kiemelt oktatásával, az egészségügy radikális megjavítását, valamint a közigazgatás alapvető átszervezését mely spontán módon biztosította volna a nép demokratikus megszerveződését. Tulajdonképpen az 1924 és 1929 között az egyke probléma mind a szaktudományos, mind a vármegyei

⁶ B. BERNÁT 1983, 270-272. Bernát ezen véleménye kiegészítésre szorul. Kovács Alajos – amennyiben neokonzervatívnak tekinthető egyáltalán –, célzottan a zsidókérdés vonatkozásában végzett statisztikai munkásságával a fajvédő, és szélsőjobboldali szervezetek számára teremtett hivatkozási alapot. Neve így – akár akaratlanul – e szervezetek kiadványaiban összefonódott az antiszemita törekvésekkel.

fórumokon jelen volt, de gyakorlati eredményekről nem igazán lehetett beszámolni.⁷

A téma újbóli fölvetése a nagyműveltségű zengővárkonyi református lelkész, Fülep Lajos nevéhez kapcsolódik, aki a *Pesti Naplóban* több cikkében igyekezett a problémát körüljárni, de írásai ekkor még nem váltottak ki nagyobb hatást. A világgazdasági válság pedig 1930 és 1933 között ismét levette a témát a napirendről.⁸ Az egykekérdésben a vízválasztót kétségtelenül Illyés Gyula *Pusztulás* című esszéje jelentette. 1933-ban a *Nyugatban* megjelent esszé forrása Fülep Lajos volt. A *Pusztulás* drámai hangvétellel dobta a köztudatba az egykét és mutatta be, hogy az egykézés következtében a Dunántúl falvaiban a megfogyatkozó magyarság helyét egyre inkább a gyorsabban szaporodó németység veszi át. Az esszé ugyanakkor nemcsak az egykekérdést állította egy csapásra a figyelem középpontjába, hanem egyben a népi mozgalom nyitányának is tekinthető. De többen a *Pusztulás* megjelenéséhez kötik a népi-urbánus vita indulását is. A *Pusztulás* óriási hatását Babus Antal a témával foglalkozó tanulmányában annak tulajdonítja, hogy amikor Illyés írása megjelent, a náci Németországtól való külső fenyegetettség érzete összekapcsolódott a magyarországi német szervezetek megerősödött politikai aktivitásában megjelenő belső veszély érzetével.⁹

Illyés Gyula leleplező erejű írása felrázta a kortárs írók színejavát. 1927 és 1944 között 237 olyan mű látott napvilágot, amely érinti az egykekérdést. Az Ormánság ekkor válik szinonimájává a magyarság tragikus fogyásának, az egykének. Pár évvel Illyés *Pusztulása* után 1937 végén jelent meg Kiss Géza kákicsi református lelkész tanulmánya az egykéről *Ormányság* címen. A mű sokkolta s elemi erejű megnyilatkozásra bírta Móricz Zsigmondot is, aki ahogy kézbe vette Kiss Géza könyvét, egyből leutazott Baranyába, Kákicsra és élményei hatására, abba belebetegedve azonmód megírta röpiratát, ami a *Pesti*

⁷ Uo. 272-276.

⁸ Uo. 276-277.

⁹ BABUS 2002, 26-34.

*Napló*ban jelent meg 1938 januárjában. Az *Ormánság kincse a gyermek kisebb vihart kavart és ismét a köztudatba dobta a témát. „Mi ez? A kákicsi nép csalódott az ezeréves magyar hazában s éppen az ezeréves ünnepen? Levonta a konzekvenciát? Nem akar újabb ezredévet?... Ez már a leghatározottabb állásfoglalás. A falusi magyarságnak más lehetőség nincs: így adja tudtára a Sorsnak, hogy megelégedett a földi léttel. Vele nem lehet elbánni: majd ő dönt. Egyszerűen nem terem tovább. Vége...”*¹⁰ Ez tehát az a szellemi körkép és hangulat, amelyben a népi írók tanulmányaik és szociográfiáik tömkelegével hívták fel a figyelmet a magyarságot tisztító kórra. Illetve ez adja meg azt a szükséges háttérrel, amelynek tükrében elemezni tudjuk Herczeg publicisztikáját az egyke vonatkozásában.

Herczeg számára a téma nem volt új, hiszen az egykéről már 1911-ben a *Magyar Figyelő* hasábjain kifejtette véleményét. A korabeli cikk apropója az volt, hogy az OMGE a kormányhoz fordult és intézkedéseket kért a veszedelem ellen, ennek kapcsán véleménynyilvánításra kérték fel a Közegészségügyi Tanácsot. Az író ismerteti, és egyben mélyen elítéli a Tanács szakvéleményét, amit Tauffer Vilmos¹¹ szerkesztett. Herczeget felhaborította, hogy egy hivatalos szervezet védelmébe veheti az egykerendszert, sőt annak mintegy „erkölcsi rehabilitációval” szolgálhat. Megdöbbenően tudósított ugyanebben az írásában arról is, hogy egy korabeli orvosi szaklap, a *Gyógyászat* üdvözölte a Közegészségügyi Tanács állásfoglalását. Az író figyelmeztette kora orvosi karának tagjait, hogy amennyiben megfogadják a „*Gyógyászat* jó tanácsát”, a Hippokratészi esküt vennék semmibe. Majd Herczeg sorra vette cikkében a szakvélemény egyes pontjait, és megkérdőjelezte, ill. cáfolta annak állításait. Mint például azt, hogy az egyke, avagy a „limitált számú gyermekrendszer” magasabb kultúrával járna együtt; úgy vélte, Tanács összetéveszti az okot az okozattal. Herczeg a

¹⁰ RADICS 1992, 57-66. Rádics Károly: Olyan, mint a magába roskadt bánat. Móricz és az ormánsági egyke. *Kortárs*, 1992. (36. évf.) 5. sz. 57-66. Idézet az 59. oldalról.

¹¹ Tauffer Vilmos (1851-1934) szülész, nőgyógyász, egyetemi tanár az operatív nőgyógyászat meghonosítója Magyarországon.

továbbiakban a tanulmány azon kitételeit elemezte, amelyeket a vitatott szakvélemény lényegi üzenetének tartott. A tanulmányból idézett sorai azt vázolták, hogy az egyke kérdésében felmerült javaslatokban, ill. az OMGE „feljajdulásában” „államgazdasági” szempontokból indultak ki, és azokat pusztán az „osztályérdek” motiválta. Idézi Herczeg a továbbiakban a tanulmány azon részeit is, ahol azt állítja, hogy a gyermeklétszám nagysága nem a közegészségügyet szolgálja, hanem az agrárius, hazafias, militarista, ill. a nagyipari és nagyitőkés érdekeket. Herczeg megkérdőjelezte e fenti osztályteóriát, és úgy gondolta, hogy ha *„a sorvadás belekap a földműves népbe, ha a nemzet fáján a virág után a gyökér is fonnyadni kezd, akkor ez nem egy osztály, hanem egy ország betegsége”*.

Úgy vélte, hogy a szakvéleményt kiállító tudományt igenis az állam a maga „hazafias sőt militarisztikus” céljai érdekében fejlesztette, s most ez a tudomány az államtól nyert tekintéllyel támadja azt hátba. A Közegészségügyi Tanács a gyermekszám vonatkozásában született azon véleményét, miszerint a szülőktől a közegészségügy nevében legalább azt a jólét biztosítását el lehetne várni, amit ők maguk élveznek, Herczeg éles szavakkal kérte ki, számtalan sokgyermekes családból származó híresség példáját hozva. Polemizálva a szakvéleménnyel megkérddezte azt is, hogy nem készíti-e gondolkodásra a Tanácsot az, hogy míg egyes gazdag és kultúrált területein az országnak gazdasági okokból gyakorolják az egyke-rendszert, addig más ugyanolyan művelt és vagyonos területein az országnak, mint például a délvidéki svábság köreiben, szintén gazdasági okokból szeretik a sok gyermeket. Összegezve Herczeg kijelentette: a „neomalthusianizmus” tanai még csak új keletű elméletek, tudományos igazolást még nem nyertek. Leszögezte: *„Az orvosi hivatás alapföltétele az élet princípiumának megvédése.”* Megállapítja, hogy egy az *„egyke-rendszer mellett kardoskodó állami fórum csakis a fél-keleten teremhetett meg”*. Záró soraiban felhívást intézett kora orvos társadalmához: *„Beláthatatlan kárára lehetne az országnak, ha kiváló orvosi karunk rosszul*

értelmezett tekintélytiszteletből vagy kollegialitásból azonosítaná magát a Tanácossal.”¹²

Herczeg dörgedelmes cikkének megvolt a hatása, a *Gyógyászat* szerkesztője elhatárolódott a lapban az egyiket támogató írástól. S azt nyilatkozta, hogy az csak szerzőjének, Doktor Sándornak¹³ a magánvéleményét tükrözi. A lap hivatalos álláspontja pedig határozottan elítéli az egyke melletti állásfoglalásokat. Amit Herczeg a *Magyar Figyelőben* hosszasan idézett és üdvözölte a gyógyászat szerkesztőjének, Schächter Miksának sorait. Herczeg ugyanezen cikkéből azt is megtudhatjuk, hogy a szóban forgó egykepárti tanulmány szerzője, Doktor Sándor ekkor a pécsi bábaképző igazgatója, mely tény az író a „*hazai közállapotaink hajmeresztően mulatságos illusztrációjaként*”-ként kommentált.¹⁴ Doktor Sándor a *Huszádik században* jelentetett meg cikket válaszul *A forradalmi Petőfi és az állami költő: Herczeg Ferenc*¹⁵ címmel, melyben az író külföldi jachtutazásait kifogásolta és személyeskedő hangot ütött meg. Ezt Herczeg idéz is a *Figyelőben* és a téma lezárásaképpen szatirikus hangon konstatálja, hogy így bizonyára az egyke ügy „tudományos” elintézését nyert.¹⁶

Láthatjuk a fentiekből, hogy Herczeg a kérdést az uralkodó liberális, konzervatív-liberális nemzeti szemszögből közelítette meg. De nem tudjuk nem észrevenni, hogy gondolatmenetének belső logikája inkább már a neokonzervatív álláspontot

¹² Herczeg Ferenc: Szélszegyzetek az egyke-kérdéshez. *Magyar Figyelő*. 1911. I. 62-70.

¹³ Doktor Sándor (1864 – 1945) orvos, 1901-től a pécsi állami bábaképző igazgatója, Jászi Oszkár polgári radikális köréhez tartozott, a *Huszádik Század*-ban 1906-tól publikált.

¹⁴ Herczeg Ferenc: Az egyke-kérdéshez. *Magyar Figyelő*. 1911. I. 205-207.

¹⁵ A Herczeg által hivatkozott cikk eredeti megjelenése: Doktor Sándor: A forradalmi Petőfi és állami költő: Herczeg Ferenc. *Huszádik század*. 1911. II. 234 -236. A cikk személyeskedő hangvételi, és nem kapcsolódik az egyke-kérdéséhez. Petőfi költészetét és pályáját hasonlítja össze Herczegével. Politikai pamfletjében elmarasztalja a Tisza-párti Herczeget és felhánytorgatja a szegény költői ideálhoz képest dúsgazdagnak számító író vagyoni helyzetét.

¹⁶ Herczeg Ferenc: Az egykerendszer és az áldott csikók. *Magyar Figyelő*. 1911. I. 504.

tükrözi. Mélyebb társadalmi, gazdasági elemzését nem adta cikkeiben a problémának. Így nem elemezte például az ormánsági magyar, ill. a délvidéki sváb parasztság eltérő gazdálkodási feltételeit, öröklési hagyományait, kulturális különbségeit. Nem az okokat is kereső szociális érzékenyég vezette tollát. A kérdést a népesség egészséges gyarapodásának szemszögéből, a keresztényi magatartásra és az orvosi etikára hivatkozva tárgyalta. S mindjárt konfrontálódott is az egyke kapcsán a *Huszadik Század* körével.

De a téma a századelőn még nem robbant be úgy a köztudatba és nem mozgatta meg úgy kora közvéleményét, mint majd a népi írók hatására a két világháború közötti korszakban, és Herczeg is csak jóval később a harmincas évek derekán fordítja figyelmét ismét a magyarságot pusztító betegségre. Amikor Nagy Ferenc a *Pesti Hirlapban* megjelent cikkére hivatkozva az író a témafelvetés kapcsán a baranyai református magyarok pusztulásáról írt, és megemlíti, hogy Nagy Ferenc szerint az Ormánságban már a magyarság helyére nyomuló svábságba is bele mart az „egyke-métely”. Arról tudósít, hogy kora közvéleménye már meg is szokta, „elsiratta” s nem is gondol vele. De – fogalmazott sötéten a cikk – néha azért kénytelen szembesülni a valósággal: „mikor például templomi harangot hoznak onnan, melyet fölöslegessé tett a faluban az utolsó református halála.”¹⁷

Az író úgy vélte, az ormánsági nép még megmenthető, a kérdés csak a hogyan. Nagy Ferenc és a közvélekedés felfogásával szemben – miszerint az egyikét a nagy szegénység eredményezte – Herczeg más felfogáson volt. Egyáltalában a kérdést a magyar társadalom egyik „legtitokzatosabb” problémájának tartotta. Ugyanis, amikor még az I. világháború idején egy porosz újságírócsoportot kalauzolt a torontáli sváb falvakban, ahol mindenütt a kiugró jólét és parasztgazdaság jegyeivel találkoztak, a torontáliak ennek ellenére mégis egykéztek. Tehát az író ebben a cikkében is megismétli a világháború előtt, a *Magyar Figyelő* hasábjain megjelent észrevételeit: „Lám a toron-

¹⁷ Herczeg Ferenc: Az Egyke titka. In: HERCZEG 1942, 231.

táliakat gazdaságuk ugyanoda jutatta, ahova szegénységük a baranyaiakat!”¹⁸ Egy temesi svábtól ugyanakkor arról értesült, hogy ott egyenesen előnynek tartják a minél több gyermeket. – *Temesben gazdasági előny, ami Baranyában gazdasági hátrány?* – kérdi újfent az író. Egy másik forrást citálva pedig kimutatta, hogy Tolnában pedig épp az uradalmi cselédségnél, a legszegényebb népréteg körében a „*legbővebb a gyermekáldás*”. Herczeg úgy tartotta, eddig a cikkeken, beszédeken a „*papírlavinán*” kívül érdemben nem sok minden történt. Így az „*egykes*” területeken a népesség csak a „*förtelmes divat képzelt vagy valódi előnyeit látta, hátrányait azonban nem érezte.*” Az író konkrét javaslatokkal élt a szomorú helyzet megváltoztatása érdekében. Felvetette a lehetőségét, hogy a többgyermekes családok adóterheinek egy részét a gyermektelenekre lehetne hárítani: „*Az egykes gazdával éreztetni kell, hogy ő nem olyan tiszteletre méltó és nem olyan hasznos tagja a nemzetnek, mint a sokfejű család eltartója.*” Javasolta továbbá, hogy bizonyos polgári és egyházi kitüntetések és bővebben nem részletezett előnyöket szintén a sokgyermekesek részére kellene fenntartani. Valamint felvette a kérdést, hogy az agrárreformot, ill. a választójogi reformot nem lehetne-e összekapcsolni az egyke elleni küzdelemmel. Tanulmányát optimistán a jövőbe vetett hittel zárta, de egyben fel is szólított, hogy most már nem elég csak a problémák megállapítása, most már tenni is kell valamit. „*Mi hiszünk a sikerben, ha az egyke-divattal szembe tudják helyezni a népi anyagi érdekét és becsületérzését.*”¹⁹

Herczeg egy másik idevágó cikkében Simontsits Elemér, volt Tolna megyei alispán vonatkozó témájú műve, *Az egyke demológiája* kapcsán foglalkozik a témával. Örömmel állapította meg, hogy Simontsits igyekszik a kérdést megtisztítani a ráragódott előítéletektől, amit ő maga is vallott, hogy a kérdéshez „*sem fájnak, sem vallásfelekezethez nincs köze.*”²⁰

¹⁸ Uo. 233.

¹⁹ Uo. 234.

²⁰ Herczeg Ferenc: Egy gyermek vagy sok gyermek. In: HERCZEG 1942, 235-239.

Simontsits könyve alapján az író az egykézés érzelmi indíttatását is megkérdőjelezte, s idézte a szakszerző tételét. Miszerint, ahol a gyermek keresőtárs, ott sok a gyermek; ahol fogyasztótárs, ott pedig kevés. Herczeg oldalakon keresztül idézte e fenti tétel bizonyítását, melyben a tanulmány kitért olyan összefüggésekre is, hogy a népszaporulatot miképpen befolyásolják a termőterületek talajminőségei, ahol is fordított arányokat fedezett fel Simontsits. Ugyanis a homokterületeken nagyobb szaporaságot regisztrált. Herczeg citálva a tanulmány megállapítását, felhívta a figyelmet arra is, hogy az egykézéssel a lakosság számszerű fogyását kívül, annak testi „degenerálódásával” is jár. Tárgyalta továbbá a tanulmány meglátásait a civilizációs vívmányok, higiénikus ismeretek terjedése – születési arányszám romlásának összefüggésében. Herczeg cikkében hozta Simontsits azon megállapítását is, hogy a nagybirtok felaprózása és a telepítés csak bizonyos feltételek mellett jelenthetnének megoldást. Itt fontosnak tartja az író által bemutatott tanulmány, hogy a telepeseiktől „kemény és szívós küzdelmet követeljen meg”. Javasolta az általános és szakmai ismeretek terjesztésével, az egyhangú és monoton mezőgazdasági élet átalakítását, valamint az ipari és kertészeti termelés és olyan munkaágak meghonosítását, ahol a gyermekek munkatársakká válhatnak. Az író a tanulmány ismertetése után azt úgy kommentálta, hogy lehetséges, hogy kegyetlenek a következtetései, de „az igazságnak akkor is a szemébe kell néznünk, ha kegyetlen.”²¹

Szembetűnő, hogy Herczeg írásai reflektáltak, nem saját élményeken és kutatásokon alapuló megnyilatkozások, így természetesen nem is váltják ki még a mai olvasóból sem azt a hatást, amit egy-egy, a népi mozgalomhoz tartozó író alkotása eredményezhet. De tagadhatatlanul észreveszi a súlyos társadalmi problémát, és mint magyar író, morális súlyával, felelősségérzetével felhívta a figyelmet a magyarságot emésztő betegségre. Természetesen múltjából, társadalmi helyzetéből, konzervatív-liberális világlátásából adódóan hangja nem is

²¹ Uo. 239.

lehetett olyan radikális. Így nála hiába is keresnénk például a földkérdés azonnali, gyökeres megoldásának követelését De a kérdés rendezésének szükségessége előtte sem kétséges. Sajnos a probléma orvoslására való felhíváson túl cikkei, akárcsak a népi írók esetében, a figyelemfelkeltésnél többet nem eredményeztek. A gyermeklétszám továbbra is apadt, s míg 1880-ban minden ezer lakosra 44,9 addig az 1930-as évek első felében már csak 21,2 születés esett.²²

Egészségügy

Az egészségügy a tárgyalt korszakban óriásit fejlődött. Ebben közrejátszott az elszakított területekről idemenekült orvosok jelentős száma is. Így a 100 ezer lakosra jutó orvosok számában és a 10 ezer főre eső kórházi ágyak számát tekintve Magyarország Európa élvonalába került. Jelentős eredményeket értek el a tüdőbaj elleni küzdelem terén és nagymértékben csökkent a csecsemőhalandóság is. De a statisztikákban megmutatókozó eredmények óriási területi aránytalanságokat takartak, az orvosok több mint kétharmada Budapesten és a városokban élt. A falvak és a tanyás területek lakosságának egészségügyi mutatói jóval kedvezőtlenebbek voltak, mint a városi lakosságé.²³ Dr. Neuber Ede általános egészségügyi szempontból vizsgálta meg a debreceni elemi iskolák első osztályos tanulóit, összesen 1909 gyermeket, mely vizsgálat tulajdonképpen részét képezte a tüdővész elleni küzdelemnek. A munka eredményét könyv alakban is kiadták, a könyv közölte az 1909 gyermek élettani minősítési táblázatait; Neuber előszavában ezt „biológiai telekkönyvnek” nevezi. Herczeg Ferenc a vizsgálat eredményeit olvasva találóbbnak gondolta a „magyarság fekete könyvének” elnevezni. Az író a fenti könyv

²² ROMSICS 2010, 199.

²³ Uo. 206.

kapcsán megjelentetett cikkében közölte a lefolytatott vizsgálat leglesújtóbb adatait.²⁴

Az író az adatok relatív értékét a külföldi eredményekkel összehasonlítva nem tudta megítélni, mert – mint hangsúlyozta – hasonló vizsgálatokat még sem Nyugat-Európában, sem az Egyesült Államokban, pláne Kelet-Európában nem végeztek. Kiemeli a debreceni tanárok úttörő munkáját. De a „fekete könyv” adatait döbbeneteseznek tartotta, s még inkább elkeserítőnek találta, hogy a felmérést az ország egyik vagyonos és művelt területén egy színmagyar közegben végezték. Az író éles hangon kelt ki az egész magyar értelmiségi társadalom és politika ellen: *„így festünk mi, ha minden kortesfrázistól és költői sallangtól megkopasztva állunk az Igazság tükre elé.”* Úgy vélte, nem lehet a kérdés megválaszolásakor a gazdasági világváltsággal takarózni. S ebből az ügyből pártpolitikát sem szabad kreálni: *„Ezekért az állapotokért felelős az egész magyar értelmiség. A miniszter épp úgy mint a falusi jegyző, a püspök nem kevésbé, mint a kántortanító...”*²⁵ Hogy idáig fajulhattak a dolgok, feltette a kérdést: nem játszott-e szerepet benne az, hogy itt mindig mindenki *„jobban szerette a hazát, mint a népet”*. Szorgalmazza a preventív intézkedések egész sorát: iskolaorvos, a tanköteles gyerekek „előzetes sorozása”, a betegek elkülönítése, vérba-josok, tüdővézések hatósági nyilvántartása. Kemény és hatásos intézkedéseket követelt és úgy vélte, a cél érdekében a *„drákói szigortól”* sem szabad visszariadni. Felhőborítónak tartotta, hogy béke idején elfolyjon a *„drága magyar vér”*. *„Hol vannak a népvézerek? – kérdezte az író – „...jobban szolgálja a nemzetét, aki ráveszi a gazdát, hogy szabadítsa meg gyermekét a bélférgektől, mint aki közjogi fejtegetéseket mond neki. És hol van a*

²⁴ „1909 gyermeket vizsgáltak meg, ezek közül 600- nak a fejében serkét és tetűt találtak, 212 egészben véve piszkos volt, - kifogástalan 1004. A fogorvos megállapította, hogy 851 tanuló közül ép fogazata csak 171-nek van, 680 gyermeknek rossz a foga! Bélféregre 659 gyermeket vizsgáltak, az eredmény: 286 (tehát 43.5%) bélféregben szenved. Öröklött vérvészben van 38 gyermek (1.99%), vérvész gyanús 55 (2.88 %).Tüdővészre 1860 tanulót vizsgáltak, közülük 312 gyermek inaktív, 70 pedig aktív tuberkulózisban szenved. (16.78 és 3.78%).” In: HERCZEG 1942, 266.

²⁵ Uo. 267.

papság? Istennek tetsző dolog az, ha az anyák rühös gyerekekkel járulnak az oltár elé?”²⁶

Haza és nép című cikkében szintén a debreceni iskolások egészségi állapotával foglalkozott az író, s megállapította, hogy „az ország egyik vagyonos és művelt vidékének népe közegészségügyi szempontból olyan züllött állapotban van, amilyen csak olyan nép lehet, melyet teljesen cserbenhagyott a vezetésre hivatott értelmisége.”²⁷ Feltette azt a kérdést is kortársainak, amire vélhetőleg sejtette mindenki a választ. „És ha már Debrecenben ilyenek a viszonyok, milyenek lehetnek az ország szegényebb és műveletlenebb részein?”²⁸ Felvetette az író a szülők felelősségét is, mivel a megvizsgált gyermekek nagy része „mocskos, bélférges és tetves volt”.

Herczeg, aki korábbi cikkében a szörnyű állapotok orvoslását követelte, jelen írásában úgy vélte, hogy azért örvendetesen megindult valami, mint a gróf Zichy János elnöklete alatt álló Magyar Iskola Szanatórium Egyesület akciója, amelynek keretében szanatóriumot létesítettek a gümőkóros iskoláskorú gyermekek számára. Példaként említette Herczeg a Teleia Egyesület²⁹ tevékenységét is, ill. bizakodását fejezte ki a készülő törvényjavaslatról, amely rendszeresíteni kívánta a kötelező védekezést a kórság ellen.

Beszámolt az író Neuber professzornak az 1931/32-es tanévben megejtett vizsgálatairól is, eredményeit még mindig megrázónak tartotta, de már látott benne némi bizakodásra is reményt. Arról tudósított, hogy az Alföldön rohamosan csökkent a gümőkóros megbetegedések és halálozások száma. Ezt az eredményt a tudós tanár, ill. a debreceni és szegedi egyetemi klinikák munkásságának tulajdonította. Tanulságosnak vélte Herczeg rámutatni a felvilágosítás jelentőségére is, míg az első vizsgálat alkalmával 43,5 % volt a bélférgesek száma, addig ez az adat a 1931/32-es évben 23,5 %-ra apadt – ezt az-

²⁶ Uo. 268.

²⁷ Kiemelés: Gazdag László.

²⁸ Herczeg Ferenc: Haza és nép. In: HERCZEG 1942, 269.

²⁹ A Teleia Egyesület a nemi betegségekkel kapcsolatos felvilágosító munkát végzett.

zal magyarázta, hogy a szülők tudomást szerezve a betegség tüneteiről, a gyermekeket orvoshoz vitték. Herczeg idézte cikkében a Neuber tanulmány előszavának komor kijelentését, miszerint Neuber azt írta, hogy mind külföldön, mint Magyarországon többen törődnek az állatok, mint az emberek egészségével, és nem törődnek a fertőző betegek elkülönítésével. Herczeg közölte a professzor számításait, amely szerint 600-800 orvos az egész országban el tudná végezni a „sorozást”, a fertőző betegnek talált gyermekek elkülönítését. Az író ehhez hozzáfűzte, ezt más szempontból is üdvösnek vélte, mivel ez egyúttal erkölcsi nyomást is gyakorolna a szülőkre és gyámokra. A cikk zárósorainak magyarságképét és értelmezését akár a népiek is írhatták volna; az író egyben önkritikát is megfogalmazott az elmúlt idők mulasztásaiért, ugyanakkor elég világos szózatot is intézett korának döntéshozóihoz, hogy az idők megértek a cselekvésre. *„A nemzetnek nemcsak legnagyobb, de egyetlen gazdagsága ma a magyar nép. Ez a pompás, emberséges, munkabírásban, férfiasságban és művészi képességekben oly kiváló parasztság bizonyára a világ földműveseinek elitjéhez tartozik. Ha lelketlen módon magára hagyjuk mint tettük eddig, akkor ez a tékozlásnak legesztelenebb módja, mely magában hordja a megtorlást.”*³⁰

A falu és a vidék egészségi állapotával foglalkozik *A beteg falu* című írása is, amelyben egy Dr. Kerbolt László által írt tényfeltáró, ill. annak a falusiak riasztó egészségügyi állapotán változtatni akaró programsorozatát ismertette az író. A cikk kilenc pontban vázolta fel a vidéki népességet sújtó tartahatatlán állapotokat, amelyeket a tudatlanságnak és a szegénységnek tulajdonított. Ez a kilenc pont a zsúfoltságot, a szellőztetés hiányát, a tiszta ivóvíz megoldatlanságát, a szegényügy rendezetlenségét, a nem megfelelő minőségű és mennyiségű táplálkozást, a tévképzeteket az egyes betegségek kezelésében, a fertőző betegségek el nem különítésének problémáját, a nem megfelelő bábaképzést és szülészeti rendtartást, az egészségvédelem országos megszervezésének feladatát és

³⁰ Uo. 273.

az egészségügyi propaganda megszervezést foglalta magában. Herczeg felkarolta a művet és azt a közvélemény és a kormány figyelmébe ajánlotta. Hangsúlyozta: „*Ne feledjük: amit a földműves népünkért teszünk, azt a nemzetért tesszük.*”³¹

Herczeg egy másik, a népegészségüggyel foglalkozó írásában, ahol ismét a tüdővésszel foglalkozott, némileg szkeptikusan tekintett az eddigi erőfeszítésekre. S keserűen állapította meg, hogy ezúttal sem fog más történni jó magyar módra csak füzetek, utasítások és jó tanácsok fognak születni. Úgy vélte, mindaddig a probléma kellő erélyű megoldása nem valósulhat meg, ameddig egy „tuberkolózisszakértő” nem ül a közegészségügyi miniszteri székbe. Magyarán, külön minisztérium szervezését képzelte el, amely így önálló hatáskörrel és büdzsével már hatásosan vehetné fel a harcot a tuberkolózis ellen.³² A tüdővész elleni harc kiemelt fontosságával foglalkozik *Az egyetlen mód* címre hallgató Herczeg írás is, melyben utalt rá, hogy a fentebb említett cikke országos érdeklődést váltott ki, és levelek özönével árasztották el. Az OTI akkori főorvosára hivatkozva Herczeg azt írja, hogy a tüdővész tulajdonképpen „lakásbetegség”, mivel akinek lejár a 28 napi korházi igényjogosultsága s a családfő 120 pengőn felül keres, hazakerül s ezzel tulajdonképpen óhatatlanul megfertőzi családtagjait. Herczeg ismertette, hogy a beteg gyerekek elkülönítése a Zichy János elnöklete alatt megalakult Magyar Iskolaszánatórium Egyesület a cikk írásáig két ilyen iskolát – egyet a Svábhegyen, egyet pedig Szentgotthárdon – létesített, de ezt szarkasztikusan csak úgy jellemezte, mint „*egy kanna víz a vulkánkráterbe*”. Herczeg felvetette, hogy esetleg egyes régi már meglévő iskolákat kellene erre a célra átalakítani, s ezt a megoldást Zichy figyelmébe ajánlotta, lehetségesnek tartotta, hogy ezek nem olyanok lesznek, mint a svájci vagy a német iskolaszánatóriumok, de haladást jelenthetnek az elkülönítés terén. Az író e cikkben is patetikus költő hasonlaltal buzdította cselekvésre

³¹ Herczeg Ferenc: A beteg falu. In: HERCZEG 1942, 274-279.

³² Herczeg Ferenc: Az élet országútján. In: HERCZEG 1942, 283-287.

korát: „léket kapott a magyarság hordója és a drága nedű, a magyar élet, szétszívárog a porban”³³

Egy meglehetősen szarkasztikus hangvételű írásában a magyar egészségügyet is sújtó bürokráciát pellengérezte ki. Herczeg a *Zsuzsika* című cikkében arról számolt be, hogy egy influenzás kisbabát addig-addig küldözgettek a hatóságok, mígnem a szegény csöppség meghalt a IV. kerületi kapitányság előszobájában. Az író szerint az eset „tipikusan magyar” – tesszük hozzá, sajnos még mindig aktuális – és, mint írja, sokszor „valóságos szerencsejáték folyik a halállal, hogy van-e valahol szabad ágy, vagy nincs”. Felidézve a betegek bolyongását és szállítását a budapesti kórházak között, tette fel a kérdést: „Hol volt Zsuzsika esetében a kultúra, hol volt Európa, hol a kereszténység?” Úgy vélte, végeredményben a kislány az afrikai őserdőben sem járhatott volna rosszabbul; az esetben az emberi élet és méltóság semmibe vételét látja. A történetek kapcsán keserűen megjegyezte – felemlítve, hogy az országházban épp az egykérőlről esett szó –, hogy ugyan miért is kellene még több gyermek, ha a meglévőkkel is ilyen megeshet. A cikkben azt kérdezte az író, hogy az egyke-kérdést vajon rendeletekkel és törvényjavaslatokkal lehetséges-e rendezni, nem pedig – ahogy fogalmazott – „az életről és az emberi méltóságról való fogalmaink gyökeres átalakításával?” Hangsúlyozta a cikkében azt is, hogy nem igaz az, hogy kizárólag a pénzhiányban van a baj oka, szerinte a rendszeret és a szervezőkészség hiánya a probléma. Majd cikkét csattanósan zárta, az illetékes hatóságokat figyelmeztetve: „Jó volna, ha olykor eszükbe jutna, hogy az összes OTI-k, kórházak és menhelyek, a rendőrkapitányságokkal együtt, a nép filléreiből élnek”³⁴

Herczeg az *Akta és az élet* címen kelt írásában pedig a nagykorösiek évtizedes kálváriáját rajzolta meg, hogy mint veszett bele a kórházépítési szándékuk a bürokrácia végeérhetetlen labirintusába. Egy olyan esetben, amikor ráadásul még a szükséges pénz is megvolt a kórház megépítésére. Herczeg

³³ Herczeg Ferenc: „Az egyetlen mód”. *Pesti Hírlap*, 1941. március. 2., 1.

³⁴ Herczeg Ferenc: *Zsuzsika*. In: HERCZEG 1942, 280 -283.

hírül adta, hogy már a miniszterelnök és a belügyminiszter is éles szavakkal kelt ki az aktagyárok, a bürokratikus rendszer ellen. Ezt örömmel vette tudomásul az író, de úgy értékelte a helyzetet, hogy a szavakat mihamarabb tettekre kell váltani, különben az elégedetlenség csak propagandául szolgál a különféle szélsőséges áramlatoknak.³⁵

A bőségesen idézett cikkanyagból láthatjuk, hogy az idősebb író szívén viselte az elesett magyarság sorsát. A közegészségügy kérdéseit, a magyarság nagy tömegeit érintő egészségügyi téren megmutatkozó döbbenetes állapotok feltárását, az azokkal való szembenézést, ill. ezen súlyos kérdések mielőbbi orvoslását sürgette³⁶. A rendelkezésre álló fórumokon, a *Pesti Hírlap* hasábjain napirenden tartotta a kérdést. Vitázott, közzétette a megrázó eredményeket bemutató korabeli felméréseket. Szembesítette kora társadalmának intelligenciáját súlyos mulasztásaival. Népszerűsítette, ill. ismertette cikkeiben a megoldási javaslatokat és a részlegesen elért eredményeket. A nemzetért aggódó, felelősen gondolkodó íróként – aki ekkorra már szinte „intézménnyé” nőtte ki magát –, önkritikát is gyakorolva a liberális korszak mulasztásaiért, cselekvésre ösztönözte kora vezetőit. Szinte minden írásából ez a figyelmeztető hang csendült ki, melyben óvva intette a kortárs vezető intelligenciát, hogy addig cselekedjen, amíg nem lesz késő. Ugyanez a hang jellemezte természetesen a magyar népről, a népiségről és kultúrájáról általánosságban megfogalmazott írásait is.

„A nép”

³⁵ Herczeg Ferenc: Az akta és az élet. In: HERCZEG 1942, 288- 291

³⁶ Herczeg Ferenc: Népegészség. *Pesti Hírlap*, 1941. március 18. 1. Az író e cikkében arról számolt be, hogy az egészségügyi problémáknak egyre nagyobb a közvéleménye, akik gyors és hathatós követeléseket várnak. Cikkében kihangsúlyozza ismételten a mielőbbi cselekvés szükségességét, illetve rámutat, hogy a *Pesti Hírlap* cikkeinek pont ez a szerepe: egy támogató nemzeti közvéleményt kialakítása ezzel is segítve a szakemberek munkáját.

Herczeg A *nép* című cikkében, érthető módon kevésbé elmarasztaló szavakkal, mint a népi írók, de nagyon is erős kritikáját fogalmazta meg a dualizmus szociális kérdésekkel kapcsolatos szabadelvű politikájának. Azt mindenképpen tisztázni igyekezett, hogy a magyar értelmiség sohasem „gyűlölte vagy vetette meg a népet”. S úgy gondolta az értelmiség soha nem is volt ellensége a népnek, „hacsak nem egy-két féleszű tagja” – jegyezte meg. De úgy vélte, hogy azt nem ismerte igazából és „nem foglalkozott vele annyira, amennyire kötelessége lett volna”.³⁷ Sőt tulajdonképpen a politikus társadalom egy képzeletbeli magyar népért „hevült” – fogalmazott az író –, aki a képzeletében „büszke volt és vitéz, bölcs és vendégszerető...”, de ez a kép nagyon kevésbé hasonlított az igazi, verejtékezve dolgozó magyar néphez. Gyakorlatilag a „politika” csak a képviselőválasztások alkalmából találkozott a vidék népével, de a dualizmus korrump és felemás választási rendszeréből adódóan, mint írja: „Ilyenkor a lélekvásárlásra szánt pénz, az alkohol, a hatósági erőszak és a hazug ígéretetek iszapos hullámai söpörtek végig az országon”.³⁸

Visszagondolva az író megvallja, el sem tudja dönteni, hogy vajon a kormány járatta le jobban az értelmiséget a vesztegetéseivel vagy az ellenzék a soha be nem váltható ígéreteivel. Majd visszatekintve a következő kritikáját fogalmazza meg a dualista Magyarországnak: „A törvényhozás évtizedeken keresztül mindennel foglalkozott, éppen csak azzal a két problémával nem, amelynek megoldásától az ország jövője függött: nem foglalkozott a nemzetiségi és nem a szociális kérdéssel. A törvényhozás munkája jóformán légüres térben folyt.” Herczeg ezen kijelentése teljesen egybehangzott a liberalizmust vagy a két Tisza kormányzati politikáját elmarasztaló konzervatív kritikákkal, mint amit Szekfű a *Három nemzedékben* fogalmazott meg.³⁹ De Herczeg ezt nem tartja egyedül a szabadelvű kormányzat és politika mulasztásának, ezt az egész politizáló társadalom hibájának és

³⁷ Herczeg Ferenc: A nép. In: HERCZEG 1942, 223. o. Kiemelés tőlem. [G. L.]

³⁸ Uo. 224..

³⁹ SZEKFŰ 1989, 363–377.

bűnének vélte, mely politizáló társadalom erejének jó részét a közjogi kérdésekre fordította, míg a nép gazdasági problémáit és kulturális elmaradottságát mindenki átmeneti jellegűnek tartotta. A polgári radikálisok által felvetett szociális reformokat pedig úgy értékelte, hogy a radikálisok olyannyira idegenül és gyűlölködve léptek fel, hogy tevékenységükben a közvélemény inkább felforgatókat látott. Szereplésüket az író inkább károsnak, mint hasznosnak vélte.

Herczeg a fejlődés biztató jelének fogta fel azt, hogy a cikk születésének korában a politika – mint fogalmazott – kezd ráébredni, hogy „...az államnak, azon kívül, hogy csendőrt és adóvégrehajtót küld, egyéb kötelességei is vannak a néppel szemben”. Az író föltétlenül szükségesnek tartotta, hogy a nép érezze az államhatalom támogató kezét is. Úgy hitte, hogy az egyik leg-sürgősebb dolog a problémák megállapítása és mindenféle kendőzés nélküli közzététele „amelyek egyes országrészekben pokollá teszik a szegénység életét”.⁴⁰ Valószínűsíti, hogy „hajmeresztő” dolgok fognak napvilágot látni. De úgy érezte, az állam és a társadalom minden erejét e kérdés szolgálatába kell állítani, hacsak a magyarság nem akar a jövőjéről lemondani. Az író hangsúlyozta: ez élet és halál kérdése. Továbbá úgy gondolta, a gazdasági nyomor velejárója a lélek elvadulása is, és ez tovább taszítja majd a népet a „demagógia” irányába. A cikk zárásaként kiemelte: „Egy magyar kormány ma pontosan annyit ér, amennyire segíteni képes a nép nyomorán.”⁴¹

Herczeg egy 1935-ben íródott cikkében már egyenesen azt írta, ha van osztály, mely megérdemli a „Történelmi osztály” nevét, az minden bizonnyal a parasztság „A kemény ősréteg, melyen a magyar királyság fölépült, mint a templom a gránitlapon”. Figyelmeztet az író, elmúltak már azok az idők, amikor az értelmiség megengedhette magának, hogy lejárassa tekintélyét a nép előtt. Szerinte az ilyen válságterhes időkben a népnek vezérekre van szüksége, de olyanokra, akiről el is lehet hinni, hogy a nép érdekeit védik. Ha – mint óvóan int – „a polgári

⁴⁰ Herczeg Ferenc: A nép. In: HERCZEG 1942, 225.

⁴¹ Uo. 226.

intelligencia alkalmatlannak mutatkozik ilyen tisztre, akkor önként átadja helyét a sötét erőknek."⁴² Ismételten nyomatékosan figyelmezteti kora politizáló intelligenciáját, Magyarország történelmi küldetését csakis a néppel együtt teljesítheti, és amennyiben a parasztság érzelmeiben esetleg elszakad a nemzettől, vagy akár csak közömbössé válik, akkor úgy látja le is mondhatunk történelmi hivatásunkról és *„árnyéknemzetként kell tovább tengődniünk”*.⁴³

Mint színpadi író, a magyar színjátszás egyik hőskorának egyik sikeres szerzője gyakorol kritikát a népszínművek budapesti színjátszásáról és torz, hamis parasztképéről. A magyar népszínmű bukását Herczeg az önmagunk és történelmi múltunk lekicsinylésének és az önmagunk iránt érzett közömbösségnek tulajdonította. A korszakot úgy jellemezte, hogy a budapesti közvélemény akkoriban nevetségesnek érzett mindent, ami a népiesség felől érkezett, ill. „idegenkedett” a magyar paraszttól. A paraszt, a falusi élet, a nép ábrázolása pedig inkább csak annak a „torzképeként” jelent meg. Magát a korabeli népszínműveket is okolta ezért, mivel véleménye szerint nem népiesek voltak, csak „népieskedők”. Ahogy találóan fogalmazott: *„A színműírók a pesti kávéház ablakából nézték a falut.”* A cikk keletkezésekor az író ugyanakkor azt is érzékelte, hogy az ízlés megváltozott, s *„mintha rehabilitálni akarná a falut”* és a *„népművészet csendes renaissance”*-át állapította meg. Majd kijelentette: *„Nyilvánvaló, hogy nincs Európában még egy nép, amely oly gazdag és eredeti benső életet élne, mint a mienk.”* Az új keletű érdeklődést egyben termékenyítőnek is tartotta a nép művészi hajlamainak kibontakoztatásához, úgy vélte, *„elérkezett a pillanat, mikor az értelmiségnek a nép művészi ösztöneinek segítségére kell sietnie”*. De összességében mégis azt állapította meg, hogy a népben meglévő képességek és értékek egyelőre *„haszon nélkül kallódnak”*.⁴⁴

⁴² Herczeg Ferenc: Arató Ének. In: HERCZEG 1942, 227-230.

⁴³ Uo. 230.

⁴⁴ Herczeg Ferenc: Ének a faluról. In: HERCZEG 1942, 219-222.

Amint a fenti elemzésből és az idézett cikkekből láthatjuk, az idős író a világháborúban hősiiesen helytálló közkatonában a parasztságot meglátva, ill. vélhetőleg a korszellem hatására a két világháború közötti publicisztikájában igenis foglalkozott a magyar nép égető gondoljaival, az egykével, a közegészségügy helyzetével. Valós társadalmi problémákra reagált, de ezzel együtt is, a korabeli magyar társadalom egészét érintő gazdasági-szociális problémahalmaz csak egy kis szeletét érintette. A parasztsággal foglalkozó cikkeiben bár megjelennek a szociális szempontok, az alapvetően liberális-konzervatív irányultságú író cikkeit a neokonzervatív ideológia azon – a korban széles körben elterjedt – felvetése hatja át, mely a meggyengült, s részben idegen eredetű középosztályt a parasztság sorraiból kívánta megújítani. Írásaiban megmaradt a tájékoztatás, a figyelemfelkeltés, a témával foglalkozó szakcikkek és tanulmányok bemutatásánál. Ezután e tanulmányokra reflektálva alakította ki saját véleményét. A népegészségügy és szociográfiák adatait megdöbbenőeknek találta. Írásaiban többször elmarasztalta a háború előtti liberális korszak mulasztásait. Kritikát gyakorolt még a forradalmak előtti irodalmi alkotások torz és félrevezető parasztképével kapcsolatban is. Cikkeinek végkicsengésben kora vezető intelligenciáját sürgette, figyelmeztetette – a fennálló társadalmi rend védelmében, azt óvatosan reformálni, a felgyülemlett gazdasági-szociális feszültségeket kanalizálni akarva – a mielőbbi hathatós beavatkozás szükségességére, a szegényparasztság, a magyar nép életkörülményeinek javítása érdekében.

Felhasznált irodalom

Szakirodalom

BABUS 2002 = Babus Antal: Illyés Gyula és Fülep Lajos az egyke ellen. *Studia litteraria : a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalmi Intézetének közleményei*. 2002. 40. kötet. 26-34.

B. BERNÁT 1983 = B. Bernát István: „Fajmentéstől” a „Pusztulás - ig”. Az „egyke” kérdés a húszas években. *Világosság*, 1983. (24. évf.) 5. sz. 270-277.

GAZDAG 2010 = Gazdag László: Herczeg Tisza-képe. *Valóság*. 2010. LIII. Évf. 5 sz.. 58-72.

GAZDAG 2011 = Gazdag László: A progresszió Herceg-képe. In: Bene Krisztián, Sarlós István, Vitári Zsolt szerk.: *Kutatási Füzetek 17. a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának kiadványsorozata*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2011. 115-138.

DÁNIEL 2002 = Dániel Anna: Egy írástudó árulása: Herczeg Ferenc. *Liget*. 2002. IV. 72-78.

HERCZEG 1942 = Herczeg Ferenc: *Gondok és gondolatok*. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 1942.

HERCZEG 1983 = Herczeg Ferenc: *Történelmi regények*. A bevezetőt írta Németh G. Béla. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.

HERCZEG 1985 = Herczeg Ferenc emlékezései. *A Várhegy. A Gótikus Ház*. A bevezetőt írta és a szöveget gondozta Németh G. Béla. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.

ROMSICS 2010 = Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2010.

RADICS 1992 = Rádics Károly: *Olyan, mint a magába roskadt bánat. Móricz és az ormánsági egyke*. *Kortárs*, 1992. (36. évf.) 5. sz. 57-66.

SZEKFŰ 1989 = Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest, ÁKV- Maecenas, 1989.

Folyóiratokban megjelent korabeli írások

Herczeg Ferenc: Az egykerendszer és az áldott csikók. *Magyar Figyelő*, 1911.

Herczeg Ferenc: Az egyke-kérdéshez. *Magyar Figyelő*, 1911.

Herczeg Ferenc: Széljegyzetek az egyke-kérdéshez. *Magyar Figyelő*, 1911.

Herczeg Ferenc: A közkatona. *Magyar Figyelő*, 1914.

Herczeg Ferenc: Népegészség. *Pesti Hírlap*, 1941.

Herczeg Ferenc: „Az egyetlen mód”. *Pesti Hírlap*, 1941.

SUSAN GLANZ

THE BATTLES OF HUNYADI JÁNOS IN AMERICA

The curative powers of mineral water, by drinking or by bathing, were known since Roman times. The Austrian Vincenz Priessnitz (1799 - 1851), whose miraculous cold water cures, which established his fame, created a new industry of hydrotherapy that became very popular in the 1800s. The information about water cures arrived to the US through stories from European immigrants, from books and from American physicians who wrote about their European experiences.¹ It is into this competitive environment that a new water, the Hungarian Hunyadi Janos bitter-water, entered.

History of the water

In 1782 the first Jewish physician, József Manes Oesterreicher (1756-1832) to receive his diploma from a Hungarian university defended his thesis on the "healing waters of Buda and other places."²

In 1801 he found salt (sodium sulfate, a.k.a. Glauber's salt)³ in an area Southwest of Budapest, at Órmező, and developed methods to distribute the salt all over Europe.⁴ In the early 1800s the marshland where the salt was found was drained and the source of the water was forgotten.

Sixty years later, in 1862, János Bayer, the then owner of the property, drilling for water, rediscovered the spring. He

¹ SINCLAIR 2007, 13-20.

² KOMORÓCZY 1999, 55.

³ Glauber, Johann Rudolf (1604-1670), German physician and chemist. Of the various salts he prepared, the most important is the one now known as Glauber's salt, which he first made in 1656, which was used as a laxative (<http://mw1.m-w.com/medical/glauber%27s+salt?show=0&t=1295631276>).

⁴ KOMORÓCZY 1999, 56.

was ‘bitterly’ disappointed as he was looking for potable water. Bayer was a customer of Saxlehner’s, a cloth-merchant, and supposedly complained to him about his “find” (and his donkey’s diarrhea). András Saxlehner (1815-1889) had the water tested, and purchased the land from Bayer the same year for Ft. 4,000. In January, 1863, the municipal council of Buda granted him permission to sell the water and to give the spring the name of ‘Hunyadi’, for a donation to a hospital.⁵ Saxlehner had new wells dug on the property and built a bottling plant. He also purchased the neighboring properties, and by 1874 had 10 producing wells. In his first year of operation, in 1863, he sold 41,000 bottles of water. To keep up with the increasing demand, in 1886, Saxlehner patented a bottling machine that could fill 10,000 bottles per hour.⁶ Delivering the filled bottles could no longer be accomplished efficiently by horse drawn carts, so in 1888 the company built its own branch railroad to connect the plant to the Kelenföld railroad junction (2.5 km).⁷ In 1873 the firm received permission to sell Hunyadi water in France.⁸

In 1907 the firm started a “salt evaporating” facility, which vaporized the water to create salt tablets, which became a new product line for the company.⁹

World War I interrupted this market, and after the war, the firm could not recover its market position; in fact, it continuously lost market share both in and outside Hungary as other competitors entered the market. To help the firm’s finances, the family home and offices, a.k.a. the “*Saxlehner palace*” on Andrásy út 3, was sold in 1938. The closely held company sold shares to several banks, and the Italian-Hungarian bank (*Olasz-Magyar Bank*) became its largest shareholder in 1940.¹⁰

⁵ <http://openjurist.org/179/us/19>

⁶ SURÁNYI-KISS 1989, 9.

⁷ SAXLEHNER 1898, III. <http://tinyurl.com/9ysodus>.

⁸ <http://vikuv.com/>

⁹ <http://vikuv.com/>

¹⁰ SURÁNYI-KISS 1989, 13.

The Saxlehner family's involvement in the firm ceased in 1944. Post WWII the company was nationalized and its name was changed to Medicinal Water Producing National Company (*Gyógyvíz Termelő Nemzeti Vállalat*).¹¹ Between 1945 and today the company went through several owners and name changes. Since 2000 the company *MEDAQUA Gyógy- és Ásványvíz Termelő és Kereskedelmi Kft.* (Medicinal and Mineral Water Producing and Trading Company)¹² is the bottler. The source of the springs, where the water is drawn from, is a protected nature preserve and belongs to the municipality.

Hunyadi János in America

The official catalogue for the Austrian Exhibition for the 1876 Philadelphia World's Fair published by the Austro-Hungarian Crown, lists "Saxlehner Andrew in Pest, branch-establishment in Paris, 60 rue de Provence. – Hunyadi János - Bitterwater. – Vienna 1873 Medal of Merit, Lyon 1872 Bronze Medal, – Fillings in 1875: 1,500,000 bottles. – Agent: Ch. M. Rosenthal."¹³

¹¹ <http://www.drjozsaisztvan.hu/2245-Ormezei-forrasok>

¹² <http://www.medaqua.hu/angol/Default.asp?M=hunyadi>

¹³ *Katalog der österreichischen Abtheilung - By Österreichische Commission für die Weltausstellung in Philadelphia*, <http://tinyurl.com/5vxe1kl>

Loser Brothers in *Budapest*. – Ofen

Rákoczy - Mineral Bitter Well. – Rákoczy

Vienna – 1873 Medal of Merit. –

Agent: Paine, Schering & Glatz, New York. (7)

The Ofen-Rákoczy Bitter Well is situated an hour's way southward from the old Hungarian capital Ofen, in a beautiful romantic dale skirted round about by delightful vineyards. The said Well is the property of the Firm Messrs. Loser Brothers at Budapest and Trieste, who restrict themselves to consignments of these waters. The fillings of which are unintermittingly carried on, from March till October, by 20 up to 30 workmen a day alternately.

The universally acknowledged efficiency of the mineral ingredients of the Ofen-Rákoczy Bitterwater having been also testified by celebrated physicians and professors at home and abroad, has from year to year increased the demand for it, so that at the end of last season up to 300,000 bottles were

In his report on the Philadelphia World's Fair Aurél Kecskeméthy wrote that there were 23 Hungarian exhibitors, among them the firms of András Saxlehner with Hunyadi János bitter-water and the Loser brothers with Rakoczy water. In his book he predicts that "American hygienic practice will allow these waters to become extraordinarily popular, if their owners are not intimidated by the initial difficulties and are not daunted by the cost of unavoidable complaints in America."¹⁴ But the Saxlehner firm had other problems than returned bottles or complaining customers.

In March 1876, Andreas Saxlehner signed an exclusive contract with the Apollinaris Company, Limited, of London, "for selling his Hunyadi János water in Great Britain, the United States of America, and other transmarine countries, (meaning British colonies and possessions) for a term of years, that ended on March 25, 1896." In 1887 Saxlehner registered the words "Hunyadi" and "Janos" as his trade-marks in the Patent Office of the United States, and was granted trademarks 14,251 and 14,252.¹⁵

filled, and not only sent to all parts of Hungary and the Austrian provinces, but also exported to the Danubian Principalities, to Italy, Germany, France, England, Russia, Greece, the Orient, to Sweden, to the Indies and to North-America. The price of a box containing 50/2 bottles of 3/4 liters each is 10 fl. A. C. Fair discount allowed to purchasers of great quantities. Stores are intended to be established.

Report of analysis made by Professor Charles Stölzel of Munich:

The Ofen Bitterwater from the Rákoczy Well near Ofen, property of the Firm Loser Brothers at Budapest, sent in October 24, 1874, was under my superintendence analysed by Assistant E. Widemann in the technological laboratory of the Royal Polytechnic Institute. The said chemical analysis showing that the Ofen-Rakoczy-Bittersalt Well contains in 10.000 parts the following mineral ingredients : — 207.85 sulphate of magnesia, 144.62 sulphate of soda, 1.52 sulphate of potassa, 16.89 chloride of sodium, 4.56 carbonate of soda, 10.89 carbonate of lime, 0.13 silicic acid, 0.07 argillaceous peroxide of iron, 1.96 free and half-latent carbonic acid.

Direct determination has proved that water to contain 40482 fixed ingredients at 180 Celsius. — Silver Medal obtained at the Neusatz Industrial Exhibition 1875.

¹⁴ KECSKEMÉTHY 1877, 268.

¹⁵ HOPKINS 1917, 886.

BOMBAY.

NATURAL MINERAL WATERS.

Just received a further Consignment of

HUNYADI JANOS,

THE NEW SALINE APERIENT BITTER WATER.

	Cash.	Credit.
	Rs a.	Rs a.
In quart bottles at per doz	13 8	15 0
CARLSBAD, Alkaline Purgative...quarts per doz.	12 0	13 8
CARLSBAD SALTSper bottle	3 0	3 8
FRIEDRICHSHALLER, Aperient		
Salinequarts per doz.	10 8	12 0
PULLNA, Saline Purgative.....pints per doz.	9 0	10 0
WICHY, Alkaline Gaseous..... " "	8 0	9 0

FREACHER & COMPANY, (LD.)

BOMBAY, BYCULLA, AND POONA.

The American pharmacists were notified on July 15, 1877 in *New Remedies*, a pharmacist trade publication, that the Apollinaris Company will be selling two new mineral waters through DeBarry and Co. of New York.¹⁶ Ten years later the company's agent was Charles Graef and Co.

The Apollinaris Company did everything to advertise the product. Ads appeared in newspapers from Ireland, India and New Zealand. In the July 20, 1877 issue of the *New York Tribune* a typical ad for the product was placed. In some American newspaper ads, such as in the *Baltimore Sun*, Nov. 9, 1877, the ad stated that "every genuine bottle bears the name of the Apollinaris Co. (limited), London."

¹⁶ WOOD 1877, 216 (<http://tinyurl.com/5uq4bry>).

**THE GREAT EUROPEAN NOVELTY,
HUNYADI JANOS.**

DR. J. MARION SIMS, New York. "As a laxative, I prefer it to every other mineral water."

DR. JAMES R. WOOD, New York. "Certain, but gentle and painless; superior to any other bitter water."

DR. WM. A. HAMMOND, New York. "The most pleasant and efficient of all purgative waters."

DR. ALFRED L. LOOMIS, New York. "The most prompt and most efficient; specially adapted for daily use."

DR. FORDYCE BARKER, New York. "Requires less, is less disagreeable and unpleasant than any other."

DR. LEWIS A. SAYRE, New York. "Preferred to any other laxative."

Specially recommended for richness in aperient salts and its efficacy in Bilious attacks, prevention of Gout, Piles, etc., and as an ordinary aperient by Liebig, Virchow, Scanzoni and Sir Henry Thompson and the entire medical profession in England and Germany.

A WINEGLASSFUL A DOSE.

Every genuine bottle bears the name of THE APOLINARIS Co., (limited,) London.

FRED'K DE BARY & CO.,

41 and 43 Warren st., New York,

Sole Agents for United States and Canadas.

For sale by Dealers, Grocers and Druggists.

24, 26, 28, 08, 10, 12, 22, 24, 26, N5, 7, 9, 19, 21, 23, 33, 5, 7

Spreading the word about the product was important, both to the target market (i.e. users that see the value of the product immediately and will be its advocate), the doctors and pharmacists; and indirectly to the public. To reach the target market ads were placed in various journals catering to doctors and pharmacists, fewer ads were placed in other journals and newspapers. A source of free advertising for the Saxlehner Company were the articles published in various medical journals praising the product. Some examples of this are: in 1881 in *Popular Science* an article on indigestion and nervous depression extolled the healing powers of Hunyadi János bitter water.¹⁷ An 1883 article published in the *Journal of the American Medical Association* by George Lyman, M.D. for 'Tinnitus and Vertigo as symptoms for Uric Acid build up' suggested the use of extra dose of Hunyadi in the morning as a cure.¹⁸ Also

¹⁷ *Popular Science* 1881, 381 (<http://tinyurl.com/4en4my4>).

¹⁸ JAMA: *Journal of the American Medical Association*, Volume 1, 695 (<http://tinyurl.com/8gsmhvb>).

in the *Journal of the American Medical Association* in an 1884 article, *The Therapeutic Use of Mineral Waters*, written by Norman Bridge, M.D., Professor of Hygiene and Adjunct Professor of the Practice of Medicine at Rush Medical College, Chicago - there is a positive mention of the laxative qualities of Hunyadi.¹⁹

Hunyadi János.

*"THE BEST AND CHEAPEST
APERIENT WATER."*

"SPEEDY, SURE, & GENTLE."

"I prescribe none but this."

Baron von SCANZONI.

"I prefer it to any other laxative."

Professor SAYRE, New York.

*"As a laxative, I prefer it to any
and every other Mineral Water."*

Dr. MARION SIMS, New York.

*"Produces no distress and un-
easiness."*

Sir W. AITKEN, M.D., F.R.S.

"The potent Hunyadi János."

Dr. MILNER FOTHERGILL.

Ordinary Dose, a Wineglassful before breakfast.

*Sole Exporters, the APOLLINARIS CO.,
19 Regent Street, London, England,*

WHOSE NAME UPON EVERY LABEL SECURES GENUINENESS

Of all Druggists and Mineral Water Dealers.

DEMAND THE DIAMOND MARK.

¹⁹ JAMA. *Journal of the American Medical Association* 1884; III(16):431-434 (doi:10.1001/jama.1884.02390650011001b).

Indirect advertisement and good public relations gestures by the firm were the invitation extended to the participants at the Public Health conference held in Budapest in 1887 and again in 1894, to visit the Saxlehner wells.²⁰ Not only were the visits publicized in the press, but several doctors reported favorably on these visits after the tours of the facilities.

Hunyadi was not the only water in the American market. A 60-page booklet published in 1882 by an importer (Scherer) listed 59 mineral waters carried by the firm, indicating competition in the market.²¹ However, the Saxlehner firm together with the Apollinaris Company tried to protect their markets and their trademarks in the US. The first American lawsuit involving the company raised the issue of parallel imports, or gray market goods²², and was filed in 1886 in New York. The case is known as Apollinaris v. Scherer. Scherer applied to Saxlehner to sell him the water so that he could import it into the United States, but Saxlehner refused, because of Apollinaris Company's exclusive rights. Scherer purchased the water from other sellers in Germany, imported it into the United States and sold it under the name Hunyadi János and with the same labels as the Apollinaris' with "one immaterial variation" and sold it at prices lower than Apollinaris.

²⁰ See: GERLÓCZY 1894, 14

(<http://www.archive.org/stream/jelentsaszsepte00gerlgoog#page/n6/mod/e/2up>);

The Washington Post, August 14, 1897; *American druggist and pharmaceutical record*, Volume 31, 1897, 45

(<http://tinyurl.com/8adeyrc>); *Chemist and druggist*, Volume 45, 1894, 428 (<http://tinyurl.com/9bmr88x>).

²¹ SCHERER 1882.

²² Gray market or parallel importation occurs when a third party purchases "genuine" trademarked or copyrighted goods, manufactured or distributed elsewhere, and imports and sells these goods in the United States without the consent of the American holder of the trademark or copyright. Gray market goods are distinguishable from black market goods (i.e., counterfeit or imitation goods) in that the U.S. trademark or copyright holder manufactures the goods or permits a foreign licensee to produce the goods according to established specifications.

In denying Apollinaris' motion for a preliminary injunction, the court held that Hunyadi János water, was the genuinely trademarked product, Apollinaris' trademark had not been infringed. The court wrote that if Scherer were importing a counterfeit product a different result would be in order.²³ The first US battle was lost.

András Saxlehner died from pneumonia in Vienna on May 24, 1889. The September 14, 1889 issue of the *Medical Record and Surgical Reporter* summarized his life by writing:

The owner of Hunyadi Janos – David Andreas Saxlehener, owner of the Hunyadi Janos, who died recently, was an uneducated but sharp-witted man. He was in the clothing business at Budapest, when a peasant remarked in his store that he had very bad luck in boring wells for water on his farm, getting only an ill-smelling liquid that he feared to use. Saxlehener procured a sample of the water, had it analyzed, bought the peasant's farm, and became many times a millionaire through the sale of the water.²⁴

The close to twenty year relationship between the Saxlehner firm, now run by his second wife, Emilia Pelikán (1835-1924), and Saxlehner sons [Andor (born 1857), Árpád (born 1860), Kálmán (born 1868) and Ödön (born 1871)], and Apollinaris' owner, Edward (Eduard/Ede) Steinkopff²⁵ soured

²³ Apollinaris Co. limited, v. Scherer, (1886), F. 18; 1886 U.S. App. LEXIS 2029; 23 Blatchf. 459. Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database.

²⁴ *The Medical Record, A Weekly Journal of Medicine and Surgery*, Vol. 36. July 6, 1889- December 28, 1889, 283 (<http://tinyurl.com/98g4cb9>).

²⁵ Steinkopff (1838-1906). He was born in Mecklenburg, and joined a German house in Glasgow in the early seventies, and then opened business on his own account. In conjunction with the late Mr. George Smith, of Smith, Elder, and Co., he founded the Apollinaris business in 1874. Apollinaris was sold to a Mr. Frederick Gordon for nearly £2,000,000 in 1897. Mr. Steinkopff purchased the Lyndhurst estate and the *St. James's Gazette* eight years after its foundation, and took an interest in the management of the paper. Mr. Steinkopff sold the *St. James's Gazette* in 1903. In 1895 Apollinaris registers the red triangle and the claim "The Queen of Table Waters" as trademarks. 1956 Apollinaris became a German company again. 1991 Schweppes of Germany and Apollinaris merged.

in 1896. In 1895 and 1896 Steinkopff registered several trademarks in Hungary and the Saxlehner firm sued and won, as the Hungarian court invalidated the previously granted trademarks (among others: Új Hunyadi logo, Új Hunyadi Aktiengesellschaft, Új Hunyadi Részvénytársaság, Új Hunyadi Company limited).²⁶

The souring of the bond between the Saxlehner and Apollinaris did not go unnoticed in the US. The February 10, 1896 issue of the *American Druggist and Pharmaceutical Record* reported of “the legal proceedings between the owner of the Hunyadi Janos springs and his English concessionaires, the Apollinaris Company, ... have testified to the strained relations between these famous houses,” and “a final rupture between them, and certain new copy for an advertisement received from the Apollinaris Company for the *Diary*, 1896, seemed to be confirmatory of this rumor.”²⁷

The April 8, 1897 issue of *The Pharmaceutical era* republished the following ‘warning’ letter from Andreas Saxlehner and the pharmaceutical industry’s answer.²⁸

Gentlemen: I am informed that notwithstanding my circulars sent you in October, November and December last, cautioning you not to sell or handle imitations of my water, viz.: “Hunyadi Lajos,” “Hunyadi Matyas,” “Hunyadi Laszlo,” “Loser Janos,” “Apenta Uj Hunyadi,” etc., you still continue to do so.

Under these circumstances, I beg to notify you that if I do not receive your written declaration in the course of this week, that you will discontinue the sale of all waters falsely employing the names and labels used by me, or imitations of the same, including “Apenta” bearing on its label the words “uj

2002 Cadbury Schweppes bought the company and the new company is called Apollinaris and Schweppes GmbH.

²⁶ Döntvénytár: a felsőbíróóságok elvi jelentőségű határozatai, Volumes 7-8, 362 (<http://tinyurl.com/4pkfovp>).

²⁷ *American druggist and pharmaceutical record*, Volume 28, 109 (<http://tinyurl.com/48kfhxg>).

²⁸ *The Pharmaceutical Era*, Volume 17, 427 (<http://tinyurl.com/6jojzhh>).

Hunyadi," and "Hunyadi," I shall have to institute suit against you to vindicate my rights.

Awaiting your early reply, I remain, respectfully yours,
ANDREAS SAXLEHNER.

The reaction from the pharmacists, published below the Saxlehner letter, stated, it is their "policy to discourage the sale of fraudulent and unlawful imitations of proprietary, trademarked and patented products, and the records show that this policy has been carried out invariably, without fear or favor". The letter continued to say "y(Y)our action in threatening the middlemen comes to us as very much of a surprise, ..." The letter ends with the suggestion, that "you first proceed against the agents of the alleged imitation waters, instead of proceeding against the jobber, whose material interests in the matter are but small under any circumstances."

The Aug. 25, 1895 issue of the *American Druggist and Pharmaceutical Record*²⁹ reported Charles Graef & Co., New York, the sole American agents for the Apollinaris Company, Limited, London, ... that the Apollinaris Company have decided not to handle Hunyadi Janos water after March next, when their contract with Andreas Saxlehner, Budapest, the proprietor of the Hunyadi Janos Spring, will terminate. The Apollinaris Company, Limited, are to supply a Hungarian aperient water of their own bottling.

As the announcement indicated with the termination of the Saxlehner agreement, Graef began selling another Hungarian bottled water, Apenta, bottled at Új Hunyadi springs (another brand still on the market). Saxlehner kept his word and in 1897 Saxlehner sued Graef to get an injunction, asserting that the seller had engaged in unfair competition as the labels were similar "to challenge the attention of the purchaser."³⁰ The Court denied the injunction. The battle was lost.

²⁹ *American druggist and pharmaceutical record*, Volume 27, 126 (<http://tinyurl.com/4mjtnb4>).

³⁰ Saxlehner v. Graef (1897) 81 F. 704; 1897 U.S. App. LEXIS 2681, Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database.

The battle lines have been drawn. With the termination of the Apollinaris contract, the Saxlehner firm set up offices in New York and undertook the direct importation of the water. The Saxlehner firm increased its advertising to reach both pharmacists and the public.

The firm printed and distributed a 100 page booklet titled "Hunyadi Janos, a Natural Purgative Water Drawn from Saxlehner's Bitterwater Springs Near Budapest" in English, Hungarian, German, French and Italian.³¹ They also placed new ads in several pharmacist publications and in medical journals like the *International Journal of Surgery*³² and newspaper ads appeared regularly. In the August 10, 1898 issue of the *American Druggist and Pharmaceutical Record* a page and a half article is published on the Hunyadi János spring, with two pictures, one of the bottling room and one of the plant. The article also quotes Mark Twain praising "Austrian waters."³³ An article providing free advertisement for the product appeared in the November issue of the *Record* as it quotes from the *Paris Matin*, that the monthly list of wants compiled by captain Dreyfuss on Devil's Island includes among others items two bottles of Hunyadi János water. The list also included chocolates, cigars, camembert cheese, soda water, etc.³⁴

As Saxlehner's actions show, Hunyadi Janos was not the only Hunyadi on the American market. In the German and English language publication for the pharmaceutical industry, the *Pharmaceutische Rundschau*, (*Pharmaceutical Journal*) which was published in New York, both Hunyadi Árpád (by Scherer) and Hunyadi Matyas (by Eisner and Mendelson) were ad-

³¹ Saxlehner, Hunyadi János Natural Purgative Water Drawn from Saxlehner's Bitter-water Springs Near Budapest (<http://tinyurl.com/9ysodus>). The English version.

³² *International Journal of Surgery*, Vol. 9-10, 32, 151, 381, 384 (<http://tinyurl.com/46j5y7u>).

³³ *American druggist and pharmaceutical record*, Volume 33, 92-93 (<http://tinyurl.com/4ank3rh>).

³⁴ *American druggist and pharmaceutical record*, Volume 33, 337 (<http://tinyurl.com/4ank3rh>).

vertised.³⁵ No ads were placed in this Journal by the Saxlehners, the firm advertised in the competing *American Druggist and Pharmaceutical Record* and in *Medical Record: A Weekly Journal of Medicine and Surgery*.³⁶ To further protect its trademark the Saxlehners sued four firms in 1898.

In *Saxlehner v. Eisner and Mendelson Co; Same v. Siegel-Cooper; Same v. Gies; Same v. Marquet* (Circuit Court, NY 1898) the Saxlehner firm brought four bills in equity³⁷ against defendants, an importer and three retailers of a competing product, to restrain the improper use of the Saxlehner's trade name and labels. The complaint sought a permanent injunction, damages, profits, and costs.³⁸

The court held that Saxlehner had lost the right to protect his trade name because the prior domestic importer, Apollinaris, had failed to take any action to protect it. However, the design of the bottle label was a trademark that had not been lost and could be enforced. The court denied relief as to the trade name but entered a temporary judgment against the importer as to further infringement of the water bottler's label,

³⁵ For example see *Pharmaceutische Rundschau*, 1889, Volume 7, 263 (<http://tinyurl.com/9kdy6g4>).

and *Pharmaceutische Rundschau*, 1891, Volume IX, 12, 76, 100, 124, 276 (<http://tinyurl.com/8jph4tv>).

³⁶ For example see *American Druggist and Pharmaceutical Record*, 1900, vol. 36. 21, 62 (<http://tinyurl.com/8jxa3q3>).

Medical Record: A Weekly Journal of Medicine and Surgery, 1904, vol. 65. 25 (<http://tinyurl.com/8luyzk3>).

³⁷ The bill in equity is the first step in the case, being filed even before the issuance of process upon the defendant.

A bill in equity satisfies two goals:

(a) As a pleading, it is a statement of the complainant's case and prays relief.

(b) As an examination of defendant, it seeks a discovery of facts upon which to base a decree.

A bill in equity must contain a statement of all the facts upon which the claim for the relief sought is based.

³⁸ *SAXLEHNER v. EISNER & MENDELSON CO.; SAME v. SIEGEL-COOPER CO.; SAME v. GIES; SAME v. MARQUET*, (1898) Circuit Court, S.D. New York, 88 F. 61; 1898 U.S. App. LEXIS 2776, Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database

and for an accounting for the damages occasioned by past infringements. The court dismissed the action against one retailer, Siegel-Cooper due to “lack of substantial evidence of fraudulent conduct”, but did enjoin the others from selling the competitor's product as if it were the foreign water bottler's water. This was a partial victory.

Reading the court papers tell an interesting behind the scene story of Hungarian bitter-waters. In 1873 Ignatius (Ignác) Markus, the proprietor of a spring of bitter water in Budapest, applied to the city authorities for permission to call the spring and its water by the name “Hunyadi Matyas”, and to register this name as a designation of the water. This application was initially successfully opposed by Saxlehner before the local authorities. But, the decision was reversed upon appeal to the minister of agriculture, who held that the two names were sufficiently distinct, and that it appeared that the waters of the springs were of the same quality, and granted Markus' petition. The proprietors of other wells also sold their waters in Europe under the name of “Hunyadi,” with some added name. Saxlehner, in 1887, made another unsuccessful attempt to stop the use of the name “Hunyadi” when applied to the water called “Hunyadi Joseph” (by Moritz Hirschler).³⁹

In 1880 Ignatz Ungar & Son purchased a Budapest spring, which they called “Hunyadi Arpad,” and registered the name in Hungary, and in 1886 began to sell the water from it in New York City through Joseph Ungar, Ignatz's brother, as their agent.

In 1886 the firm, Mattoni & Wille, consigned 121 cases of their Hunyadi Matyas bitter water to their New York agent.⁴⁰ This firm had bought four springs in Budapest, one of their purchases being the original Markus spring; and in 1877 they registered in Hungary four trademarks for several wells,

³⁹ *Österreichischer Markenanzeiger*, Wien, 1887 (<http://tinyurl.com/5rgvxav>).

⁴⁰ Heinrich Mattoni (1830-1910), was a Czech (?) businessman, and his firm's headquarters then were: Budapest, Dorottya u. 6. The Mattoni brand still exists, it is now owned by *Carlsbad Mineral Water (Karlovské Minerální Vody)*.

Szechenyi, Deak, Szent Istvan, and Hunyadi Matyas. The Apollinaris Company sued both Mattoni & Wille agent and Ungar, and temporary restraining orders were issued but these were dissolved in 1888 when there was no opposition. Supposedly Apollinaris informed Saxlehner of the pending dissolution of the lawsuits, but the Saxlehners did not react. After the dissolution of these injunctions, the Hunyadi Arpad and the Hunyadi Laszlo waters were sold in this country by Ungar until 1892, who also sold the Hunyadi Bela water to a limited extent, -- all under the general name of "Hunyadi". The Arpad water was extensively advertised. The sale of the Matyas water was not renewed, but the quantity on hand was disposed of under changed labels. It is based on this lack of action, that the court denied action on the trademark.

The lawsuit provides the data below of the various *Hunyadis* sold in America:

NAME.	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	Total
Hunyadi Arpad	201		1000	7649	7979	3752	4438	2882	Jan. 1 to Apl. 30			27,901
Hunyadi Corvin					20							20
Hunyadi Matyas					2590	4662	4531	1954	6210	5185	520	25,652
Hunyadi Laszlo					200		397	264	936	268		2,065
Hunyadi Bela						397	268	284				949
Hunyadi Jozsef						132			144			276
Hunyadi Lajos						667	2265	2772	5148	528		11,380
Hunyadi Miklos									132			132
Hunyadi Vilmos										263		263

The figures given represent cases, each containing fifty (50) bottles.

There is no data given for Hunyadi János sales, but the contract between Apollinaris and Saxlehner was for 100,000 bottles annually, and that Apollinaris were to sell no other bitter water.

The substantially larger sales numbers for Hunyadi Arpad and Hunyadi Matyas explain why the Saxlehner firm went after Eisner and Mendelson⁴¹; they were the sellers of Matyas. Arpad sales declined after 1893 as Saxlehners purchased the Ungar springs selling Hunyadi Arpad and Hunyadi Bela.⁴²

The Saxlehners went after the other Hunyadi waters on the US market. *Saxlehner v. Nielson*, was heard in front of the same NY Circuit Court Judge, who wrote the previous decision. The decision in this case was handed down on June 30, 1898.⁴³

⁴¹ From the *Who's Who in Pennsylvania*, 1904. EISNER, Moritz: Mineral water dealer; born in Vienna, Austria, in 1850, where he became an apprentice in a drug store. He came to America when nineteen years of age, making Philadelphia his home, and engaging there in two wholesale drug houses in succession. In 1880 he purchased the business of his employers, Oramer & Small, and began business on his own account. While thus employed, he became the regular correspondent of several German pharmaceutical journals. In 1873 he had paid a visit to his native city, and there acted as correspondent for the *Philadelphia Democrat* during the Vienna World's Exposition. He also wrote for the *New York Tribune*, in connection with Bayard Taylor and G. V. Smalley. After his return home he was connected with the *Philadelphia Democrat* for a year or more. His next enterprise was in the importation of German mineral waters to the United States, and, in partnership with Joseph Mendelson, the importation of the celebrated Malt Extract of Johann Hoff. The firm of Eisner & Mendelson removed its headquarters to New York in 1887, where it became the American representative of the most famous mineral waters of Europe and also dealt in those of America. Mr. Eisner was for many years a Director of the Philadelphia Maennerchor and the German Club. Address, 613 West End Ave., New York City. (<http://tinyurl.com/97dh37d>) 203-204.

⁴² A 125 éves "Hunyadi János" keserűviz telep, *Vizkutatás*, 1989. 2.különszám, 16

⁴³ *Saxlehner v. Nielson*, (1898) Circuit Court, E.D. New York, 88 F. 71; 1898 U.S. App. LEXIS 2777, Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database.

The case: The firm of Bell, Pollitz & Co., of which Nielson was a member, began to import Hungarian bitter water into this country in 1892, under the name of "Hunyadi Lajos," and to sell it in bottles with labels closely resembling Saxlehner's labels. Nielson eventually became the sole owner of the firm. Nielson continued to sell the product until after the commencement of this suit, when he changed the label. Injunction was granted. Skirmish won.

Were the Saxlehners correct in seeing their markets were encroached by other "Hunyadis"? In one of the first "celebrity trials" widely reported in the US media and one of the first to use forensic experts to solve a crime, Hunyadi played a minor role. Louis Luetgert⁴⁴, the sausage king, was accused with the murder of his second wife in 1897. The first trial ended with a hung jury, but in the second trial Luetgert was found guilty. The case was written up by Prof. John H Wigmore in the Mar/Apr 1898 issue of *The American Law Review*.⁴⁵ A brief summary of the case is that Luetgert and his wife were seen entering the sausage factory late in the evening. The night-watchman was sent twice to the pharmacy to get Hunyadi water, even though there were 30 bottles in the factory, and the watchman was relieved of his duty after the second errand. The prosecution argued that the first errand to the pharmacy was completed too quickly and it was during the second trip to the pharmacy that the wife was killed. The defense argued that the need for the second trip was because the wrong Hunyadi was sent by the pharmacy the first time.

The Saxlehner firm was not satisfied with its partial court victories and in 1899 filed a suit in the Appeals Court of NY

⁴⁴ Adolph Louis Luetgert (1845- 1899) was a German-American born in Germany, moved to Chicago, Illinois in the 1870s. He married his second wife Louisa Bicknese on January 18, 1878, two months after the death of his first wife. Luetgert ran the successful A.L. Luetgert Sausage & Packing Company and was considered the "sausage king" of Chicago until being accused of murdering his wife and being sentenced to life in prison on February 9, 1898 where he died about a year and a half later.

⁴⁵ WIGMORE 1898.

against the same four firms. The decision in the *Saxlehner v. Eisner and Mendelson Co*; *Same v. Siegel-Cooper*; *Same v. Gies*; *Same v. Marquet* was handed down in January 1899.⁴⁶ The Saxlehner firm's goal was to reverse the judgment that it had abandoned the trade name. The court found that plaintiff individual had abandoned his trade name for his bitter waters, for he had done nothing to maintain or assert his rights for nine years, and the court also modified the circuit court's decision with finding that it abandoned the trade label as well. Battle was lost and the damage was serious.

The Court of Appeals also overturned the *Saxlehner v. Nielson* (some places spelled Nielsen) decision. The decision regarding the labels was reversed. Another battle lost.

The firm felt cornered, and in 1899 the filed a *Petition for Writ of Certiorari* in the *Saxlehner v. Eisner & Mendelson Company*; *Saxlehner v. Siegel-Cooper Company*; *Saxlehner v. Gies*; *Saxlehner v. Marquet*; and *Saxlehner v. Nielsen* cases. The *Petition for Writ of Certiorari* is a document which a losing party files with the Supreme Court asking the Supreme Court to review the decision of a lower court. It includes a list of the parties, a statement of the facts of the case, the legal questions presented for review, and arguments as to why the Court should grant the writ. The petition was granted.

The decisions were handed down in three groups. In group 1, *Saxlehner v. Siegel-Cooper Company*; *Saxlehner v. Gies*; *Saxlehner v. Marquet*, were argued on March 22-23, 1900 and the decision was handed down in October 15, 1900.⁴⁷

⁴⁶ SAXLEHNER v. EISNER & MENDELSON CO.; SAME v. SIEGEL-COOPER CO.; SAME v. GIES; SAME v. MARQUET (1899), No. 86; No. 87; No. 88; No. 89, Circuit Court of Appeals, Second Circuit 91 F. 536; 1899 U.S. App. LEXIS 2050. Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database.

⁴⁷ SAXLEHNER v. SIEGEL-COOPER COMPANY.; SAXLEHNER v. GIES.; SAXLEHNER v. MARQUET (1900), Nos. 30, 31, 32. SUPREME COURT OF THE UNITED STATES 179 U.S. 42; 21 S. Ct. 16; 45 L. Ed. 77; 1900 U.S. LEXIS 1841. Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database.

The court reversed and remanded the decision of the lower court, and held that an injunction should be issued against all three defendants. One defendant appeared to have acted in good faith, but this did not exonerate it from the charge of infringement. Battle won.

The second case was the *Saxlehner v. Nielsen* case which was also argued on March 22-23, 1900 and the decision was also handed down in October 15, 1900.⁴⁸ The court reversed the appellate court's order and reinstated the circuit court's ruling, noting that defendant's label was an obvious imitation of plaintiff's. Another battle won.

The third case was the *Saxlehner v. Eisner & Mendelson Company*.⁴⁹ The lower court granted the injunction against use of similar bottles and labels, but denied issuing an injunction against the use of the Hunyadi name. The Supreme Court found that the name, Hunyadi, had become generic⁵⁰ however, the use of similar bottles and labels was a clear act of disguised piracy on the part of respondent intended to deceive the public. A major victory.

The family must have been very frustrated by the constant court battles. In 1901 Andor published a 224-page book titled, “Mineral water trade and unfair competition” (*Az ásványvíz-forgalom és a tisztességtelen verseny: előadói jelentés*).

⁴⁸ *Saxlehner v. Nielsen* (1900), No. 33. SUPREME COURT OF THE UNITED STATES, 179 U.S. 43; 21 S. Ct. 16; 45 L. Ed. 77; 1900 U.S. LEXIS 1842. Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database.

⁴⁹ *SAXLEHNER v. EISNER & MENDELSON COMPANY*. (1900) No. 29. SUPREME COURT OF THE UNITED STATES 179 U.S. 19; 21 S. Ct. 7; 45 L. Ed. 60; 1900 U.S. LEXIS 1840. Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database.

⁵⁰ Generic: is a word that is associated with or known as a particular category of goods and services to which it relates. The result is that the term ceases to function as an indicator of origin. A generic word is one used by much of the public to refer to a class or category of product or service. It is a term or phrase that is merely descriptive and cannot be trademarked (<http://definitions.uslegal.com/g/generic-term/>).

The battle in the Supreme Court was hardly over when in 1902 *Thackeray v. Saxlehner* was filed.⁵¹ Thackeray was a manufacturer in Chicago who produced a bottled-water that he labeled “Hunyadi Geyza”. The Court decision was that the use of the name was unlawful, and the similar looking label was misleading and represented unfair competition. This battle was also won.

In the August 25, 1902 issue of the *American Druggist and Pharmaceutical Record* not only the decision was summarized, but another one-page “warning to Hunyadi Janos Imitators and Substitutors” ad was placed by the firm, including “The decision is of great importance to druggists and manufacturers of mineral waters as showing that Andreas Saxlehner, the owner of Hunyadi Janos, proposes to prosecute imitators of his famous aperient water.”⁵²

In spite of the Supreme Court’s decision for the Saxlehner firm, Ignatz Eisner’s firm did not pay the judgment imposed and the Saxlehner’s had to go to court again. In 1904 the circuit court again found for the Saxlehners.⁵³ Skirmish won. The following year the Eisner firm appealed the lower court’s decision, but lost the appeal.⁵⁴ Another skirmish won.

Keeping their product in the limelight was necessary. To ensure that customers buy their Hunyadi water, for example, in 1905 the firm placed a new ad in the various newspapers requesting that Hunyadi János specifically be asked for.

In the Sept. 1905 issue of the *American Druggist*, in the Queries and Answers column, “J. M. W. asks us to publish a cure for warts comprising both internal and external treat-

⁵¹ The Federal reporter, Volume 125 (<http://tinyurl.com/4zvfy29>).

⁵² *American druggist and pharmaceutical record*, Volume 41, 130 (<http://tinyurl.com/65tbs6r>).

⁵³ *SAXLEHNER v. EISNER & MENDELSON CO.* (1904), Circuit Court, S.D. New York, 127 F. 1023; 1904 U.S. App. LEXIS 4652. Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database.

⁵⁴ *SAXLEHNER v. EISNER & MENDELSON CO.* (1905), No. 143, Circuit Court of Appeals, Second Circuit 138 F. 22; 1905 U.S. App. LEXIS 3761. Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database

ment". And, part of the answer is "...any of the bitter waters, such as Hunyadi Janos, in small doses every morning before breakfast may be employed, ..." (an off label use, I am sure).⁵⁵

In 1905 and 6, several advertisements disguised as articles were placed in newspapers. The purported goal was to explain the origin of the Hunyadi János name. The same article was placed for several months in the same newspaper, for example, see the article from the *Atlanta Constitution*. Other new advertisements emphasized the awards won at the St. Louis (1904), and in Oregon (1905) World's fairs.

<p>THE DISEASE OF CIVILIZATION IS</p> <p>CONSTIPATION.</p> <p>THE SAFEST AND QUICKEST CURE FOR THIS EVIL IS</p> <p>Hunyadi János</p> <p>NATURE'S LAXATIVE WATER.</p> <p>NOT AN ARTIFICIAL PREPARATION. RELIEF COMES WITH THE FIRST GLASS.</p> <p>ALWAYS ASK FOR Hunyadi János (FULL NAME.)</p> <p>IF YOU SIMPLY ASK FOR HUNYADI WATER YOU MAY BE IMPOSED UPON.</p>	<p>On Arising</p> <p>drink half a glass of the Natural Laxative Water</p> <p>Hunyadi János</p> <p>to insure a free movement of the bowels and relief from</p> <p>CONSTIPATION</p> <p>Ask for it by the full name</p> <p>Hunyadi János</p>	<p>A GEM OF THE FIRST WATER</p> <p>Straight from the hand of nature.</p> <p>Hunyadi János</p> <p>is the purest and best Natural Mineral Water Laxative, prescribed by all Physicians throughout the world. Half a tumblerful on arising is a positive remedy for all stomach ailments, acting gently and quickly, even in stubborn cases of</p> <p>CONSTIPATION.</p> <p>Get a bottle now—today—and see that you get <u>Hunyadi János</u>. Drink it warm to get best results.</p> <p>Hunyadi János is the ONLY Natural Mineral Water Laxative awarded the GRAND PRIZE, St. Louis Exposition, 1904.</p>
---	---	--

The court battles did not end. In *Saxlehner v. Wagner* (1907)⁵⁶ the defendant was a producer of bitter water in Cincinnati, who labeled it "W. T. Wagner's Sons Carbonated Artificial Hunyadi, Conforming to Fresenius Analysis of Hunyadi Janos Springs." The Saxlehners wanted an injunction against the use of either "Hunyadi Janos" or "Hunyadi" on any water not coming from their wells. All levels, the circuit court, the court of appeals, and the Supreme Court in 1910 refused to grant an

⁵⁵ *American druggist and pharmaceutical record*, Volume 47, 132 (<http://tinyurl.com/4hgrgam>).

⁵⁶ <http://supreme.justia.com/us/216/375/case.html>

injunction against the use of "Hunyadi," finding that no unfair competition was proven. The Supreme Court found that Hunyadi was now in effect a geographical expression, and the owners of the Hunyadi Janos Springs cannot prevent the sale of artificial Hunyadi water where there is no deception of the public as to its being an imitation. It is still a widely cited case holding that comparative advertising does not constitute unfair competition. This battle was lost.

To expand the company's markets in the USA the company began advertising the Hunyadi pills early in 1910s. Nearly equal number of advertisements was placed for the bottled water and for the pills in the daily papers and the prices were only one penny apart.

**Hunyadi
Janos
Pills**

**The New And
RIGHT REMEDY
For CONSTIPATION**

will gently and surely relieve the most obstinate cases. They are intended to regulate the bowels and prevent Billousness, Headaches, Stomach Disorders, etc. **THEY DO IT, TOO.**

Take 1 or 2 pills to-night and convince yourself.

Ask Any Druggist for the Handy Vest Pocket Vial

Price 25¢

Or By Mail From
A. SAXLEHNER
NEW YORK

The outbreak of World War I decreased demand for water both domestically and internationally. The fact that the firm was Hungarian did not help.

The trading with the Enemy Act of Oct. 1917 called for sequestration of enemy property during the War. The Alien Property Custodian was directed to take possession of all

properties belonging to the enemy. The Alien Property Custodian was an office within the Government, and President Woodrow Wilson appointed A. Mitchell Palmer, a political ally and former Congressman Alien Property Custodian in October 1917 and he held the position until March 4, 1919. An amendment to the act placed of patents in the same category as property, which could be seized by the Alien

Property Custodian. The only restriction was that sales should be at public auction to the highest bidder and to American citizens only. Although some property was returned in 1919, the Knox-Porter Joint Peace Resolution maintained that seized German, Austrian, Hungarian property should be held by the US until these governments satisfied American claims for losses suffered during the war.⁵⁷ The seizure of the trademark and the Andreas Saxlehner partnership of 130 Fulton Street, NY was reported in Alien Property Custodian report^{58, 59}. The Hunyadi János company was sold by the US government to the Partola Company for \$5,000 (\$67,051.36 in 2012 \$)⁶⁰ on January 25, 1919. (The new owner, to capitalize on the name recognition, began to do business also as Hunyadi Janos Corporation.) The Hunyadi “product line” complemented the Partola laxative pill. The fight for the trademark continued. The May 20, 1922, issue of the *New York Times* reported that a Mr. Stoeger spent \$50,000, a huge sum, to establish an office and set up an agency to sell Hunyadi János water, indicating that he saw this as a lucrative business venture.

In *Hunyadi Janos Corp v. Stoeger*⁶¹ (1922) the new owner, the Partola Co. wanted an injunction against the importer for

⁵⁷ PALMER 1919.

⁵⁸ Alien Property Custodian Report 1918-1919, 371 (<http://tinyurl.com/4tjjhny>).

⁵⁹ Alien Property Custodian Report, Senate Documents, Volume 15, 1018 and 809 (<http://tinyurl.com/9ow9unm>).

⁶⁰ Calculations by author using data from <http://www.minneapolisfed.org/>.

⁶¹ Alexander F. Stoeger was an interesting character in his own right. In Dec. 1897 he was a passenger on the train held up by the Ketchum Gang, in a hold

selling imported water under a name and with labels that plaintiff claimed to be a direct infringement on its trademarks. The lower court agreed with the plaintiff and the Judge signed a temporary order restraining Aleksander F. Stoeger's company from selling the water as the Partola Co., became the trademark owner. The decision was appealed, and the appellate court judge agreed with Stoeger and the temporary injunction was dismissed. Stoeger argued that the water was a natural product of a mineral spring, and, that gave him the right to ship it and market it in the USA.

The outcome of this battle was a draw from the point of view of the Hungarian product; Hunyadi was being sold in the USA, but by two firms.

It seems that the Partola firm wanted to expand as shown by the help-wanted advertisement placed on November 16, 1921 in the *New York Times* by the Hunyadi Water Company for several salesmen.

The Hunyadi Janos Corporation v. Stoeger (1925) case was re-filed by the plaintiff because of a Supreme Court decision in another case; and Stoeger was prohibited to use the Hunyadi trademark.⁶²

The seizure and the sale of the Hungarian company forced the Saxlehner firm to leave the American market; but the

up is known as the Steins Pass Affair. He was described by the papers as a 30-year old Austrian immigrant, a beer salesman for the Pabst Co. After the train was attacked, he alone from the passengers refused to stay put, and ran down the tracks to warn the coming train. BURTON 2009, 107.

The 1915-1916 *Directory of Directors* lists him as a director of the Pabst Brewing Company with offices at 606 West 49th Street, NY (<http://tinyurl.com/4ugwred>) 667.

Stoeger was probably looking for a business of his own, when he began importing Hunyadi János bitter-water. As this venture did not take off, he became an importer of firearms. Stoeger owns the trade name Luger, which he trademarked in 1924. In 1924 Stoeger published the *Shooter's Bible*, a price list and reference guide. This is still published.

⁶² HUNYADI JANOS CORPORATION v. STOEGER, (1925), No. 171, Circuit Court of Appeals, Second Circuit 10 F.2d 26; 1925 U.S. App. LEXIS 2208. Retrieved October 18, 2010, from LexisNexis Academic database

product, the water, was imported into the US even as late as 1928 as the advertisement show.

Display Ad 10 -- No Title
New York Times (1923-Current file): Jun 5, 1928;
ProQuest Historical Newspapers: The New York Times (1851-2008) with Index (1851-1993)
pg. 3

HUNYADI JANOS

"Nature's Famous Aperient Water."

**Bottled as it flows from
the spring in Budapest,
Hungary—can now be ob-
tained at all drug stores.**

**Old friends welcome
the return of Hunyadi
Janos Water to this
country. New friends
are made of all who try
this undoctored mineral
spring water and benefit
by its tonic effect.**

*Endorsed by
physicians everywhere.*

**R. U. Delapenha & Co.
Incorporated**

**17 Jay Street New York
Sole United States Agents**

It is interesting that Hunyadi János is still sold in Hungary, and several other players (e.g. Mattoni, Apollinaris) are still in the water business. All the defendants in the American lawsuits had trademark infringement cases other than the Saxlehners' filed against them.

Judging the success of the Saxlehner firm is difficult, as no income or profit data is known about their American operations, but the firm has certainly made an impact. If success is measured by the trademark becoming part of the culture; meaning no explanations were needed when the term was used - the firm was successful. In the 2004 version of the movie, 80 days Around the World, starring Jackie Chan and Steve Coogan, in the scene when Phineas Fogg is stuck in San Fran-

cisco as a beggar, on the wall we can see a poster advertising the mineral water “Hunyadi Janos.”⁶³ Mark Twain, whose mother was a believer in Priessnitz’s methods⁶⁴, in a 1908 speech criticizes the firm for the picture of Hunyadi János on the label for he argued that a picture of a national hero gives authority to the content.⁶⁵

Another unusual way to measure the firm’s success, and that the Supreme Court was correct when it said that the term, Hunyadi, had become generic is by an entry in *The New Century Book of Facts: a Hand-Book of Ready References* published in 1910. The book describes itself as an “intermediate between an encyclopedia and a dictionary.”⁶⁶ On page 436, under the heading Budapest, the following entry is found:

Capital of Hungary, on both banks of the Danube, 173 miles from Vienna. Buda is on one side of the river and Pest on the other. The celebrated springs of Hunyadi-Janos, Arpad, etc., are located here (*emphasis mine*). It is one of the greatest milling (grain) centers of the world. Population (1900). 732,322, having increased over 45 per cent, in ten years.

Bibliography

- BURTON 2009 = BURTON, Jeffrey: *The Deadliest Outlaws: The Ketchum Gang and the Wild Bunch*. Denton, TX, University of North Texas Press, 2009. p. 107.
- FATOUT 1976 = FATOUT Paul: *Mark Twain Speaking*. Iowa City, IA, University of Iowa Press, 1976. p. 635
- GERLÓCZY 1894 = GERLÓCZY Zsigmond, (szerk): *Jelentés az 1894. szeptember hó 1-től 9-ig Budapesten tartott VIII-ik Nemzetközi közegészségi és demográfiai congressusról és annak tudományos munkálatairól*. p. 14.

⁶³ <http://www.imdb.com/title/tt0327437/trivia?tr0667504>

⁶⁴ SINCLAIR 2007, 12.

⁶⁵ FATOUT 1976, 635.

⁶⁶ WRIGHT 1910, 436.

- <http://www.archive.org/stream/jelentsazszept00gerlgoog#page/n6/mode/2up>
- HOPKINS 1917 = HOPKINS, James Love: Law of Trademarks, Tradenames and Unfair Competition. Cincinnati, W.H. Anderson, 1917. p. 886. <http://tinyurl.com/6emtq4>
- KECSKEMÉTHY 1877 = KECSKEMÉTHY Aurél: Éjszak-Amerika 1876-ban. Budapest, Kiadja Ráth Mór, 1877. p. 260 <http://www.archive.org/stream/jszakamerikaban00kecsgoog#page/n268/mode/2up>
- KOMORÓCZY 1999 = KOMORÓCZY Géza, Viktoria Pusztai, Andrea Strbik, and Kinga Frojimovics: Jewish Budapest: Monuments, Rites, History. Budapest, CEU Press, 1999. p. 55.
- PALMER 1919 = PALMER, A. Mitchell: Crushing the German Advance in American Industry. Scribner's Magazine, Volume 66, July-December, 1919, p. 17
- SAXLEHNER 1898 = SAXLEHNER, Andreas: Hunyadi János Natural Purgative Water Drawn from Saxlehner's Bitter-water Springs Near Budapest. Budapest, 1898.
- SCHERER 1882 = P. Scherer & Co: A Complete List of Mineral Waters, Foreign and Domestic, with their Analysis, Uses and Sources. 1882.
- SINCLAIR 2007 = SINCLAIR, Marybetts: Modern Hydrotherapy for the Massage Therapist. Philadelphia, PA., Lippincott Williams & Wilkins, 2007. p. 12, 13-20. <http://tinyurl.com/4ldx47n>
- SURÁNYI-KISS 1989 = SURÁNYI Ernő - KISS Imre: A Hunyadi János keserűvíztelep és a Saxlehner család története. VÍZKUTATÁS különszám, 1989.
- WIGMORE 1898 = WIGMORE, John H.: 1898, The Luetgert Case, *American Law Review*, Volume 32. 1898. p. 187. <http://tinyurl.com/8uuxyck>
- WOOD 1877= WOOD, Horatio: Volume 6, 1877. New Remedies, <http://tinyurl.com/5uq4bry> p. 216.

A KATOLIKUS POLITIKAI CSELEKVÉS TEORETIKUS MEGKÖZELÍTÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

E tanulmány három, 1939 és 1942 között Budapesten megjelent írás¹ alapján a katolikus politika feladatainak alternatív megközelítését vázolja. A hely- és időmegjelölés predestinálhatja gondolatainkat: rögtön felidéződik a Harmadik Birodalom közvetlen közelsége az Anschluss után, az Imrédy-féle „csodás forradalom” meghirdetése és bukása, az 1939-es választások eredménye, a két zsidótörvény és azok társadalmi hatása, a terület-visszacsatolások, Teleki miniszterelnökségének feloldhatatlan dilemmája, az első háborús évek sodra – s mindeközben az Egyesült Keresztény Párt súlytalansága² a politikai mezőnyben.

A művek szerzője, Almásy József, az 1930-as években *neokatolikusnak* nevezett értelmiségi csoport egyik meghatározó szereplője. A fentebb jelzett három esztendőben a Központi Papnevelő Intézet vicerektora, ugyanekkor a zsidó származású katolikusokat pártfogoló, később védő Magyar Szent Kereszt Egyesület egyházi elnöke.³ Alábbi vizsgálódásunk fóku-

¹ ALMÁSY 1939a, 1939b, 1939c, ALMÁSY 1941, ALMÁSY 1942.

² Míg 1927-ben a nemzetgyűlési választásokon a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt 35 mandátumot szerzett, melyből 8 illetett papképviselőt, addig 1939-ben a megszerzett 8 mandátum eltörpült a szélsőjobb 49 parlamenti helye mellett. GERGELY 1991, 110., ROMSICS 2005, 228.

³ Az 1939. október 3-i püspöki konferencia jegyzőkönyvének 19. pontja tanúsítja, hogy Almásy a hercegprímás megbízásából lett az egyesület egyházi elnöke. BEKE 1992, 227. Az 1940. március 13-i ülés 30. pontja arról számol be, hogy a báró Kornfeld Móric által a hercegprímásnak beterjesztett, és az őszi találkozón megtárgyalt javaslat egy - az egyesület munkáját hathatósan segítő - egyházi és világi tagokból álló bizottság létrehozására, melynek feladata az 1939: IV. törvény katolikus károsultjainak támogatása volt, nem maradt holt betű. „A bizottság panaszok tárgyában jár el (a közületek ugyanis a tapasztalat

szában *nem meddő elméleti konstrukció* áll. Amikor Almásy a katolikus politika mibenlétéről és (akkori) aktuális feladatairól értekezett, művein keresztül közéleti szerepvállalásra kötelezte el magát.⁴ A *Jelenkor*⁵, a *Magyar Szemle*, a *Magyar Sion*, Az *Ország Útja* és a *Magyar Nemzet* hasábjain megjelent cikkeiben ugyanaz a konzekvens hozzáállás tükröződik, mint 1942-ben kiadott utolsó könyvében: „Még az se világos az egész nemzet előtt, hogy mi a keresztény állam, még az se biztos, hogy ez a keresztény erkölcsi elveknek a közéletben való érvényesülését jelenti, hanem még ma is sokan hiszik, hogy kényszerítő rendszabályokkal is kereszténnyé lehet tenni egy közösséget, hogy negatívumokból, rasszista intézményekből is előáll a keresztény állam. De amennyire ezeken a durva tudatlanságokon túl is volnánk, akkor is bizonytalan marad, mik azok a keresztény alapelvek, amelyek szerint a közösség életének alakulnia kell.”⁶ Látásmódja és a képviselt eszmék világos megfogalmazása kiváltotta a szélsőjobboldal támadásait, funkciójából távozni kellett.⁷ Felmerül a kérdés, hogy vajon egy progresszív reformer írásaiból fogunk-e szemezgetni? Menyiben és mitől neokatolikus Almásy? Kívánczik-e a tanulmány bevezető mondatához külön jelző, s ilyenformán a katolikus politikai tevékenység „modern” alapelveiről értekezünk-e?

Gergely Jenő az 1930-as évek kapcsán a katolikus táboron belül három csoportosulást különböztet meg. A meghatározó „konzervatív” áramlat mellett említést tesz egy „hitlerista”

szert a törvény szándékán és kifejezett intézkedésén túlmenően bocsátják el a zsidó származású alkalmazottakat és tisztviselőket), igazoláshoz szükséges bizonyítványok megszerzésében segít, erkölcsi és anyagi támogatást nyújt.” BEKE 1992, 244-245.

⁴ A katolikus politikai dilemmáiról és az egyház társadalmi tanításának hazai recepciójáról lásd PETRÁS 2011. Almásyról 196–199.

⁵ „Katona Jenő *Jelenkor* címmel megindult új hetilapjában, amely íróit és tartalmi beosztásait tekintve is a *Korunk Szava* utódja, figyelemreméltó cikksorozatot közöl a magyar katolicizmus útjáról Almásy József.” – írja a *Katolikus Szemle* 1939. decemberi számának anonim sajtószemlélője. *Katolikus Szemle*, 1939/12., 669. A *Jelenkorban* Almásy (a lap megszűntetéséig) évente hétszer-tíz-szer publikált.

⁶ ALMÁSY 1942, 197.

⁷ GERGELY 2007, 138.

katolikus irányzatról, s a velük szemben felsorakozó „haladó katolikusok demokratikus csoportjáról”, a „kereszténydemokratának nevezhető irányzatról”.⁸ Almásy József működését – csakúgy, mint Széchenyi Györgynek, Katona Jenőnek vagy Barankovics Istvánnak tevékenységét – is e legutóbbihoz sorolja. Tagjain különösen a francia katolicizmus perszonalizmusa, így Maritain, Dru és Mounier eszmevilága hagyott nyomot – írja Gergely professzor. Ez a jelentésadás nem teljesen pontos, egy későbbi állapot, a háború utáni Demokrata Néppárt szellemiségének és programjának visszavetítése, melyet kétségtelenül *előkészített* e kör. Nem érdektelen egy kis kitérő.

Jacques Maritain a demokrácia eszméit (a modernizmus-antimodernizmus küzdelmének még nem lezárult időszakában) 1940 elején kezdődő egyesült államokbeli tapasztalatai hatására 1942-től építette be politikai filozófiájába.⁹ Külön téma, s az 1945 utáni időszakot érintené, a politikához és ezen belül a kereszténydemokráciához fűződő viszonyának ábrázolása.¹⁰ Úgy vélem, különbséget kell tenni a demokratikus gondolkodás és a demokrácia, mint politikai berendezkedés között. Az előbbi lenyomata a *katolikus társadalometika* kidolgozása, mely a 19. század „szociális kérdésére” adott válasz. Kisebb vagy regionális horderejű állásfoglalások, kezdeményezések mellett a Rerum Novarum (1891) és a Quadragesimo Anno (1931) enciklikák e folyamat tükrői. Amikor Katona Jenő, Szekfű Gyula, Horváth Sándor és Molnár Kálmán körét kiegészítve Almásy 1940 decemberétől a Jelenkor szerkesztőbizottsági

⁸ GERGELY 1999, 113.

⁹ CHENAUX 2006, 26., VALADIER 2007, 29, 57. Az 1942-ben született *Kereszténység és demokrácia* című írást a Vigilia 1946. decembere és 1947. márciusa közötti számaiban közölte.

¹⁰ Maritain filozófusi küldetését tartotta elsődlegesnek. Emmanuel Mounier és közte ez alapvető különbség és szellemi vita forrása volt. A 2. világháború után Franciaország szentszéki követeként elutasította a MRP és Montini államtitkár közti közvetítést, miközben könyve, „Az igazi humanizmus” a kereszténydemokrata politikusok „vulgátája” lett. CHENAUX 2006, 88.

tagja lett, e meghívásra levélben¹¹ válaszolt. Személyes célja – „a szociális gondolkodású magyar katolikus közvélemény megerősítése” – azonosítható a Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor által kirajzolt vonallal: a társadalmi igazságosság teljesebb érvényre juttatásával. E téma a katolikus sajtót, a közéletet és a politikát¹², elsősorban a földreform okán, az egész korszakban foglalkoztatta.

A modern, laikus állam *politikai struktúrája* kapcsán a Tanítóhivatal,¹³ melynek irányelvei referenciapontok voltak a katolikus politika számára, nem foglalt állást. A *Diuturnum Illud*¹⁴ enciklika (XIII. Leó, 1881) szavai tömörek és félreérthetetlenek: „nem tilos a népeknek, hogy olyan politikai formát alakítsanak ki maguknak, mely saját géniuszuknak, valamint hagyományaiknak és szokásaiknak leginkább megfelel”. Ugyanezen bekezdésben a népképviselőt gyakorlatáról szólva a pápa kijelenti, hogy semmi akadályja annak, hogy az Egyház egynek vagy többeknek kormányzását elfogadja, feltéve, hogy ez az irányítás igazságos, és a közjóhoz igazodik.¹⁵ A néhány évvel későbbi körlevél – az *Immortale Dei* (1885) – két helyen erősíti meg, hogy bármely államforma elfogadható, feltéve, hogy a szuverenitást gyakorló nem utasítja el a katolikus doktrínát, s cselekvését a társadalom java és az igazságosság mozgatja.¹⁶ A kihívásokkal tűzdelt 1930-as években e tételt egy frappáns publicisztikai

¹¹ ALMÁSY 1940b, 3.

¹² PETRÁS 2011.

¹³ A Szentszék a modern idők előtt nem gyakorolt aktív tanítóhivatali feladatkört. XVI. Gergely (1831-1846), majd IX. Piusz (1846-1878) pápák alatt változott e helyzet. A tartalom ugyanaz maradt (a hit tartalmának meghatározása), de ennek formája lett új. Ezzel párhuzamosan gyökeresedett meg az enciklika, mint műfaj, s kapott a dogma új definíciót. SESBOÛE 1995, 217.

¹⁴ Latin nyelven, francia tükörfordítással: *Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII I. kötet* 140-161. <http://archive.org/details/lettresapostoliq01cath>

¹⁵ „*Neque hic quaeritur de rerum publicarum modis: nihil enim est, cur non Ecclesiae probetur aut unius aut plurium principatus, si modo justus sit, et in communem utilitatem intentus.*” *Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, I. kötet* 142.

¹⁶ *Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, II. kötet*, 18., 42.

összegzés jeleníti meg: „Nincs keresztény államforma, csak keresztény metafizika és keresztény van.”¹⁷

A szentszéki politikai körlevelek teisztikus világnézetüknek megfelelően tárgyalják a hatalom/uralom kérdését, annak forrását, valamint tartalmát/jellegét. Központi elemként kezelik a társadalom minden szegmensére kiterjedő kölcsönös felelősséget, az igazságosságot, a köz- és a lelkek javát. A keresztény gondolatrendszer megragadásának s ebből fakadóan a cselekvés értelmezésének alfája és omegája a *salus animarum* primordiális helye. Nem másról van szó, mint az „istenképiséggel”, tehát értelemmel és a szabad döntés képességével rendelkező ember méltóságának és életének védelméről, valamint rendeltetésének megfelelő „célba juttatásáról”. Az időbeni/világi szféra – a politika és az állam szerepe – e téren eszköz-jellegű, nincs lekicsinyelve, egyszerre kell szolgálnia a személy és a közösség anyagi, továbbá spirituális igényeit és szükségait. „A halhatatlan és megváltott, az egész világnál többet érő lélek [az egyén] érdekeinek feláldozását, méltóságának megsértését semmiféle hatalmi, nacionális, vagy szociális érdek sem teheti indokolttá”.¹⁸

Teoretikus szinten tehát egyetlen politikai berendezkedés sem volt preferálva, a gyakorlatban a demokratikus, polgári parlamentarizmus a liberális rendszerek gyöngesége és „társadalombomlasztó” hatása miatt nem élvezett szimpátiát. Az erőszakot rendszer szintre emelő totális államok működési módját az egyház előbb erősen kritizálta,¹⁹ majd teljesen elutasította. XII. Piusz pápa 1944. karácsonyi rádióbeszéde forduló-

¹⁷ ALMÁSY 1940, 7.

¹⁸ Uo. Teljesen egybecseng Serédi hercegprímás megnyilatkozásaival, mely a totális rendszerek kialakulása idején különös hangsúlyt kapott. „Az emberek természetük, eredetük és céljuk szerint méltóság és alapérték szempontjából egyformák, mert minden ember egyformán testből és lélekből álló lény, akit Isten saját képére és hasonlatosságára teremtett, akit Krisztus Urunk megváltott és az örök életre hívott meg.” SERÉDI 1942, 97.

¹⁹ XI. Piusz Mit brennender Sorge (1937. március 14.) körlevele a nácizmus, a Divini Redemptoris (1937. március 19.) enciklika a kommunizmus bírálatát adta.

pontot jelentett. Az egyházfő először beszélt nyíltan a demokráciáról, mint a *legoptimálisabb* államberendezkedésről.²⁰

A neokatolikusokat az 1930-as években inkább jellemezte a demokratikus gondolkodás, a szociális érzékenység, mint a politikai rendszerváltás igénye, mely valós arcában a háború utolsó szakaszában jelent meg. Almásy e fejlődésben az érdekképviselő (hivatásrendek) fogalma és szerepe körüli viták alkalmával meghatározó szerepet játszott. A korporációs szisztémát kezdettől fogva társadalomszervező elvnek tekintette, míg a népképviselői rendszert a jogállamiság zálogának tartotta. „XI. Pius nem azért adta ki a *Quadragesimo Anno*-t, hogy katolikus politikusok, vagy pártok egy korszerű, új államforma kidolgozásának dicsőségét élvezzék, vagy, hogy olyan vonzóerőt tudjanak általa a tömegekre kifejteni, hogy ez hatalmi törekvéseiket elősegítse. Ha pedig az örök keresztény elvek védelmében jelent meg a *Quadragesimo Anno*, akkor kétségtelen, hogy csak a lelkek, tehát az egyének érdekében akar változásokat a társadalmi viszonyokban.”²¹

1943 őszére a „neokatolikus szemléletmód” indulatos reagálást váltott ki. A Nemzeti Újság²² és a Jelenkor²³ drámai szellemi hadszíntér küzdelmeit mutatja. „Mivel érdemeltük meg, hogy mint áruló, saját fészüküket mocskoló, lázadó katolikusokat próbáljanak megbélyegezni, valósággal kitagadva a katolikumért kiálló és helytálló, küzdő katolikus publicisztika közösségéből? [...] Akárhogy vizsgálom Önmagamát, írásaimat, múltamat, nem tudom felfe-

²⁰ „A demokratikus államforma sokak szemében úgy tűnik, mint természeti követelmény, amelyet a józanész maga megkíván. Amikor azonban felhangzik a „több és jobb demokrácia” követelése, ez a követelés nem jelenthet mást, mint az állampolgárt mindinkább olyan helyzetbe hozni, hogy saját egyéni véleménye [la propria opinione personale] lehessen és hogy azt a közjónak [bene comune] megfelelő módon kifejezésre és érvényre juttathassa.” XII. Piusz pápa 1944. Karácsony estéjén elmondott rádióbeszéde, Budapest, Actio Catholica, 1946., 5., <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS%2037%20%5B1945%5D%20-%20ocr.pdf>

²¹ ALMÁSY 1940a, 7. Egyértelmű a „lelkek/egyének java” (salus animarum) mint szervező elv központi helye.

²² NYISZTOR 1943, 3.

²³ ALMÁSY 1943, 5.

dezni, mivel adtam okot, s nem is képzelem mivel érdemelte meg ezt a Jelenkor és a Magyar Nemzet – a konkurencián kívül persze. „A lelki függetlenség, az önálló gondolkodás, az elvűség, a szellemi színvonal lenne az, ami egyeseket ilyen izgalomba hoz s amiért anathemát kiáltanak?” - kiáltott fel Almásy.²⁴ A „kiátkozás” szöcsöve Nyisztor Zoltán. 1926-tól a Magyar Kultúra szerkesztője, 1937-től a Nemzeti Újság és az Új Nemzedék (vezér)cikkírója. Pap és újságíró. 1938 nevezetes március havában egy beszélgetés során a katolikus érdekek átmentésére hivatkozva a nyilas mozgalom támogatását javasolta Serédi hercegprímásnak.²⁵ Azonban a Püspökkari Konferencia már 1937 októberében, fél évvel a „Mit brennender Sorge” enciklika kiadása után kialakította álláspontját. „A mai politikailag forrongó időkben szükséges, hogy papjainkat a szélsőségektől (pl. nyilas-mozgalom) óvjuk. De szükséges, hogy egyes kat. lapok is tapintatra és mérsékletre intsenek ilyen mozgalmakkal kapcsolatban egyházi személyek magatartásának bírálatában (Korunk Szava).”²⁶

A Jelenkor az 1939-ben betiltott Korunk Szava gárdáját átveve ugyanazon év őszén indult útnak. Nyíltan vállalt minden kényes témát és konfrontációt. Nyisztor a hivatásrendiség értelmezéséről szóló dolgozatokat „gyűlöletes támadásnak”, „belső rombolásnak”, „ledöfésnek” titulálta, s az elméleti kérdésfeltevést egészen más síkra terelte. Katolikus egyesületek (KALOT, EMSZO) és vezetőik elleni akciót feltételezett, utóbb sérelmezte azok politikai szerepvállalásának kritikáját. „Elvi kérdésekről lehet vitázni, bár ezt is épp az egyesületek féltve őrzött és feladhatatlan léte miatt csak a nyilvánosság kizárásával lehet megtenni, de olyan gyanúsításban részesíteni, amely őket már a politikai becstelenség vagy a katolikus elfeladás gyanújának teszi ki, soha és semmi körülmények között nem szabad!” - vélte a Nemzeti Újság közismert publicistája.²⁷

²⁴ Uo.

²⁵ GERGELY 1999, 112-113.

²⁶ 1937. október 21-i tanácskozás 1/1. pontja. BEKE 1992, 148.

²⁷ László T. László a főváros egyik legnépszerűbb lapjának, az 1919 szeptemberében alapított Nemzeti Újságnak példányszámát, két forrásra alapozva, 30.000-te teszi. LÁSZLÓ 2005, 212-213.

A legnagyobb kihívás: a nacionalista totalizmus

Almásy első, visszhangot kiváltó cikksorozata *A magyar katolicizmus útja* címet viseli. Későbbi, jóval terjedelmesebb írásainak magja és részben magyarázó kulcsa. Történelmi áttekintést nyújt a Kiegyezés és az I. világháború utáni katolikus politizálás (tév)útjairól, s nyomatékkal emlékeztet a keresztény államelmélet alapfogalmaira. A nevéhez köthető könyvekhez képest az újságírás műfajának fajsúlya direktebb szókimondást tett lehetővé számára. Soraiból nyilvánvaló, hogy a Szent-szék előtt álló nagy dilemmát – a „melyik a veszedelmesebb politikai rendszer” kérdését – más szemszögből látván másként ragadta meg.²⁸

Almásy belülről szemlél: a magyar társadalmat ért hatásokat és a politikai terep erőviszonyait vizsgálja. Soraiból egyértelmű, hogy a római, pogány állameszmét felelevenítő „nacionális totalizmust” tartja első számú ellenségnek, mely szerinte „bálványimádássá szervezett panteizmus” és a „pozitív istenhit legmélyebb alapjainak tagadása”. Amikor maga az állam az abszolútum, az önmagát a Hegel-féle dialektika törvénye szerint kifejtő idea valósulása, akkor az erkölcsi jó és rossz forrásaként és mértékeként lép fel. Ezzel összefüggésben, praktikus politikai szükséglet miatt, nem csupán létében (ideológiája szerint legfőbb értéként megjelenve), hanem működésében is korlátlaná válik. „*A függetlennek minősített tevékenység teszi gyakorlatilag a totalizmust az összes nem keresztény szellemi irányzatok között a legtűrhetlenebbé.*”²⁹ Almásy a történelmi mozgást *reakciók* láncának tartja, ennek utolsó szeme az új típusú önkényuralmi struktúra. Előzményeként a marxizmus, mint a liberalizmus ellenválasza, törekedett ugyan a társadal-

²⁸ XI. és XII. Piusz pápák széles információs anyaggal rendelkezve globálisabb megjelenése miatt nagyobb rossznak ítélték a baloldali/bolsevik veszélyt. CHENAUX 2009, 31-146.

²⁹ ALMÁSY 1939b, 7.

mi igazságosságra, mégis három természetes szükségletet sértett. Materializmusával az anyagi értékek fölé emelkedő spirituális értékek és javak igényét, kollektivizmusával az egyéni szabadság, s általában az egyéniség kifejllesztésének igényét, internacionalizmusával – amikor tagadta a történelem, a földrajz, a kultúra, a nyelv kölcsönhatásaként kialakuló különbségeket – a nemzeti eszme érvényesülésének igényét. Az elhibázott Párizs környéki békék súlyosbították a helyzetet, a visszahatás nem egyformán kúrálta e három jelenséget. „A nemzeti öntudat sokkal erősebben reagált, mint a lelki javakra és az egyén szabadságára irányuló igény [...] a német nép szervezkedési hajlamán kívül Hegel filozófiájának hatásai következtében lelkileg is rendkívül alkalmas volt ennek az egyoldalú reakciónak szolgálatára”.³⁰ A születő politikai forma, a „nacionalista totalizmus” nem szüntette meg a „szélső marxizmus kollektív etatizmusát” és „a filozófiai materializmus harcos istentelenségét”.

1939-ben Almásy nyilvánvalóan a náci Németország kritikáját adja. 1942-ben, *A Tízparancsolat a közéletben* című kötetben már nevesítés nélkül ír.³¹ A könyv bevezető sorai is súlyosak, az államérdek és az etika kapcsolatát boncolgatják. „A modern szociális állam elutasít magától minden erkölcsi kötöttséget s igényt tart az egész élet irányítására; a lét minden síkjára nézve illetékesnek tartja magát.” A kortársak előtt valószínűleg nem maradt titok, hogy a szerző milyen áramlatokkal szemben kívánta tisztázni a keresztény alapelveket. Az utókor számára a fogalmak tartalma a korábbi, kisebb írásokon keresztül tárul fel. Így a Jelenkor említett nyitósorozatában egyszerre vázolja a totális szerveződések jegyeit, s éles logikával határolja be a legveszedelmesebbet. Hangsúlyozza, hogy amennyiben az állam nem rendeli alá magát egy magasabb rendű eszmének – keresztény olvasatban a közjónak, mely „az egyének közös java” –, öncélúvá válik. Ez esetben csak az egyén van az államért, s az állam szociális intézményei és intézkedései „csak bizonyos kar-

³⁰ ALMÁSY 1939a, 7.

³¹ A bírálat új módszerét választja: a jelenségeket a „mintaképhez, az ideális-hoz, magához az eszméhez viszonyítva” tárgyalja. ALMÁSY 1942, 11-14.

bantartásnak tekinthetők”. Nem kertel. „Az állami erő kifejtés gátlásainak [korlátainak] elkerülése a cél. [...] Amelyik társadalmi rétegen nem lehet vagy nem érdemes segíteni, azt szociális sebészettel egyszerűen kiirtják. A használhatatlan gépalkatrészt az ócskavas közé dobják. [...] Nagyon sok ember gondolkodására végzetes hatású volt, hogy az első, eldöntötteen szociális állam totalista volt.”³² A félreértést elkerülendő Almásy hozzáteszi mennyire fontos lett volna, hogy a marxizmusra, ne a nacionalizmus egyoldalú reakciója következzen.

Az elengedhetetlen társadalmi reform megoldása lehetne, ha az államraison helyébe a keresztény társadalom- és emberképet helyezik: a hatalomnak az egyénnel „minden hasznossági szemponttól független azonosulását”³³. A rivális marxizmus eleinte a „gyengék megsegítésének gondolata” volt; az európai milió kultúrgyökerei miatt bizonyos értelemben eretnekség, melyet destruált a hozzátapadó további, fentebb már említett két elem. De írónk úgy tartja, hogy a magyar belpolitikában elerőtlenedett ellenlábás(ok)nál az új ellenfél messze veszélyesebb: a „jóakaratók is megtévednek a totalizmus rokonszenves nacionalista ruhája miatt”, mely „dugárúként kegyetlen machiavellizmust” kínál.³⁴

A helyi és aktuális viszonyokból kiindulva Almásy ellenségképében, így nem a liberálisok és/vagy szabadkőművesek és nem a marxisták álltak az első helyen, jóllehet teljesen tisztában volt a filozófiai és ideológiai tartalmakkal, pontosan értesült a spanyol polgárháború eseményeiről és a francia baloldal sikereiről, s nem volt tudatlan az „internacionális totalizmus” (Szovjetunió) működését illetően sem.³⁵

³² ALMÁSY 1939b, 7.

³³ Uo.

³⁴ ALMÁSY 1939c, 9.

³⁵ „A hatalmasan kidolgozott doktrínát [Hegel-Feuerbach-Marx-Engels] Lenin elvette és a történelmi materializmusra a saját dogmátlan, etatista diktatúráját építette ki, melyben tulajdonképpen már a szocializmus lényege változott meg és a materializmuson kívül semmi sem maradt meg, mert kidobta belőle a humanista szempontokat és ezzel megszakította kereszténységből idekanyargó gyökereket, melyek már úgyszólván sokkal vékonyabbak voltak, mint a liberalizmusnál. A leninizmus a metafizikai forradalom konzekvenciáinak totális érvényesítése volt, a pártban, ill. a proletariátus-

A Szentszék kötelezően globálisabb látásmódja „felülről” a hatalmi konstellációkat nagyobb mézön érzékelt, ill. a különbség egy speciális adottságban is rejlik: a kereszténység társadalmi súlya Magyarországon nem csökkent annyira, mint máshol. A hatalmi struktúrák részeként a katolicizmus valamilyen mértékben mindig politikai tényező maradt.³⁶ Almásy ezt aláhúzza, kiemelkedő felelősségnek tartja, a visszás megjelenési formákat folyamatosan bírálja.

Összegezve: az 1930-as évek végétől a trianoni ország lakosságára leselkedő legfőbb vész szerinte a „totális nacionalizmus” ideológiájának megjelenése és terjedése, mellyel szemben a katolicizmusnak a *„független és kiegyensúlyozott magyar államiságért”* és *„kompromisszum illúziója nélkül”* minden korábbinál nagyobb erővel kell küzdenie. *„A katolikus magyar politikának elsőrangú feladata, hogy annak az optikai csalódásnak megszüntetésére törekedjék, mely a tradicionális magyar nacionalizmus és az új totális nacionalizmus közt csak graduális különbséget lát, amennyiben hiszi, hogy utóbbi az igazi, meg nem alkuvó, teljes értékű nacionalizmus és nem veszi észre, hogy [...] az új eszmei alap következtében essentiális különbség van [köztük].”*³⁷

Liberalizmus és a szentistváni állameszme

Konzervatív politikai szemléletének megfelelően mit tartott megoldásnak? A kulcsszó nem meglepetés: a szentistváni állameszme, de tartalma Almásynál a legkevésbé dogmatikus. E mellett specifikus vonás a korban nem szokványos higgadt liberalizmus-jellemzés, különösen a jogállamiság kiemelése. Apró és beszédes adalék, hogy két legjelentősebb munkája (a szerkesztésében megjelent grandiózus kötetben lévő ötven

ban kifejeződő állam-isten eszméjének teljes megszabadítása a keresztény eredetű és a kereszténységhez sokkal jobban illő humanista elvektől.” ALMÁSY 1941, 511-512., ill. ALMÁSY 1942, 21-39., 43-53.

³⁶ ALMÁSY 1939a, 7., ALMÁSY 1941, 513-514., ALMÁSY 1942, 11-15.

³⁷ ALMÁSY 1939c, 9. A Katolikus Szemle ismertetése ezt a gondolatot érték-ként emelte ki.

oldalal tanulmánya, majd saját könyve) nem egyházi kiadónál jelent meg, bár a 'nihil obstat' egyik esetben sem hiányzott a belső oldalakról. A *Katolikus írók új magyar kalauza* című kötet recenzálása után a Jelenkor szerkesztői üzenete hívta fel e különös tényre a figyelmet. „*Legnagyobb katolikus kiadónk, a Szent István Társulat egyik legsúlyosabb kötelessége eme átvállalásáért külön dicséret illeti meg a könyvet kiadó Ardóit.*”³⁸

Már az első írások központi gondolata a politikai cselekvés kontrollja, a „biztosított felelősség” kérdése, mely totalista berendezkedés esetében megszűnik, s előidézi az „erőszak uralmát”, valamint „a korlátlan [politikai] bűnözés lehetőségének rémét”. „*Minél nagyobb jelentőségű az emberi tevékenység, annál nagyobb a felelősség, s annál hatékonyabbnak kell lennie a biztosítéknak is, tehát a hatalom birtokosának felelősségét kell legjobban garantálni.*”³⁹ A minden kötöttségtől felszabadított, az irányító, értékmutató eszméktől, valamint a korlátozó tényezőktől függetlenített államban „az egyéniségekből álló és egyéniségekért való emberi közösség” védtelenné válik, minden erkölcstelenség erkölcsileg „jönak” deklarálódik, a társadalom kötelezően idomul az „antropomorf istenek” által kikiáltott államérdekhez.⁴⁰

Vele szemben a keresztény definíciójú állam olyan „szervezett közösség, mely a szervezetén belül élő kisebb közösségek szellemi és anyagi igényeinek kielégítésére használja fel a közösség erőit”.⁴¹ Mivel a hatalom a szó legszorosabb értelmében egyedül a lét teljességével rendelkező Isten sajátja, szuverenitást saját jogon senki sem gyakorolhat.⁴² Az uralom így – e logika alapján –

³⁸ Jelenkor, 1941/3. 6.

³⁹ ALMÁSY 1939b, 7.

⁴⁰ ALMÁSY 1939b, 8., ALMÁSY 1942, 58-67.

⁴¹ ALMÁSY 1941, 471.

⁴² Jacques Maritain említett tanulmánya (lsd. 9. jegyzet) e szempontból mérőföldkő, mivel a tekintélyt Istentől és közmegegyezésből származó hatalomnak tekinti, de hozzáteszi: „*A nép nem Isten, nincs csalhatatlan értelme, nincsenek hibáktól mentes erényei, a nép szelleme nem mértéke az igazságnak. [...] Az örökletesen uralkodó haszonélvező kaszt, osztály, faj eszméjét fel kell váltania a jogokban és munkában egyenlő szabad emberek közösségének. [...] Maritain filozófiájában a nép vezetői az irányítás jogát „a teremtő és megtartó elvtől [principe créateur et conservateur de la nature] magának a természetnek közvetítő csatornáin keresztül*

eleve korlátozott, nem tehet bármit, az isteneszméből fakadóan kötelezettségek terhelik: feladata az emberbaráti szeretettől irányított gondoskodás.⁴³ Hordozója Isten előtt felelősséggel bír. Ezen túl a felekezeti államok korában, majd a *teljes* szekularizálódást megelőző időszakban a világi/polgári hatalom egyértelmű különállásának, saját értékének és működési területének [res civiles] érvénye és elismerése mellett egyes akcidentális esetekben – a spirituális szférával [res spirituales] való érintkezés miatt – a laikus államnak számolnia kell a beleszólási jogát fenntartó egyházzal is. Olyan helyzetekről, törvényhozási aktusokról van szó, melyek *alkalmilag és kivételesen* kerülnek részben egyházi hatókörbe, mivel veszélyeztetik a 'lelkek/egyének javát': ütköznek nem csupán az egyház előtt mértékként vallott isteni törvénnyel, hanem a természetjoggal is. Ezekben a speciális szituációkban *erkölcsi szükségesség* vonja magával az egyházi jurisdikció valamilyen formáját.⁴⁴ „*Ami természetjogi követelmény, az kötelezettség az állam számára is – semmiféle emberi hatalom nem függetlenítheti önmagát a természeti törvénytől. Ez a függőség teszi más emberi hatalmakkal szemben függetlenné az államhatalmat – s ebben a függőségben gyökerezik a hatalom alatt élők joga a szabadsághoz és valamennyi szabadságjoga.*”⁴⁵ – állapítja meg Almásy, utalván a keresztény államfogalom más sajátosságaira.

E szerint az állam egyfelől „társas természettel” rendelkező, értelmes, ezért erkölcsös egyének közössége, másfelől maga is az örök törvény [lex aeterna] által létbentartott minden-

kapják, vagyis a nép vagy közösség beleegyezéséből akaratóból [consentement ou la volonté du peuple ou du corps de la communauté], s a tekintély előbb mindig rajtuk: a népen vagy a közösségen át halad, s aztután lehetnek letéteményesei a vezetők.” MARITAIN 1947, 13., MARITAIN 1989, 855-859.

⁴³ A politikai és szociális enciklikák (Diuturnum Illud, Immortale Dei, Libertas praestantissimum, ill. Rerum Novarum, Quadragesimo anno) alap gondolatáról van szó. A XI. Piusz által bevezetett (1931) új fogalmak, úgymint „szociális igazságosság”, „szociális szeretet”, „szubszidiaritás” különösen a 2. világháború után, a kereszténydemokrácia nyugat-európai kormányzati sikerei kapcsán mutatták meg értéküket.

⁴⁴ JOURNET 1931.

⁴⁵ ALMÁSY 1942, 66.

ség része. A világ esetlegessége kiutal önmagából, egy abszolút valót feltételez – veszi elő szerzőnk a metafizikai érvet.⁴⁶ Ebből két dolog vezethető le. Az első: állam nem önmagától és önmagáért van. A második: természete szerint minden állami képződmény egyenlő, ezért egyikőjük „szuverenitása” sem lehet egyetemes vagy abszolút. S mindkettő tételhez kapcsolva állítható, hogy sohasem jelenhet meg célként. Az alapérték, az emberi személy nem „egyéneket beolvasztó vegyületközösségekben” él. Az állam tagjait nem kötheti össze sem „kényszerítés és terror”, sem „hasznossági szempont”, ellenben a közösség „az összes egyén javát, a közös jót munkálja”.⁴⁷

Almásy visszatérő gondolata a „felelőtlenség”, vagyis a számonkérhető cselekvés alóli kibúvás következményeinek kockázata. E ponton határozottan kiemeli a liberális éra pozitív hozadékát és mellőzhetetlenségét. *„Ha a felelősségre vonásnak az Egyház részéről való gyakorlása ma keresztülvihetetlen, akkor még az Egyháznak is arra kell törekednie, hogy a politikában a többségi elv érvényesüljön, mert különben rögtön beáll a felelőtlen hatalomelmélet uralma.”*⁴⁸ Az itt nem részletezendő egyéb, főként a hivatásrendiséggel foglalkozó értekezéseiben szintén alapvetően pozitívan tekint a szabadelvűsége, s ehhez kapcsolja a parlamentáris berendezkedés méltatását. A liberalizmust a keresztény igazságokon nevelődött ember realitásvesztő önállóságvágyának, ill. a felvilágosodott abszolutizmus hatalomeszméje által kiváltott elméleti és gyakorlati feleletnek tartja, mely nem értékeli eléggé a közösséget. Hibái ellenére is kiáll mellette, különösképp az autoriter struktúrák megjelenése idején. E pár év heves polémiáját olvashatjuk ki soraiból. *„Ha az új rendszerek nem gyökereznek valami haladást jelentő új eszmében, akkor ki kell tartanunk a feltevés mellett, hogy még nem érkezünk el a történelmi kanyarodóhoz; a parlamentarizmussal szemben mutatkozó ellenérzés még nem az a túlzásaiban is termékeny és konstruktív szenvedély, amely a fejlődést el szokta lökni a holtpont-*

⁴⁶ ALMÁSY 1941, 470.

⁴⁷ ALMÁSY 1941, 475., ALMÁSY 1942, 83-106.

⁴⁸ ALMÁSY 1939b, 7-8.

ról, hanem egy betegesen elferdült lelkiesség megnyilatkozása, minek következtében inkább az embereken kell valamit javítani, mint az intézményeken, vagy ha az intézményeken, akkor csak részleteikben.”⁴⁹

Az idő előrehaladtával – a közélet jobboldali radikalizálódásával párhuzamosan – Almásynál a tárgyilagos és tudományos hangvételt át-átüti egyfajta pamflet-stílus. „Az individualista-liberális gondolkodás [...] bűneinek propagandisztikus színezésében sem fogjuk követni azokat, akik túlzogatott napjainkban nem tudnak betelni az élvezettel, amit az a nem várt és egészen meglepő felfedezés szerzett nekik, hogy értik a korszellemet.”⁵⁰ Ez a határozott, világos, következetes (és később bátor) fellépés munkássága végéig követhető. „A liberalizmus nagy értékek veszélyeztetése, a gazdasági szabadverseny szívtelen felelőtlensége mellett – mint ma már tisztán látjuk –, nagy értékekkel is megajándékozta az emberiséget, elsősorban a jogrenddel és a jogbiztonsággal. A szabadság keresztény gondolatmenet szerint elsősorban jogrendet és jogbiztonságot jelent, a természetjog zavartalan érvényesülését.”⁵¹

1939 novemberében egy kifejezetten provokáló kijelentéssel zárja cikksorozatát. Amennyiben a katolicizmus „kedv és meggyőződés nélkül harcol” az új ellenfél ellen, s kilép a „szentistváni állameszme erődjéből”, Magyarország megszűnik létezni, „finis Hungariae”.⁵²

Ha Almásy az I. bécsi döntés és Kárpátalja visszakerülése után a totális nacionalizmust ennyire végzetes és hatalmas ellenségnek tartotta, lényegi kérdés, hogy milyen ismérveket tulajdonított a történelmi állameszmeének. 1941. elején, a II. bécsi döntés után egy nagy ívű tanulmányban adja meg a politika általános – s ehhez kapcsolódva a katolikus politika – precíz és részletes definícióját, majd eszmetörténeti tablón fejt ki a különféle államfogalmakat, így ismét előkerül a „totális etatizmus”, továbbá a tekintélyi állam többféle jelentése. Igen érdekes a szentistváni állameszme szövegkontextusa. Almásy

⁴⁹ ALMÁSY 1939d, 9.

⁵⁰ ALMÁSY 1941, 480.

⁵¹ ALMÁSY 1942, 29-30.

⁵² ALMÁSY 1939c, 9.

szembeállítja az értékkeretet betartató „*respublica christiana*” egyenjogú államokból álló közösségét a Népszövetség *erőszakal szembeni* erélytelenségével. Záró megállapítása átvezet az „ideál” jellemzéséhez. E szerint a gyengébb nemzet fennmaradása csak akkor biztosított, ha a „legnagyobb hatalom is elvek keretei között érvényesül”, ha cselekvésének egy eszme szab gátat – ahogy a középkorban egy ország/terület leigázása mindenki előtt kendőzetlenül a „bűn” tette volt. Mindenkor szükséges a politikai szenvedély korlátozása, a döntésben a fontoló észnek és a lelkiismeretnek kell szerepet játszania.⁵³ E gondolat folytatásaként a kor jelenségeivel szemben a történelmi állameszme pár elemét emeli ki. Első helyen szerepelteti, hogy a hatalom „*egyenlően mér mindenféle fajhoz tartozó alattvalóinak*”. Ezen túl uralmának jellegzetessége „*a korlátozottság, a felelősség, a szolgálatjelleg és a szolidaritás*”. Mindezek megtartó gyökere a keresztény világnézet, egy „*felső és abszolút érvényességű elv*” elismerése. A nemzetek tág közösségébe tartozás mindenkor a „*nemzeti biztosság*” oszlopa.⁵⁴ A hatalom paternalizmusa, az isteneszméből következik. Az igazi tekintélynek semmi köze a nyers erőszak világához, ellenben a felvállalt és mindenkire kiterjedő felelősség értékközvetítő volta adja a közösség erejét.

Egy évvel későbbi könyvében a szentistváni államfogalom tág jelentését már a bevezetőben közli: „*az állam nem öncélú és abszolút érték, hanem a közjó eszköze, a közjóban a polgárok lelki java is bennfoglaltatik*”.⁵⁵ A további fejezetekben a társadalmi és politikai életnek ép alakot adó etikai elveket sorakoztatja. Visszatérően kerül elő e berendezkedés hatalomképe: az uralomnak a „természetjog keretein belül” való érvényesítése, ehhez szorosan kapcsolva ellenőrizhetősége; a megnyilvánulások „őszintesége”, úgymint a „politikai hasznosság” elutasítása és a „napi érdekek felettség”; végül a köz érdekeit felvállaló tekintély „vonzása és ráhatása”. Mindez ellenképe annak a

⁵³ ALMÁSY 1941, 488-492.

⁵⁴ Uo. 492., 497.

⁵⁵ ALMÁSY 1942, 8.

hatalomnak, „mely féktelen erő”, annak az uralmi formának, mely „nem érez maga fölött értékeket, mely nem érez ezekkel szemben kötöttséget, mely nem érzi magát a kötöttségekért felelősnek.”⁵⁶

Almásy írásainak egyik sajátossága a politikai józanság és előrelátás. Számára nem kérdés, hogy a kellő hatalmi ranggal nem rendelkező Magyarország az erőszakot nem veheti be politikai eszköztárába, hiszen az erőversenyben úgyis alulmarad. Zsákutca a „nagy nemzet állambölcseleti rendszerének” applikálása is. Az erőhiányt „az elv erejének kell pótolni”.⁵⁷ Ez az idealizmus egyben a valóság érzékelése. Nála az eszme a sodródás ellenszere. A tét a független és kiegyensúlyozott állam megmaradása. Amikor azt veti papírra, hogy „az ellenségszeretet [a másik alapvető elfogadása] nélküli nacionalizmus kis nemzetekre nézve a lét kockáztatásával” jár, a parttalan és elvakult politikai szenvedély hatásaitól óv.

A katolikus politika feladata így e tágabb miliőben a „természetes erkölcsiség megvalósítása a politikai életben” és a „természetjog követelményeinek érvényesítése”.⁵⁸ A normát megszabó kereten túl Almásy az 1940-es években egészen konkrétan két cselekvési területet nevez meg: „közösségi erővel az élet és a magántulajdon védelmét”.⁵⁹

Írásainak állandó motívuma az árnyalt közelítés: a keresztény politika (és az e jelzőt használó mozgalmak, személyek) *hibáinak* megnevezése, a másik oldalon pedig a felmutatott *erények* aláhúzása. Az előbbi kapcsán a két világháború közötti időszak komoly mulasztásának ítéli a *szociális kérdés háttérbe szorulását*, melynek oka a „közjogi politizálás” (a királykérdés) erőltetése és a „túlillledelmes, az érdekeket túladminisztráló, mesterkélt tekintélytisztelő neobarokk szellem” széles körű elterjedése. Többször kitér a kurzuspolitizálás hiteltelenítő és

⁵⁶ Uo. 100-104, 196.

⁵⁷ ALMÁSY 1939c, 9.

⁵⁸ ALMÁSY 1942, 17., 143.

⁵⁹ Uo. 187.

errodáló hatására.⁶⁰ Tévút volt az *apologetikus attitűd*, a pozíció védelme, amikor a nagyobb, a társadalmi közösséget érintő kérdésekben nem született önálló vélemény, konkrét cél vagy részletekbe menő program. A katolicizmus a valóságban passzivitásba szorult, nem mutatott irányt, ellenben különböző politikai tényezők a kereszténység egyfajta „zavaros tudatát” alakíthatták ki.

Almásy hajthatatlan maradt abban, hogy *„az erőszak és a felelőtlenség politikájának fedezésére a katolicizmus presztízsét nem lehet odaadni.”*⁶¹ Kiaknázatlan lehetőségnek, be nem váltott értéknek könyveli el a társadalmi igazságosság és a nemzeti eszme ügyének szétválasztását. Az erények közé sorolja és vallja, hogy a jól értett katolicizmus az ütközőpontokon képes (lenne) harmóniateremtésére, hiszen világ- és emberképéből ered az a meggyőződése, hogy az abszolút igazság – részigazságokon keresztül – több eszmében és törekvésben is megjelenik. Ezért kiemelt figyelmet fordít a ratio-t kidomborító természetjog közvetítő szerepére.⁶² Az említett szintézisképesség folyománya a vitákban az „önkorlátozó fegyelem”, a megértés és a tolerancia.

Az 1940-es években Almásy és a Jelenkor körének meghatározó félelme *„az embereszme elhalványodása”* volt. Az egyén értékének megőrzése érdekében tisztelték és művelték a párbeszédet más világnézetű politikai erőkkel. Utóbb a Demokrata Néppárt értelmiségi bázisát alkották. Nem szokványos politikai credonak is tekinthető e pár sor: *„Bízni felebarátaink jószándékában, tudásában, becsületében, leküzdeni a sértett büszkeséget, melyet azért érzünk, hogy nem állt be követőink és csodálóink sorába, belenyugodni a veszteségbe, melyet valamely ellentétes állásfoglalás okoz, lemondani a magunk véleményének érvényesítéséről: ez mind keresztény tulajdonság és gyakorlatuknak*

⁶⁰ ALMÁSY 1939a, 7., ALMÁSY 1941, 500-519., ALMÁSY 1942, 11-18., 131-153., 196-200.

⁶¹ ALMÁSY 1941, 500-509.

⁶² Uo. 480-489., ALMÁSY 1942, 144-148., 197.

csak egy határa lehet: az elvhez, az igazsághoz való hűség, illetve a kötelesség.”⁶³

Felhasznált irodalom

ALMÁSY 1939a = ALMÁSY József: A magyar katolicizmus útja, *Jelenkor* 1939/1., 7. o.

ALMÁSY 1939b = ALMÁSY József: A magyar katolicizmus útja, *Jelenkor* 1939/2., 7-8. o.

ALMÁSY 1939c = ALMÁSY József: A magyar katolicizmus útja, *Jelenkor* 1939/3., 9. o.

ALMÁSY 1939d = ALMÁSY József: Népképviselőlet vagy érdekképviselőlet, *Jelenkor* 1939/6., 9. o.

ALMÁSY 1940a = ALMÁSY József: Népképviselőlet vagy érdekképviselőlet, *Jelenkor* 1940/1., 7. o.

ALMÁSY 1940b = ALMÁSY József: Levél Katona Jenőnek, *Jelenkor* 1940/22., 3. o.

ALMÁSY 1941 = ALMÁSY József: A katolikus politika alapjai, In: Katolikus írók új magyar kalauza, Budapest, Ardóki Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, 1941., 467-516. o.

ALMÁSY 1942 = ALMÁSY József: A Tízparancsolat a közéletben, Budapest, Árkádia Könyvkiadó, 1942.

ALMÁSY 1943 = ALMÁSY JÓZSEF: Miről van szó? *Jelenkor* 1943/23., 5. o.

BEKE 1992 = BEKE Margit (szerk.): A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944 között. II. kötet, Aurora, München-Budapest, 1992.

CHENAUX 2006 = CHENAUX, Philippe: „Humanisme intégral” (1936) de Jacques Maritain Paris, Cerf, 2006.

CHENAUX Philippe L’Eglise catholique et le communisme en Europe (1917-1989) De Lénine á Jean-Paul II., Paris, Édition du Cerf, 2009.

GERGELY 1999 = GERGELY Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945, Pannonica Kiadó 1999.

⁶³ ALMÁSY 1941, 503.

- GERGELY 2007 = GERGELY Jenő: A kereszténydemokrácia Magyarországon, *Múltunk* 2007/3., 113-154. o.
- JOURNET 1931 = JOURNET Charles: La juridiction de l'Église sur la Cité, Paris, Desclée de Brouwer, 1931.
- LÁSZLÓ 2005 = LÁSZLÓ T. László: Egyház és állam Magyarországon, 1919-1945, Budapest, SZIT, 2005.
- LETTRES APOSTOLIQUES DE S.S. LÉON XIII, Maison de la Bonne Presse, Paris, 1893.
- MARITAIN 1947 = MARITAIN Jacques: Kereszténység és demokrácia, *Vigilia* 1947/1., 8-15. o.
- MARITAIN 1989 = MARITAIN Jacques et Raissa: Oeuvres Complètes, Volume VIII., 1944-1946, Édition Universitaire Fribourg Suisse, Édition Saint Paul, Paris, 1989.
- NYISZTOR 1943 = NYISZTOR Zoltán: Erről van szó! *Nemzeti Újság* 1943. november 21. 3. o.
- XII. PIUSZ PÁPA 1944. Karácsony estéjén elmondott rádióbeszéde, Budapest, Actio Catholica, 1946.
- ROMSICS 2005 = ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- SERÉDI 1942 = SERÉDI Jusztinián: Az emberek és nemzetek helyes értékelése, *Katolikus Szemle*, 1942/4., 97-102. o.
- SESBOÛE 1995 = SESBOÛE, Bernard: Histoire des dogmes IV., Paris, Desclée de Brouwer, 1995.
- VALADIER 2007 = VALADIER Paul: Maritain à contre-temps, Paris, Desclée de Brouwer, 2007.

GREGORY BATESON ÉS AZ ANONIM ALKOHO- LISTÁK II.

Egy korábbi tanulmányunkban¹ foglalkoztunk már Bateson Anonim Alkoholistákról (A.A.) adott kibernetikai-rendszerelméleti interpretációjával. Szót ejtettünk az A.A. Közösségének és nézeteinek alapvető sajátosságairól, ill. arról, miként von Bateson párhuzamot az A.A. működése és felépülési programja, ill. a szubjektum-objektum dualizmusában megrekedt „nyugati” gondolkodás kritikáját megfogalmazó kibernetikus felfogás között. Láttuk, hogy gondolatmenetét főbb lépéseiben:

- 1) a „szelf” és környezete elhatárolásának problematikusságára;
- 2) a „szelf”, mint kauzális körökben elhelyezkedő információfeldolgozó rendszer szükségszerű rendszerdetermináltságára, következésképpen az általa gyakorolható egyoldalú kontroll lehetetlenségére és az akaratmítosz kritikájára;
- 3) a szimmetrikus és komplementer viselkedésmintázatok, ill. ezek szkizmogenezisének rendszerviszonyok keretébe illesztett elemzésére;
- 4) s ezen belül a rendszer-rész (egyén) rendszeregészhez való komplementer viszonyulásának szükségességére építette.

A fentiek továbbgondolása során arra vállalkozunk, hogy fontolóra vegyünk néhány, a batesoni értelmezéshez fűzött kritikát, ill. a rendszerében rejlő kifejtetlen lehetőséget.

Bateson kibernetikus episztemológiájának A.A. programra való alkalmazását többnyire méltatják az A.A.-val foglalkozó

¹ MADÁCSY 2009.

kutatók, elismerve eredetiségét, jelentőségét. A méltató szavak mellett azonban megfogalmazódtak bírálatok is, amelyek egyes részleteiben vitatják a rendszerelméleti-kibernetikai szemléletnek az A.A. alkoholizmus- és felépülés-konceptiójára való alkalmazását. Denzin² szerint Bateson elgondolása arról, hogy a büszkeségből fenntartott absztinenciából a részegségbe való átmenet rendszerelméleti-kibernetikai terminusokkal leírható a szimmetrikusból a komplementer viselkedésbe való átmenetként, problematikus, mert nem tud kielégítően számot adni a magányos ivók viselkedéséről. E kritika feltételezi, hogy a szimmetrikus viszonyokból a komplementer viszonyokba való átmenet a társas kapcsolatokban zajlik. Jegyezzük meg, hogy Denzin kissé szigorúan ítél Bateson fölött, mert bár az említett gondolatokat valóban nem fejt ki teljességgel, az elgondolása adta keretek között mégis leírható az említett jelenség, különösen, ha tekintettel vagyunk az alkoholizmus progresszivitására, ill. szereplőire. Bateson maga is számol azzal a lehetőséggel, s kifejezetten utal rá, hogy *„Ahogy a dolgok rosszabbra fordulnak, az alkoholista valószínűleg magányos ivóvá válik.”*³

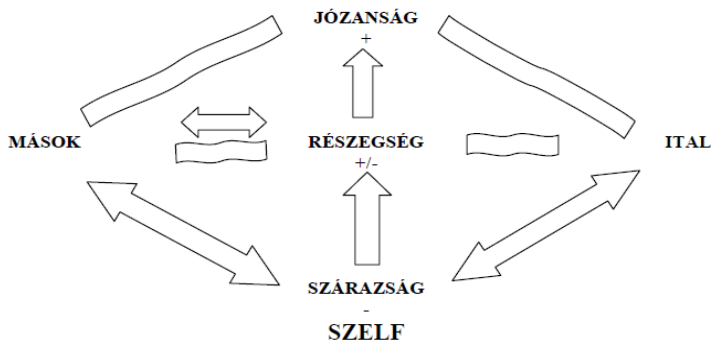
Amikor a szimmetrikus viszonyból a komplementer viszonyba történő átmenetről beszél, akkor nem csupán az alkoholista és a valóságos emberi „mások” közötti viszonyról lehet szó. Az alkoholista viszonyul önmagához is, fiktív „másokhoz” is, például elhunyt szülőkhöz, és ami különösen fontos, az itálhoz, mint „másikhoz” is. Amíg az ivás nem kontrollvesztett, addig az ital használható arra is, hogy társas kapcsolatokban oldja a feszültséget. Amikor azonban az alkoholista ivása kontrollvesztetté válik, s nem képes társadalmilag elfogadott módon inni, az ital lesz az az elsődleges „másik”, akivel szemben szimmetrikus küzdelmét folytatja. Bár ez a küzdelem aligha választható el az emberi „másokkal” való kapcsolatoktól, hiszen az alkoholista itallal szembeni küzdelmével, mellyel bizonyítani kívánja, hogy képes kontrollálni ivását, nem-

² DENZIN 1987, 59.

³ BATESON 1971, 12.

csak önmagának, hanem – a „büszkeség-struktúrának” megfelelően – másoknak is bizonyítani kíván. Az ital iránti sóvárgása és a társadalmilag elfogadható viselkedés követelménye ez esetben egyidejűleg nem elégíthető ki. Ha ilyen körülmények között elveszíti a küzdelmet, és lerészegedik, természetes, hogy miközben „megadja magát” az itálnak, s ezzel a vele való kapcsolatában szimmetrikusról komplementer viszonyra vált, mindezt hozzá hasonlóan kontrollvesztett személyekkel vagy egyedül fogja megtenni.

Számunkra úgy tűnik, hogy Bateson tanulmányában az okoz inkább némi értelmezési zavart, hogy nincs világosan megkülönböztetve a *szárazság* és a *józanság* állapota, ill. ezeknek a *részegség*hez és egymáshoz viszonyított rendszerhelyezete. Ha ezeket az „episztemológiai” rendszerszinteket egy függőleges tengelyen helyezzük el, amelyet keresztvezünk a *mások* (Isten, emberek, fiktív mások, világ) – *szelf* – *ital* (amely ugyan-csak egyfajta „másik”) vízszintes tengellyel, az alábbi ábrát kapjuk:

1. ábra. A szelf önmagához, „mások”-hoz és az italhoz való viszonya a szárazság, részegség és józanság rendszerszintjein

Sajátos ellentét, hogy míg az akaraterő mítoszát elfogadó „nyugati” ember azt mondaná, hogy ha egy alkoholistáról van szó, a szárazság „jobb” állapot, mint a részegség. Bateson szerint azonban a szárazság (bár az A.A. szóhasználatától idegen módon a „józság” szót használja), azaz az önerőből, kínlódva fenntartott állapothoz képest a részegség, egy nagyobb erőnek (rendszernek) való önátadás episztemológiailag korrektív lépésnek számít. Magyarázatként hozzáfűzhetjük ehhez, hogy míg a száraz alkohalista minden fontos szereplővel, másokkal, az itallal és önmagával egyaránt feszültségben van, addig a részeg alkohalista eleinte mind önmagával, mind az itallal, mind másokkal harmóniába kerül. Idővel a másokkal és önmagával való viszonya megromlik. Az alkoholizmus tipikus progressziója szerint a szerhasználat, amely eleinte fokozta a szelf önmagával és másokkal való összhangját, e viszonyokat utóbb hatványozottan rontja. Bateson a kezdeti száraz-részeg episztemológiai korrekciót explikálja, azonban azt már nem fejt ki világosan, hogy az ismételt berúgások miatt másokkal keletkező feszültség egy további, második episztemológiai korrekciót tesz szükségesé. A józság, a Felsőbb Erőre való ráhagyatkozással, erőlködésmentesen fenntartott absztinencia rendszerszintje az, ahol mind az itallal (való negatív), mind a másokkal való viszony, valamint a szelf önmagával való viszonya is rendben van. Bateson ír a szárazság-részegség korrekcióról, ír a józságról, de nem ír részegség-józság korrekcióról, így nem látható egyértelműen a nagyobb rendszereknek történő komplementer önátadási folyamat: a szárazság feszültsége az ivás nagyobb rendszerében oldódik fel, míg az ivás feszültsége a józság még nagyobb, immár teljes rendszerében.

Egy másik szerző, Brundage Bateson és az A.A. elképzeléseit a sztoikus filozófiával hozza összefüggésbe. Brundage úgy véli, hogy Bateson kibernetikus episztemológiája bizonyos pontokon valóban párhuzamba állítható az A.A. programjával, egyes kérdésekben azonban eltérnek egymástól. A két elgondolás egyezik abban, hogy „a Felsőbb Erő és a helyes vi-

szony ehhez az erőhöz döntő”⁴ fontosságú, ill. a helyes viszony kialakítása – az episztemológiai korrekció, ahogy Bateson mondaná – mély átalakulással, „megtéréssel” jár együtt. Bateson számára semmilyen elme vagy intelligencia (mind) nem lehet transzcendens, valamiféle világunkon kívülálló létező, vagyis ha létezik végső, mindent átfogó elme, intelligencia vagy Isten, akkor ő is immanens eleme a rendszeregésznek. E „panteisztikus”, immanens istenség gondolata Brundage szerint megfeleltethető a „Nagykönyv” lapjaiban felbukkanó „Világegyetem Szelleme” vagy „Teremtő Intelligencia” fogalmainak, melyeknek fontos szerepe lehet az A.A. ateista és agnosztikus tagjainak a Felsőbb Erőről kialakított elképzelésében. Tegyük azonban hozzá ehhez, hogy ezen Brundage által említett hasonlóság korlátozott, hiszen az A.A. közösségének sok keresztény vagy egyéb vallású hívője megmarad a maga transzcendens istenségénél: az A.A. a „saját felfogás szerinti Isten” formulával elhatárolódik bármilyen állásfoglalástól az immanencia versus transzcendencia kérdésben.

Brundage ugyanakkor a fenti hasonlóságokon túl az A.A. és Bateson emberi szelfről alkotott felfogásában különbséget vél felfedezni. Mint írja, „Bateson számára a szelf mint elme tehetetlen illúzió, egy elavult gondolkodásmód műterméke.”, míg „Az A.A. számára a gondolkodó és ítéletalkotó elme döntő”⁵ jelentőségű. Ezenkívül szerinte Batesonnál a rendszerdeterminizmus átveszi a szabad akarat helyét, míg az A.A.-ban a szabad akarat életbevágóan fontos. Mint Brundage utal rá, Batesonnál az alkoholista „megtérése”, spirituális élménye az, amikor a hagyományos, dualisztikus episztemológiából átvált a kibernetikus episztemológiába, s egy nagyobb egész komplementer részeként észleli önmagát, „nem akaratlagos” (involuntary).⁶ Ezzel szemben, folytatja, az A.A. harmadik lépése például, mely szerint „Elhatároztuk, hogy akaratunkat és életünket a saját

⁴ BRUNDAGE 1985, 47.

⁵ BRUNDAGE 1985, 47.

⁶ BRUNDAGE 1985, 44.; BATESON 1971, 14. – Kiemelés tőlem.

felfogásunk szerinti Isten gondviselésére bízunk.”, nem képzelhető el szabad akarat nélkül. Brundage szerint árulkodó, hogy Bateson tanulmányának gondolatmenete csupán az A.A. első, második, tizenegyedik és tizenkettedik lépésével foglalkozik, a többit azonban, melyek az önvizsgálattal, a jellemhibáktól való megszabadulással és a jóvátételről szólnak, nem tárgyalja. A pontosság kedvéért jegyezzük meg, hogy Bateson implicite a hetedik lépésről⁷ is szót ejt, amikor arról ír, hogy az imában megfogalmazott *kérések* erősítik a rész-egész viszony komplementaritását.⁸ Bateson szerint, folytatja Brundage, mindezekon túl a bűn vagy az egyéni morális felelősség eszméje episztemológiai tévedés. Összegezve tehát, úgy tűnik, hogy Brundage Bateson-interpretációja szerint a nagyobb rendszer determinizmusa feloldja az egyént, mint individuumot, s ha nincs szelf és nincs egyéni akarat, akkor nincs bűn és egyéni felelősség sem.⁹ Ezzel szemben – véli Brundage – az A.A. tagok úgy tekintenek magukra, mint akik szabad akaratral rendelkeznek, és morális felelősséget vállalnak jellemükért és tetteikért, s a Bateson által figyelmen kívül hagyott, harmadiktól tizedikig terjedő lépések éppen az utóbbiról szólnak.

E feltételezett különbségekből Brundage arra következtet, hogy Bateson kibernetikai episztemológiája korántsem áll olyan közel az A.A. gondolatrendszeréhez, mint véli. Gondolatmenete folytatásában arra törekszik, hogy Bateson és az A.A. nézetei között feltételezett feszültséget feloldja, oly módon, hogy a két gondolatrendszert egy harmadik, a sztoikus filozófia keretei között kísérli meg újraértelmezni. A sztoikusok is úgy vélik, hogy az egyén a nagyobb egész elválaszthatatlan részeként létezik, ill. – akárcsak Bateson Brundage értelmezésében – a szigorú determinizmus hívei. Mint írja, „A sztoikusok számára, miként Bateson számára, ezek az erők, illetve

⁷ „Alázatosan kértük őt hiányosságaink felszámolására.”

⁸ BATESON 1971, 16.

⁹ BRUNDAGE 1985, 44.

minden forma és folyamat a világegyetemben a determinizmus kényszerűsége alatt áll."¹⁰

Ugyanakkor, mint Long és mások nyomán folytatja, a sztoikusok mégiscsak beengedik gondolatrendszerükbe a szabad akaratot. Long e kérdéshez írt egyik kommentárja szerint „*A probléma az, miként tartható fenn az emberi autonómia az oksági köteléken belül. Khrüszipposz amellett érvel, hogy minden cselekvésben meg kell különböztetnünk a külső hatást és az elme válaszát. Azt állítja, külső okok felelősek azokért a „benyomásokért”, amelyek az elmének a cselekvés egy lehetséges menetét nyújtják. Magán az emberen múlik azonban, hogyan válaszol a benyomásra.*”¹¹ Lejjebb Long azzal folytatja, hogy „*a sztoikusok az akaratlagos cselekvés kritériumát nem a „szabadságomban áll, hogy most másként cselekedjek” mozzanatában keresik (SVF II 984). Az ember hatalmának nem az az ismérve, hogy szabadságában áll másként cselekedni, hanem hogy szándékosan cselekszik.*”¹² A sztoikusok ezt a gondolatot többek között a szekérhez kötözött kutya hasonlatával tették szemléletessé: maga dönthet arról, hogy vonszoltatja magát, vagy önszántából fut a szekér után, azonban akár így, akár úgy, a szekérrel együtt kell haladnia.¹³ Brundage a „szabadságomban áll másként cselekedni” és a „szándékosan cselekszem” közötti finom, ám meglehetősen problematikus distinkciót kísérli meg arra használni, hogy kibékítse Bateson és az A.A. elképzelései között felfedezni vélt feszültséget. Főként a „megtérés” (conversion) kulcsmozzanatára koncentrált: ha Batesonnál a „megtérés” határozottan nem akaratlagos, míg az A.A. harmadik lépése implikálja a szabad akarat mozzanatát, akkor, mint írja, „*sztoikus nézőpontból mindkettőjüknek igaza van*”, amennyiben a mentális aktusokat úgy fogjuk fel, mint amelyek szándékosak, mégsem állnak teljességgel akaratunk uralma alatt.¹⁴

¹⁰ BRUNDAGE 1985, 49.

¹¹ LONG 1998, 213-214.

¹² Uo. 214-215.; BRUNDAGE 1985, 50.

¹³ LONG 1998, 234.

¹⁴ BRUNDAGE 1985, 50.

Brundage érvelése kétségkívül elegáns, azonban több ponton problematikus. Egyrészt a „szabadságomban áll másként cselekedni” – melynek lehetőségét a sztoikusok determinizmusa kizárja –, ill. a „szándékosan cselekszem” megkülönböztetésével a Tarka Csarnok filozófusai sosem voltak képesek megnyugtatóan feloldani azt az ellentmondást, amely determinista felfogásuk, és az etikai tanításukhoz szükséges szabad akarat eszméje között feszült. Számukra a világ – maga a világot átható isteni értelem (tüzes pneuma, Logosz vagy Természet) és az emberi elme is – anyagi természetű, melyben csakis hatást kelteni vagy elszenvedni képes létezők kaphatnak helyet, s melyben valamennyi esemény determinált. A monizmus és a kauzalitás szigorú felfogásának e kombinációja pedig végső soron a szabad akarat lehetetlenségének a sztoikus etika számára igen kényelmetlen anomáliáját eredményezi: valójában nincs kellően erős érvük amellet, hogy valóban képesek vagyunk „szándékosan cselekedni”, szabad akaratunkból helyeselni vagy elutasítani bármely bennünket érő „külső” hatást, s nem pusztán „külső” okok kényszerének hatására helyeslünk vagy utasítunk el valamit. Amennyiben viszont fenntartják az ember bizonyos fokú belső szabadságát, milyen alapon vonják ki ezen alapvetően anyagi természetű lelki mozgásait a szükségszerűség hatalma alól? Mint Long fogalmaz, *„a belső szabadság lehetősége, és a jónak meg a rossznak az a megkülönböztetése, melyről a Természet mint gondviselő gondoskodik, nem egykönnyen egyeztethető össze azokkal a faktuális szükségszerűségekkel, amelyeket a Természet mint fátum alapoz meg.”*¹⁵ A sztoikus filozófia tehát – bármennyire is ragaszkodnak képviselői ahhoz, hogy megőrizték az emberi szabadság etikumhoz szükséges minimumát egy determinisztikus világban – nem alkalmas a szabadság és a determinizmus kibékítésére, s így nem építhetünk belőle hidat az A.A.-nak tulajdonított akarat-szabadság és Bateson feltételezett determinizmusa között.

A másik probléma Brundage gondolatmenetében, hogy amikor Batesonnak a szelf, a szabadság, a felelősség tagadását

¹⁵ LONG 1998, 235.

tulajdonítja, túlságosan sarkítottan értelmezi Bateson determinizmus-fogalmát: mintha a batesoni rendszeregész, ill. a benne működő determinizmus teljességgel feloldaná, ill. megfosztaná szabad akaratától az emberi egyént. Bateson valóban monista, akárcsak a sztoikusok, hiszen egész gondolatvilágát áthatja a karteziánus dualizmus rendszerelméleti-kibernetikai meghaladásának törekvése. Determinizmusa azonban korántsem tűnik olyan szigorúnak – még a sztoikusokénál is szigorúbbnak –, mint Brundage véli. Bateson szerteágazó munkásságának egyik átfogó jellemzője az ökológiai szemlélet, s e kereten belül vissza-visszatérő eleme a modern technikával felvértezett ember viselkedésének veszélyessége miatti aggodalom, aki akár a nála nagyobb, őt fenntartó rendszer önmagára nézve káros átalakítására is képes. Mindez „felelősséget” ró az emberre, vagy legalábbis szabad tetteit következményekkel terhesekként jeleníti meg. Az önkorrekcióna képes, biológiai állandóságuk fenntartására törekvő – homeosztatisz – információfeldolgozó rendszerek, mint az egyes emberi lények vagy a különböző állatfajok egyedei, kétségkívül Bateson rendszerében is identifikálható, egyedi entitásoknak tekinthetők.

Ha a rendszeregész szempontjából indifferens is, hogy egy-egy egyed vagy faj túlél-e különböző, a létfenntartó rendszerében lezajló – akár saját maladaptív viselkedése keltette – változásokat, az ilyen jellegű *következmény* maga a túlélésre *törekvő* egyed számára bizonyára nem közömbös. Mégha a túlélés ösztönét, a túlélés *akarását* az egyénnél nagyobb, tehát nem individuális szintű rendszer determinánsai eredményének tekintjük is, e determináló erők akkor is az *egyén* fennmaradását szolgálják. Bateson valóban tagadja, hogy a mentális karakterrel rendelkező rendszerek határai egybeeshetnének a test bőrfelületével, vagy egy olyan rejtélyes létezővel, amelyet a hagyományos metafizika nyomán „elmének” nevezünk. Elméletileg az is lehetséges, hogy a parciális létezők *végső soron*, a legátfogóbb Elme perspektívájából nézvést feloldódnak egyfajta parmenidészi Egyben vagy sztoikus Logoszban. Azal azonban, hogy Bateson e parciális rendszereket mindig

tágabb rendszerek immanens részeként, aktusaikat pedig e tágabb rendszerek kauzális köreiben zajló eseménysorokként értelmezi, még nem állítja azt, hogy ezek az egyedi entitások az információfeldolgozó emberi elme rendszerszintjén ne léteznének. Valójában ez a kérdés, az egyedi emberi szelf végső ontológiai státuszának kérdése nem is igazán érdekes Bateson számára, egyértelmű állásfoglalást ezzel kapcsolatosan nem tesz. Mint írja, „A buddhisták azt állítják, hogy a szelf egyfajta fikció. Ha így van, akkor a feladatunk az lesz, hogy azonosítsuk a fikció fajtáit. De pillanatnyilag elfogadom a „szelfet” mint heurisztikus fogalmat, mint létrát, amely hasznos annyiban, hogy felmásszunk rajta, mégha talán el is dobjuk vagy hátrahagyjuk egy későbbi állomáson.”¹⁶

Ha Bateson maga elismerte is a buddhizmus gondolkodására tett hatását,¹⁷ úgy tűnik, nem gondolta, hogy az egót – ami a buddhistáknál pillanatról pillanatra újraépülő, nem pedig stabil és folyamatosan fennálló entitás – egy csapásra fel kellene vagy lehetne adni. Akár illúzió a szelf, akár nem, jelenleg, egyediségünk megélése szintjén azt tapasztaljuk, hogy „valaki” létezik, döntéseket hoz, és ezek alapján cselekszik. Sőt, a parciális információfeldolgozó rendszerek az őket tartalmazó nagyobb rendszerekben *szükségképpen* egyedi módon léteznek: gondoljunk csak arra, hogy a kiterjedéssel rendelkező entitások nem foglalhatják el ugyanazt a térbeli pozíciót. Abban már valóban egyértelmű Bateson állásfoglalása, hogy illúzió azt feltételezni, hogy az egyén a „világtól” teljesen elhatárolható, azzal szembeállítható, „környezetétől” független és autonóm létező, s *egyoldalú* kontrollt képes gyakorolni a teljes rendszer fölött, melynek maga is része. Egyoldalú kontroll gyakorlása szerint még a legátfogóbb Elme – az egyszerűség kedvéért nevezhetjük Istennek – számára sem lehetséges, mert köti a rendszer determinizmusa. Ha kissé profán példával próbáljuk megvilágítani Bateson e kikötését, azt mondhatjuk, hogy Isten talán képes lehet egy nyulat hóddá változtatni, de

¹⁶ BATESON 1979, 135. – Kiemelés tőlem.

¹⁷ KALIMAR 2002, 104., 127.

minimum az olyan alapvető determinánsokat ő sem kerülheti meg, hogy a kiindulópont egy a fajra jellemző felépítésű nyúl, a végpont pedig ugyancsak egy fajspecifikus módon felépülő hód legyen, s a kettő között az előbitől az utóbbihoz vezető változás történjen. Bateson elemzett tanulmányának egyik idevágó passzusában, amelyben az A.A. szervezetére és istenségére vonatkozóan tesz meglehetősen lakonikus utalásokat, úgy fogalmaz, hogy „Az egyoldalú kontroll értelmében vett hatalom eszméje idegen az A.A.-tól. Szervezetük szigorúan «demokratikus» (az ő kifejezésük), s még istenségüket is köti az, amit rendszerdeterminizmusnak nevezhetnénk.”¹⁸

Ha az isteni cselekvés korlátait tekintetbe vesszük, még inkább érvényes lesz mindez az olyan kevésbé átfogó, korlátozottabb cselekvési lehetőségekkel rendelkező információfeldolgozó rendszerre, mint az ember. Bateson gőzmozdony-hasonlaltal illusztrált kategorikus kijelentése szerint „*nincs olyan mentális karaktert mutató rendszer, amelyben bármely rész egyoldalú kontrollt képes gyakorolni az egész fölött.*”¹⁹ Immanens rendszerbeágyazottsága azonban – s itt ismét vitatnunk kell Brundage Bateson-interpretációját – nem szünteti meg a döntéseket hozó, cselekvő egyént. Minden biológiai (és kulturális, ill. civilizációs) rendszer önszabályozó,²⁰ az önszabályozás pedig elképzelhetetlen a külső és belső „környezetre” adott reakció szabadságának legalább egy minimuma nélkül. Bateson megfogalmazása szerint „*a rendszerek azon típusa, melyet elmének nevezek, képes a szándékosságra és a választásra önkorekciós lehetőségei révén.*”²¹ Nem arról van tehát szó, hogy a batesoni „szelf” semmilyen döntési és cselekvési szabadsággal nem rendelkezik, hanem arról, hogy amennyiben cselekvéseinek kauzális köreiben „külső” determinánsok is vannak, nem cselekedhet „egyoldalúan”, azoktól függetlenül. Választási

¹⁸ BATESON 1971, 15.

¹⁹ Uo. 5.

²⁰ BATESON 1972, 306.

²¹ BATESON 1979, 127.

lehetőségei mindazonáltal maradhatnak a determinánsok által meghatározott keretek között.

Innen jól megközelíthető a felelősség és a bűn problematikája is. Brundage fejtegetése szerint, miután Batesonnál nincs szelf, a morális felelősség nem a szelfet terheli, hanem a nagyobb rendszert, melyben a gondolkodás, a döntéshozatal, a cselekvés zajlik. Ezek szerint tehát Batesonnál „*A bűn fogalma «nonszensz»*”.²² Bateson egy híres konferenciaelőadásában²³ valóban használja a „nonszensz” szót a bűnnel kapcsolatban, azonban a bűn fogalmának pusztá elutasításánál árnyaltabb kontextusban. Gondolatmenete szerint a homo sapiens földi ténykedése, például egyes növényi fajok gyomként való megbélyegzése és kiirtása, jó eséllyel megzavarja az ökológiai rendszerek versengés és kölcsönös függés kettősségén alapuló egyensúlyát, s a korábban kiegyensúlyozott rendszeregész darabokra töredezik. E nagyobb rendszert megzavaró emberi tevékenység a tudatos szándék (conscious purpose) szerinti működésre vezethető vissza. A tudat a teljes elmének csupán része, a rész pedig nem képes megjeleníteni az egészet, miként a televízió képernyője sem képes megmutatni a teljes folyamatot, ami a televízióban zajlik. Ha az adottakhoz képest további folyamatokat akarnánk megmutatni, az további áramköröket igényelne, melyeket ismét további áramkörök beiktatásával mutathatnánk meg, és így tovább. A tudatosság tehát mindig korlátozott, a teljes elmének csupán egy részét tárja elénk. Azt a folyamatot, hogy a tudattalanul zajló percepció során milyen részinformációk kerülnek tudatunk képernyőjére, a törekvéseink vezérlik. Így működik Bateson szerint az egyes ember, de így működnek az olyan nagyobb rendszerek is, mint a tudomány.

²² BRUNDAGE 1985, 44.

²³ Az előadás Conscious Purpose versus Nature címmel hangzott el 1968-ban a London Conference on the Dialectics of Liberation című rendezvényen. Az előadás szövege a BATESON, Gregory (1972): Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution and Epistemology című kötet részeként (304-312. old.) is megjelent. Az előadás szövegrészleteit innen idézzük.

Ha ebből a célorientált működésből adódóan a tifusz problémája az orvostudomány látóterébe kerül, további célja a probléma megoldása lesz. Miután talál valamilyen hatásosnak tűnő ellenszert, a problémát megoldottnak tekinti. A célorientált tudat a legrövidebb, leghatásosabb úton törekszik elérni az aktuálisan kívánt célt. Megoldási trükkök – amelyek gyakran igen értékesek – készleteit halmozza fel, a tágabb rendszer megértése azonban nem érdekli. Bateson a tudat(osság)al és a célorientáltsággal szembeállít egy episztemológiailag adekvátabb állapotot, a bölcsességet, amely „*a nagyobb interaktív rendszer tudása – azé a rendszeré, amelynek megzavarása valószínűleg a változás exponenciális görbéjét eredményezi.*”²⁴ Miért veszélyesebb ma a célorientált tudatosság, és miért van nagyobb szükségünk a bölcsességre, mint valaha? A modern technika által a bennünket is tartalmazó nagyobb rendszerre kifejthető hatások mértékének extrém megnövekedése miatt. Márpedig „*A rendszer-bölcsesség hiánya mindig büntetéssel jár.*” Mondhatni, „*a rendszerek (...) megbüntetik bármelyik fajt, amely elég balga ahhoz, hogy szembeszegüljön ökológiájával. Nevezhetjük a rendszererőket „Istennek” is, ha tetszik.*”²⁵ Bateson itt természetesen a rendszeregyensúlyt felborító működésmód következményeiről beszél, s nem a keresztény értelemben felfogott, erkölcsi jelentéssel átitatott büntetésről, a következmény terhe, a *felelősség* azonban szekularizált formában mégiscsak megjelenik.

Az érvelés ezen pontján Bateson sajátos átíratát adja Ádám és Éva mítoszának. Az almát, amely túl magasan volt, leleményes módon, egymásra helyezett dobozokra felmászva sikerül megszerezniük. Ahogy az alma megszerzésének módját ki gondolták, „*Ez volt a hiba. Elkezdtek célirányosan gondolkodni.*”²⁶ Bateson sajátos megfordításban fogalmaz: az emberpár kiűzte a kertből saját teljes rendszertermészetét és a kert teljes rendszertermészetét. Ezzel pedig kiűzték Istent a kertből. Kiszakadtak létezésük egészlegességéből, s ezzel a célirányos, terv-

²⁴ BATESON 1972, 309.

²⁵ Uo. 309. – Kiemelések tőlem.

²⁶ Uo. 310.

szerű gondolkodás számára az önfenntartás mint munka tárt fel: Ádámnak ettől fogva verejtékkal kellett megszereznie kenyerét. Ádám ekkor arra gondolt, hogy „*Ez egy bosszúálló Isten.*”, és sosem lett volna szabad megenni azt az almát. Egyrészt Istent vádolja – Bateson szerint ez a célorientált gondolkodásmódból eredő hiba esetén az emberi viselkedésre szinte univerzálisan jellemző projekció –, másrészt önmagát: „*Én vétkeztem.*”²⁷ Különösnek tűnik számára, hogy miközben tökéletesen racionálisan, a józan észnek megfelelően cselekedett, bajban találja magát, és mit sem tudva az okról, talán igazságtalannak érzi a történeteket. „*Nem látja önmagát a rendszer részeként, melyben a probléma fennáll, és vagy a rendszer másik részét vádolja, vagy önmagát. Példáztomban Ádám kétféle nonszenszt kombinál: azt a nézetet, mely szerint «Én vétkeztem.»*, és azt, mely szerint «*Isten bosszúálló.*»”²⁸

Bateson szerint, sajnálatos módon, leggyakrabban a célorientált gondolkodásmód szerint jár el az ember problémái megoldási kísérletei során, s így a rendszeregésszel való bölcs együttműködést feláldozza a gyors, rövid távú hasznosság oltárán, még ha halványan tudatában is van annak, hogy az nem szolgál hosszú távú megoldással. Ez az attitűd karöltve jár a modern nyugati ember „alázatának” hiányával, „tudományos arroganciájával”,²⁹ aki egyfajta autokrataként úgy képzei, hogy teljhatalommal rendelkezik az univerzum fölött. E téves episztemológia megdőlt: „*az ember csupán része egy nagyobb rendszernek, és a rész sohasem kontrollálhatja az egészet.*”³⁰ Nemhogy az univerzumot nem uralhatja egyoldalúan, de még az önkontrollja lehetőségei is korlátozottak. Bateson az A.A. tagok alkoholizmus-tapasztalatával egyetértőleg amellett érvel, hogy „*semmi esetre sem vagyunk lelünk kapitányai*”.³¹ Szerinte arrogáns és téves gondolat tehát, ha az előálló problémákat nem holisztikusan, a nagyobb rendszer felől közelíti meg

²⁷ Uo. 310-311.

²⁸ Uo. 311. – Kiemelés tőlem.

²⁹ Uo. 311.

³⁰ Uo. 311.

³¹ Uo. 312.

az ember, hanem egyoldalúan Istent (másokat, a világ tökéletlenségét etc.) vagy önmagát hibáztatja, esetleg ezeket kombinálja. A „hiba”, más szóval „bűn” tehát létezik, csakhogy paradox módon éppen annak az „én”-nek a rendszerezésből való kiszakadásában áll, aki azt állítja, hogy *„Én vétkeztem.”* Mégis, lehetséges, hogy a célorientált tudat orvosságának megtalálása valamiképpen az egyénen múlik. Bateson az álmokban megnyilvánuló freudi tudattalanra utal, s hozzáveszi az álomhoz a művészet kreativitását is, beleértve ebbe a vallások színe-javát. Ezekben az aktivitásokban mindig a teljes egyén vesz részt. A művészen esetleg ott lehet a mű létrehozásának célirányos törekvése, de a létrehozás folyamatában el kell altatnia ezt az arroganciát, hogy átadhassa magát a tudatos elméjét csak kevésbé igénylő kreatív folyamatnak. Bateson szerint az 1960-as évek drogfogyasztó pszichedelikus mozgalma is a maga módján ezt a bölcsességet kereste, elutasítva a többségi társadalom túlzott célorientáltságát. Ám ez – véli – ilyen módon nem valósítható meg: *„Nem egyszerűen az szükséges, hogy kikapcsoljuk a tudatosságot, s ezzel engedjük feltörni a tudattalan tartalmakat. Ha így teszünk, azzal csupán felváltjuk a szelf egy részleges felfogását egy másikkal. Úgy sejtem, a két nézőpont szintézise szükséges, ez pedig jóval nehezebb.”*³²

Bateson a „célorientált tudatosság” és a „bölcsesség” fogalmaival kétféle – úgymond – tudatállapotot kísérel meg leírni, s az előbbit episztemológiailag alapvetően tévesnek ítéli. Az utóbbit, a „bölcsességet” nem tekinti teljességgel ellentétesnek vagy elhatárolandónak az előbbitől, hanem a célirányosan működő én és a rendszerezésbe illeszkedő, holisztikusan működő, tudattalanból forrásozó én (amennyiben az én szó egyáltalán használható még ebben a kontextusban) egyesülésében látja. Ez az alapgondolat nemcsak a sztoicizmussal rokonítható, hanem az egyetemes vallási-filozófiai hagyomány több képviselőjével és áramlatával. Az európai filozófiatörténetből említhető az érzéki sokféleséggel szemben a logosz által

³² Uo. 312.

megragadott lét egységét hirdető Parmenidész,³³ aki moniz-musa révén állítható párhuzamba Batesonnal, vagy a romantika, amely, akárcsak Bateson, a világot eltárgyasító és „leigá-zó”,³⁴ s ezzel az embert és környezetét szembeállító felvilágo-sult ráció ellenében a szubjektum és objektum kettősségének meghaladására törekszik, olyan fogalmak megalkotásával, mint a schellingi „abszolútum” vagy a hegeli „abszolút szel-lem”.³⁵ A kínai tanítások közül kiemelhetjük a taoista „bölc” „nem-cselekvését” (vu-vej, Weöres Sándor fordításában „sür-gés nélkül”), erőlködésmentes illeszkedését a „nagyobb rend-szerbe”, amely láthatóan igen közel áll a célorientált és a rendszeregészbe illeszkedő tudatot szintetizáló batesoni „böl-cességhez”:

„Ezért a bölcs
sürgés nélkül működik,
szó nélkül tanít,
nézi az áramlást és hagyja, nem erőlködik,
alkot, de művét nem birtokolja,
cselekszik, de nem ragaszkodik,
beteljesült művét nem félti,
s mert magának nem őrzi,
el se veszíti.”³⁶

³³ PARMENIDÉSZ 1992.

³⁴ A kifejezéssel a felvilágosodás egyik előfutára, Francis Bacon (1995) *Novum Organum*ára kívánok utalni, aki a modern tudomány programjának korai megfogalmazójaként annak feladatát a természet uralásában és emberi szolgálata állításában jelölte meg. Az árnyaltabb megfogalmazás kedvéért azonban jegyezzük meg, hogy Bacon elképzelései talán még nem is annyira álltak távol Batesonétól, mint felvilágosult követőie, ha tekintetbe vesszük, hogy Bacon a természet feletti uralom megszerzésének útját – a szavak helyett a dolgokhoz fordulás, az indukció alkalmazása és a hatékony nemzetközi kutatásszervezés mellett – a megismerő elme saját előítéleteitől, „idolumaitól” való megszabadulásában, így bizonyos értelemben a megismerés *alázatában* látta.

³⁵ SCHELLING 2003.; Hegel 1979.

³⁶ LAO CE é. n. 2. vers.

Szinte kínálják magukat a batesoni nézetekkel való összehasonlításra azok a keresztény tanítások is – elsősorban Pál apostol levelei és nyomában a hit általi megigazulásra építő protestáns teológia –, melyek szerint az ember saját akaratából nem képes kitörni a bűn állapotából, s elérni az üdvösséget, hanem ez csak az isteni kegyelem segítségével valósulhat meg.³⁷ További összehasonlításhoz adódnak azok a keresztény képzetek, amelyek az ártatlanság egységtudatát és vele szemben az ember bűnbeesésével jelentkező meghasonlítását – önmagával és a világgal való szembekerülését – öntik formába, hiszen maga Bateson is éppen a Paradicsom-mítoszt veszi kölcsön szabad felhasználásra. A bűnbeesést Bateson a célorientált gondolkodásnak felelteti meg, a bölcsesség viszont nem analóg az ártatlansággal, hanem a kettő szintézise.

Ha ismét felidézzük az Anonim Alkoholisták békeimáját,³⁸ a fenti gondolatmenetek alapján immár mélyebben megérthetjük Bateson és az A.A. elképzelései közötti hasonlóságot: mindkettő esetében van az emberi életnek olyan tartománya, amely kívül esik korlátozott hatáskörén, s amelyhez ilyen módon legfeljebb alkalmazkodni tud, illetve van olyan tartománya, amelyben aktív, cselekvő hatást fejthet ki, és végül mindkettő használja a „bölcsesség” kifejezést, amely az előző kettő különbségét észlelő, és egyúttal őket egy rendszerben integráló közvetítő fogalom. Az A.A.-ban elterjedt fogalmak körében a batesoni célorientáltságot a szárazságnak, az „erőből” cselekvésnek feleltethetjük meg, a nagyobb rendszerre a tudatosság kikapcsolásával történő ráhagyatkozást a részszegegnek vagy aktív alkoholizmusnak, míg a kettőt szintetizáló bölcsességet a Felsőbb Erőre hagyatkozó, s egyben tudatosan fenntartott józanságnak. Bateson rendszerdeterminizmus, mint mondtuk, nem iktatja ki az emberi akaratot, ahogy az A.A. Felsőbb Ereje sem teszi ezt. Mindkettőben jelen van a *szándékos ráhagyatkozás* kettőssége. Könnyebben megérthetjük,

³⁷ Vö. pl. Pál levele a rómaiakhoz 9: 14-24.

³⁸ „Istenem, adj lelki békét annak elfogadására, amin változtatni nem tudok, bátorságot, hogy változtassak, amin tudok, és bölcsességet, hogy felismerjem a különbséget.”

mit jelent ez, ha megkülönböztetjük az uraló és a ráhagyatkozó akaratot, s előhozunk egy példát. Ha el akarunk aludni, akarhatjuk ezt az állapotot, de nem kontrollálhatjuk uraló módon a teljes rendszert: pusztán az akarat parancsára ez nem fog megtörténni. Önátadásra, a nagyobb rendszerre való ráhagyatkozásra van szükség ahhoz, hogy elaludjunk. Ahogy a batesoni rendszerben a résznek az egészhez való viszonyulásában a komplementaritás az adekvát reláció, úgy a részeg ember az itálnak való önátadással kísérli meg – rendszerint hosszú távon sikertelenül – feloldani a rendszerfeszültséget, míg az A.A.-ban józanodó egyén az általa egyénileg értelmezett Felsőbb Erőre ráhagyatkozva kísérli meg ezt (vö. 1. ábra). Az A.A. „hajlandóság”-nak nevezi az önátadásban lévő akaratlagos mozzanatot: az akarat és a ráhagyatkozás egyszerre jelen van tehát mind a batesoni bölcsességben, mind az A.A. által hirdetett józanságban.

Mire is célozhat Bateson a bűnbeesés történetének újraértelmezésével, amely előadásának sajátos mitikus színezetet kölcsönöz? Vélhetően jelezni kívánja, hogy a rendszeregészhez igazodó bölcsesség és a célorientáltság közötti mély, paradigmatis különbség a legősibb időktől fogva, mint a *conditio humana* egyik alapproblémája van jelen, s egyúttal kapcsolódik is az ezt kifejező szellemi hagyományhoz. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy valamiféle ezoterikus tanítást képvisel. Bateson szilárdan a tudomány talaján áll, amely azonban a „bölcsesség” képviselte rendszertudat ellenfeleként maga is sokáig a dualizmus mítoszának rabja volt, s amely a rendszerelméleti-kibernetikai paradigma megjelenésével szerte rátalált a „bölcsesség” helyes episztemológiájára. Az, hogy a rendszerelméleti-kibernetikai fordulatra alkalmazott kedvenc gyakorlati példája az Anonim Alkoholisták közössége, *„amely egyedülként jegyez számottevő sikert az alkoholizmus kezelésében”*,³⁹ egyben az egyént eltárgyasító, s az alkoholizmus kezelésében tehetetlennek bizonyult hagyományos „nyugati” tudomány kritikája is. Minden kritikája ellenére azonban,

³⁹ BATESON 1971, 1.

sem Bateson, sem az egyébként meglehetősen antiintellektualista A.A. nem veti el a tudományt, hanem felhasználva eredményeit, egyesíteni kívánja eredményeit a rendszeregész vagy a „Felsőbb Erő” bölcsességével.

A fentiekből látható, hogy a monista batesoni kibernetika nyomába eredve a szubjektum-objektum szembenállásának dualizmusára kondicionált „nyugati” szemlélet számára nehezen megragadható, elmosódó fogalmakkal és bonyolult problémákkal találkozunk, melyek, úgy tűnik, önmagunk és a világ kétféle megragadásmódjának feszültségéből erednek. Ez a feszültség – az egy és sok, a változatlan és változó ellentmondása formájában – Parmenidész óta jelen van a „nyugati” gondolkodásban. Szerinte, ha gondolkodás útján ragadjuk meg a létet, akkor egyetlen és változatlan totalitás, amelyben nincs nemlétezés, ha pedig a „mit sem tudó halandók” tévelygésének megfelelően,⁴⁰ akik szerint van nemlétezés, s a világ az egymásra utalt ellentétek kettősségén alapul, akkor differenciált és változó. Az előbbi szerinte az igazság, az utóbbi a csalóka vélekedés útja. Hasonló anomáliákat fedezhetünk fel a fentebb többször idézett sztoikusoknál, akik szerint „Az *individuális testek mozgása és tulajdonságai egy egyetlen, mindent átható dinamikus szubsztancia [t. i. a pneuma] diszpozíciójából fakadnak.*”⁴¹ Vajon milyen értelemben tulajdoníthatunk realitást az egyetlen pneuma módosulásaként felfogott individuális létezőknek? Hasonlóan: vajon létezik-e a világban a rossz, ha, miként a sztoikusok vélik, a kozmosz egésze tökéletes, s ami rossznak tűnik a rész nézőpontjából, az jó az egész szempontjából?⁴²

Bateson rendszerelméleti megközelítése kapcsán, melyben egyfelől az egész, másfelől egyúttal annak immanens részei perspektívájából is tekinthetünk a világra, hasonló problémák vethetők fel, miként azt Brundage meg is teszi. Vajon létezik-e (vagy csupán illúzió) a rendszeregész immanens részeként

⁴⁰ PARMENIDÉSZ 1992, 85. [B6]; vö. Platón 128C-D.

⁴¹ LONG 1998, 202.

⁴² Uo. 230.; KLEANTHÉSZ 1983, 14-15.; AURELIUS 1991 122-123. [X. 6.].

felfogott egyén? Van-e saját akarata vagy minden tette determinált? Felelős-e tetteiért? Rossz-e az, ha néhány más fajjal együtt kipusztítja önmagát, vagy mindez, bár számára rossznak tűnik, a rendszeregész szempontjából talán közömbös? Brundage Bateson-interpretációja e tekintetben kétségkívül lehetséges és konzekvens, s ez esetben valamennyi kérdésre adott válasz nemleges. Fentebb azonban amellet érveltünk, hogy nem méltányos Batesonnal szemben a kérdést ilyen mértékben sarkítani. Akár illúzió végső soron az egyediség, akár nem, Bateson egész életműve fenntartja a rész-egész vagy énvilág viszonyt, s ezzel egyúttal az egyediség realitását, ez pedig a fenti kérdésekre – létezésünk jelenlegi fokán, egyediségünk perspektívájából szemlélve – igenlő választ eredményez, ennek minden logikai feszültségével együtt.

Bateson rendszerelméleti-kibernetikai modellje tehát kizárja azt, hogy létezzen a világtól független ember, aki ismeretei bővülése révén elméletileg „mindenhatóvá” válhat, s egyoldalú kontrollt gyakorolhat a világ és eltárgyasított önmaga fölött. E modell ugyanakkor nem zárja ki, sőt, számos gondolatában előfeltételezi, hogy a rendszeregész részeként felfogott ember a maga rendszerszintjén a rendszerdetermináns tényezők – melyek fölött nincs hatalma – adta keretek között szabadon cselekedhet, s ezzel akár a nála nagyobb rendszer folyamatait befolyásolja. Az A.A. nézetei tehát, köztük a Brundage által idézett harmadik lépés,⁴³ amely mind az emberi szabad akaratot, mind az azt meghaladó „erők” meglétét feltételezi, ütközés nélkül modellálható a Bateson által felvázolt elmélet segítségével.

Felhasznált irodalom

BATESON 1971 = BATESON, Gregory: The Cybernetics of „Self”: A Theory of Alcoholism. *Psychiatry* 34, 1971 February, p. 1-18.

⁴³ „Elhatároztuk, hogy akaratunkat és életünket a saját felfogásunk szerinti Isten gondviselésére bízjuk.”

- BATESON 1972 = BATESON, Gregory: Conscious Purpose versus Nature. In: BATESON, Gregory: *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution and Epistemology*, 1972, p. 304-312.
- BATESON 1979 = BATESON, Gregory: *Mind and Nature. A Necessary Unity*. New York, E. P. Dutton, 1979.
- BRUNDAGE 1985 = BRUNDAGE, Victoria: Gregory Bateson, Alcoholics Anonymous, and Stoicism. *Psychiatry* 48, 1985, p. 40-51.
- DENZIN 1987 = DENZIN, Norman: *The Alcoholic Self*. Newbury Park – Beverly Hills – London – New Delhi, Sage Publications, 1987
- KAMILAR 2002 = KAMILAR, Scott: A Buddhist Psychology. In: OLSON, R. Paul (ed.): *Religious Theories of Personality and Psychotherapy. East Meets West*. New York – London – Oxford, The Haworth Press, 2002, p. 85-139.
- LAO CE é. n. = LAO CE: *Tao te King. Az út és erény könyve*. É. n. <http://mek.oszk.hu/00100/00191/00191.htm> Letöltés: 2012. szeptember 06.
- LONG 1998 = LONG, Anthony Arthur: *Hellenisztikus filozófia*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.
- MADÁCSY 2009 = MADÁCSY József: Gregory Bateson és az Anonim Alkoholisták. In: Kutatási füzetek 15. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2009. 155-169. o.
- PARMENIDÉSZ 1992 = PARMENIDÉSZ [Töredékek.] In: HITSEKER Mária (szerk.): *Görög gondolkodók 1. Thalésztól Anaxagoraszig*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1992. 83-92. o.
- SHELLING 1997 = SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph: Filozófiai levelek a dogmatizmusról és a kriticizmusról. *Magyar Filozófiai Szemle* 1997 (3-4). 541-594. o http://minerva.elte.hu/mfsz/mfsz_9734/WEISS.pdf Letöltés: 2012. augusztus 29.

AZ ISTENEK SZIGETE A 21. SZÁZADBAN - SPIRITUÁLIS ÉPÍTÉSZETI ELVEK ÉS A VÁROSFEJLESZTÉS NEHÉZSÉGEI BALIN

Bali a csaknem tizenhétezer szigetből álló Indonézia egyetlen hindu többséggel rendelkező lakott területe. A rizsföldek, a többszázezer templom és a hagyományos falusi települések a turizmus fellendülésével túlszűfolt autóutaknak, tízemeletes luxusszállodáknak és élhetetlen városi agglomerációknak kényszerülnek átadni a helyüket.

Az elmúlt évtizedekben a bali kormányzat felismerte, hogy a hagyományos építkezési módok és a tradícióknak megfelelő koncepciók kialakítása a kultúra megszilárdítását és a világon egyedülálló, balinéz „feng shui” szerint kialakított városfejlesztés hagyományainak továbbélését hordozza magában.

A tanulmány fő célja a hagyományos építészeti megoldások bemutatásán túl a modern kor kihívásainak ismertetése, és az ezekhez való igazodási kísérletek áttekintése, kritikája.

A társadalmi lét alapja - A balinéz faluközösség

A kis indonéz szigeten élők építészeti hagyományainak pontosabb megértéséhez elengedhetetlen a 21. századi falu tradicionális intézményeinek ismerete. A balinézek 90 %-a „faluközösségekben” él,¹ amelyeket a *banjarok*, helyi tanácsok

¹ A faluközösség csupán a jelenség elnevezése. A világon uralkodó trend a szigeten is megfigyelhető, a városi népesség aránya ugyanis Balin is meghaladja az 50 %-ot. A 800 ezer fős, külterületeivel együtt 2 milliós Denpasar metropolisza uralja a 4 milliós Bali szigetét. A szuburbanizáció

irányítanak. A fővárosban, Denpasarban egy *banjar* ötszáz családfőt jelent, míg a kisebb települések esetén ötvenet. Ezek a gyűlések felelősek a falu életének mindennapjaiért a gamelán zenekarok megszervezésétől a templomi ceremóniák felügyeletéig. A tulajdonukban lévő földeket szétosztják a tagok között, akiket ki is utasíthatnak a közösségből, ha nem teljesítik a kötelességeiket. A kiközösítésnek óriási szabályozó ereje van, hiszen ez nemcsak a balinéz társadalmi lét hétköznapi eseményeitől fosztja meg a büntetetteket, hanem a temetés és a hamvasztás szertartásától is.

A bali lakosság egy növekvő hányada már a turizmusból él, de még mindig sokan dolgoznak a mezőgazdaságban, a rizsföldeken (*sawah*). Az öntözőrendszereket a falu helyi ellenőrző szervezete, a *subak* felügyeli – ez osztja el a rendelkezésre álló vízmennyiséget, és rendezi a vitás kérdéseket. A területnek minden vizet használó gazda a tagja.²

A *sekahák* speciális célra alakított szervezetek a tánciskoláktól a rizsaratók egyesületéig. Az érdekvédelmen túl közös programokat, társasági eseményeket szerveznek, valamint közös ceremóniára invitálják a tagokat. A rituálékat nemcsak a nagy templomokban, hanem szinte bármely szentnek tartott helyen végezhetik, hiszen Balin a házak előtt, a rizsföldeken, az utak mellett is emelnek kis szentélyeket, ahol a helyiek önállóan vagy kis csoportokban minden nap áldozatot mutatnak be az isteneknek.

A település mint a hindu kozmológia leképezése

A *desa pakraman* a 9. században kialakult balinéz rendszer, amely a hagyományokhoz és a szokásokhoz igazodó, más királyságoktól független, autonóm és önigazgató, letelepült

miatt a közigazgatási értelemben vett város aránya körülbelül harmada a funkcionálisan egybefüggő területen belül.

² READER–RIDOUT 2008, 462.

közösségek megjelölésére szolgált.³ 1039-ben, Mpu Kuturan jávai spirituális tanító a hitelveknek megfelelően megreformálta a rendszert, és bevezette a *Tri Murti* koncepcióját, amely a hindu Szentháromság funkcióival vont párhuzamot. Előírásai szerint minden közösség köteles a teremtő, az éltető és a pusztító istenségnek, azaz Brahmának, Visnunak és Sivának templomot emelni, így minden településen épült egy *pura desa*, egy *pura puseh* és egy *pura dalem*. Ezen kívül csupán egy nagyobb reformot hajtottak végre a településszerkezet kialakítását illetően: a 15. századi jávai majapahit királyság hatására elválasztották a *desa dinast* és a *desa adat*ot – előbbi a falvat mint közigazgatási egységet jelöli, az utóbbi pedig a vallási és kulturális funkciókkal rendelkező települést, amely nemcsak szerepét, hanem helyét tekintve is elkülönült a *desa dinast*ól. Az erős kulturális identitástudatnak köszönhetően a fenti struktúra túlélte a holland kolonizációt, a japán megszállást, Indonézia függetlenségi háborúját (1945-49) és Suharto autoriter Új Rendjét (1967-98) is.⁴

Minden kultúra a saját hagyományai szerint építkezik, a múltbeli tapasztalatokat, dizájnelemeket és a legújabb technikai újításokat ötvözi az ideális lakóépületek megépítésénél és a legmegfelelőbb városkonceptiók kialakításánál.

A balinéz városfejlesztés és építkezés egyedisége tehát a balinéz hitvilágban keresendő. A jórészt hindu⁵ eredetű kozmológia harmóniája hatja át a közösségi és a privát tereket: a vallási- és a kasztrendszer hierarchiája, a szakrális és a profán elemek az épületek és terek fizikai elrendezésében is óriási szerepet játszanak, szigorú szabályaik jelentős mértékben korlátozzák az építésszek és építőmérnökök tevékenységét. Ez utóbbiak alapelveit, az *Asta Kosala Kosalit* a lontárpálma leveleire írott könyvekben fektették le. A

³ KORN 1932, 11.

⁴ SUARDANA 2007, 1.

⁵ Kísértés animista és buddhista elemek is megfigyelhetők benne.

hagyományokat tisztelő szakember, az *undagi* feladata a szövegek interpretálása és azok tartalmának precíz alkalmazása, ugyanis az archaikus nyelven írott, rengeteg vallásos utalást tartalmazó szövegek speciális szaktudást igényelnek.⁶

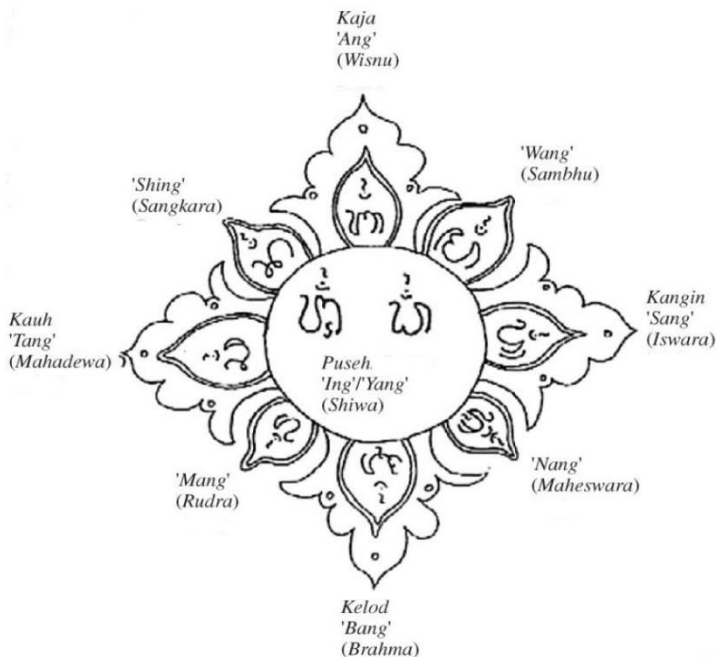
Egy balinéz mondás szerint az építész nem épületeket tervez, hanem értelmezi a szabályokat – valójában azonban az apáról fiúra szálló tapasztalatoknak és szakértelemnek köszönhetően emelnek újabb és újabb épületeket a szigeten, a szent iratokat csak vitás kérdések esetén olvassák újra a helyi papok vagy az *undagi* közreműködésével. A szabályokat minden vallásos hindu maradéktalanul betartja, mert hiedelmük szerint csak az érheti el a boldogság állapotát, annak hoz szerencsét és gazdagságot az épület, aki pontosan betartja a helyes irányokat, a megfelelő arányokat és távolságokat. Soha nem pontos méreteket adnak meg, hanem az alapegység többszörösét adják meg referenciának, ugyanis egyedi mértékegységet használnak: a ház építetőjének a talphosszát. Ez lesz az iratokban meghatározott egység mérete.

Az építőanyagok: hagyományosan vulkáni hamuból égetett téglá, kő, bambusz és a tető fedéséhez a 45 cm-esre vágott *alang-alang* fű, újabban tűzvédelmi okokból cserép. Szegeket alig használnak, a fa pedig nagyon ritka és drága. A nagy közösségi házak, a piacok és a pavilonok tetejét tartó gerendák anyagát gyakran a szomszédos szigetekről hozzák. A tradíciók szerint a nők építkeznek, akár 50 kg-nyi követ képesek cipelni hatalmas edényekben a fejükön.

Minden építkezés megkezdése előtt különleges „alapkőletételi” ceremóniát tartanak, amely során a szent helyek területén egy ötszínű zsineggel átkötött kókuszdiót ásnak el, amely öt fém (arany, ezüst, bronz, vas, réz) kis darabkát tartalmazza. A szekuláris épületek alapköve egy fehér kendővel áttekert téglá. Az építkezés kezdőnapját a balinéz kalendárium alapján állapítják meg – ennek pedig mindig egy,

⁶ DAVISON–ENU–TETTONI–GRANQUIST 2003, 6.

a naptár által „áldásos” időpontnak kell lennie. A balinéz hiedelmek szerint a felhasznált építőanyagok a *melaspas* tisztító rituáléja során reinkarnálódnak, és egy egységes testben, a kész épületben születnek újjá.

A balinéz szélrózsa.

A tájékozódást a balinéz szélrózsa (*nawa sanga*) segíti, amely Bali legnagyobb hegyéhez, a Gunung Agunghoz viszonyítva mutatja meg bármely pont földrajzi elhelyezkedését. A főbb irányok: *kaja* (a Gunung Agung, az istenek lakhelye felé mutat), *kelod* (az előzővel ellentétes irány), *kangin* (ahol a nap felkel), *kauh* (ahol a nap nyugszik). Minden falu *kaja-kelod* tájolású, és a település főbb templomai is ezen a képzeletbeli vonalon helyezkednek el.⁷

⁷ READER-RIDOUT 2008, 460.

SANGA MANDALA

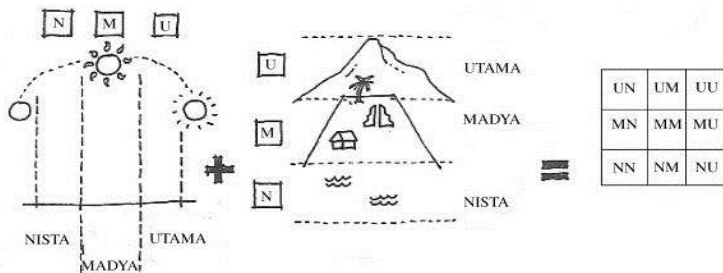
A TRIHITA KARANA ÉS A TRI ANGGA ÁLTAL ALKOTOTT HÁLÓZAT

	UTAMA NISTA	UTAMA MADYA	UTAMA UTAMA	legszentebb terület
	MADYA NISTA	MADYA MADYA	MADYA UTAMA	
legprofánabb terület	NISTA NISTA	NISTA MADYA	NISTA UTAMA	

Saját készítésű ábra SAMADHI 2007, 152. alapján.

A természeti és a rituális tengely hármas felosztása egy kilences rácsot alkot (*sanga mandala*), ez adja a balinéz tértervezés alapjait.

A *Tri Angga* elv szerint a „magas föld”, azaz a hegy, a síkság és az „alacsony föld”, a tenger attribútumai megfeleltethetők az *utama* (szent), a *madya* (semleges) és a *nista* (világi) minőségeknek, valamint a nap állásának, mint asztronómiai tengelynek is. Így a nap születése, a napkelte a legkívánatosabb irányt jelöli, a nap halála, a naplemente pedig az ellenpólust jelenti.⁸

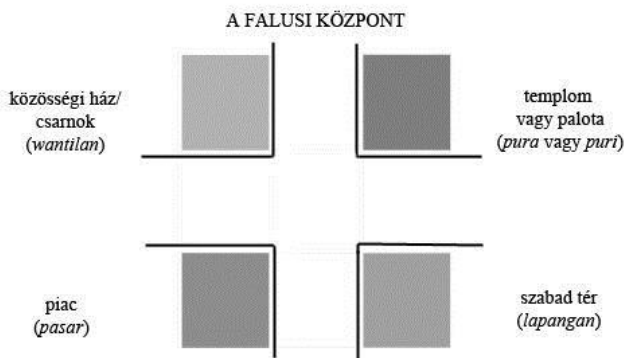

BALINÉZ TÉRSEMLÉLET

⁸ SAMADHI 2007, 146.

Saját készítésű ábra SAMADHI 2007, 152. alapján.

A fenti rácsokra illeszthető rá a *desa pakraman*, az öngazgató falu koncepciója, amely a *parimandala* (természet, tér), a *karaman* (lakosság, a társadalom tagjai), a *datu* (elöljáróság, vezetés és szervezet), illetve a *tuah* (isteni védelem) négyes felosztásán alapul.

Saját készítésű ábra SAMADHI 2007, 152. alapján.

Érdeemes ezeket az elemeket egyenként is megvizsgálni, hogy láthatók legyenek a két hálózat illeszkedési pontjai. A *parimandala* az emberi lényt körülvevő tér, amely a *Tri Loka* értelmében három helyre osztja fel a világot, ezek a *bhur* (alvilág), a *bwah* (az emberek világa) és a *swah* (a mennyország). Ezzel rendkívül egyszerűen egyeztethető Mpu Kuturan *Tri Murti* struktúrája, amely a templomok hármasságát részletezi.⁹ A *pura desa* eszerint a *swah*, a legmagasabb isteni minőséggel rendelkező helyen áll, a *pura puseh* a város legforgalmasabb pontján, míg a *pura dalem* mindig a település déli részén kap helyet, „a halottak városában”. A három templom közötti interakció az

⁹ A *Tri Angga* tengely három fontos pontja is egy az egyben megfeleltethető a *Tri Loka* nevezetes pontjainak.

úgynevezett *Tri Hita Karana*, amely felvázolja azt a kapcsolatrendszert, amelyben minden balinéznak meg kell teremtenie a harmóniát: az első a spirituális környezet (*parahyangan*), azaz ember és isten kapcsolata; a társadalmi környezet (*pawongan*), azaz az emberek közötti interakció; valamint a természeti környezet (*palemahan*), az emberi lény és a természet, ill. az istenek teremtményei (állatok, növények) közötti viszony.¹⁰

A *desa pakraman* második és harmadik összetevője a közösség és a vezetés: a *karaman* és a *datu* találkozásán¹¹ megteremtik a mindennapi élet harmóniájához szükséges politikai, jogi, gazdasági és társadalmi környezet szabályait, amelyek a tradíciók megőrzésén túl az életszínvonal növekedését is szolgálják. A *datu* felel az igazságszolgáltatásért: vezetője dönt a szabályokat (*awig-awig*) megszegők büntetéséről vagy kiközösítéséről, természetesen az isteneknek tetsző és a faluközösség érdekeinek megfelelő módon.¹²

Látható, hogy a balinéz élet minden területét áthatja a vallás: a hindu hitelvek és rituálék; és bár a négy terület között van átjárás, azok mégis világosan elkülöníthető módon vannak jelen a mindennapokban. Ezért az egyes tereket elválasztó nagy keresztútnak (*pampatan agung*) különleges szerep jut a hindu ceremóniák során: ez a szertartási menet végpontja, ezért az úthálózatnak úgy kell felépülnie, hogy az elsőrendű utak kapcsolódjanak be a nagy keresztútba, míg az elsőrendűekbe futnak a másodrendű utak hálózatai, amelyek a helyi utcákba ágaznak le. Az utcaszerkezet gondos megtervezése segítheti a menetben részt vevő tömegek növekedését, hiszen a kis utcákból induló csoportok a kereszteződésekben csatlakoznak egymáshoz és a főút felé tartanak, azaz a település legfontosabb kereszteződéséhez.

¹⁰ BALI TRI HITA KARANA COMMITTEE 2009, 1.

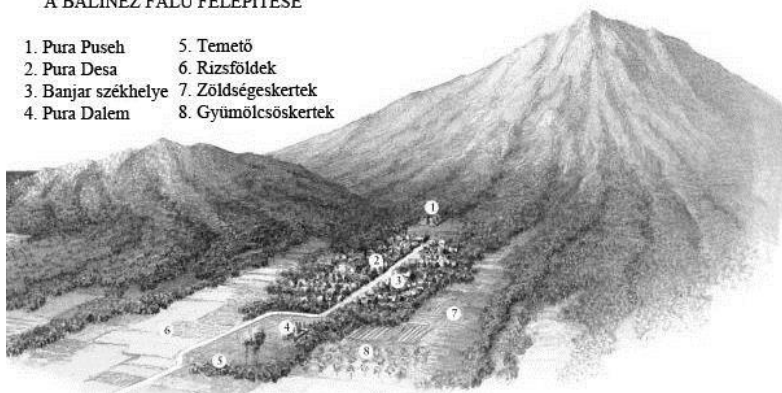
¹¹ Az általános elnevezések a mai *banjarokat* takarják.

¹² SUARDANA 2007, 1.

A helyi lakosok itt üdvözlik isteneiket, az emberi világ itt találkozik az égi szférákkal (*bhurloka*) és a démonokkal (*swahloka*). Bár a nagy kereszteződés nem feltétlenül a település földrajzi középpontján található, az a kozmikus tér kiindulópontja, a *desa pakraman* centruma: kereskedelmi központ (*artha*) és más földi igények kielégítésének helye (*kama*), a vallási tudatosság (*dharma*) és a harmónia felfedezésének kiindulópontja.¹³

A BALINÉZ FALU FELEPÍTÉSE

1. Pura Puseh	5. Temető
2. Pura Desa	6. Rizsföldek
3. Banjar székhelye	7. Zöldségeskertek
4. Pura Dalem	8. Gyümölcsösök

Saját készítésű ábra

DAVISON–ENU–TETTONI–GRANQUIST 2003, 5. alapján.

A fenti struktúra szerint épült minden tradicionális balinéz település; talán ezért is olyan nehéz a kisebb falvakat megkülönböztetni egymástól, ám épp ez adja meg azt az egységességet, amely szinte egyedülálló a világon. A tudatos tervezés tehát nem az építészeti hagyományoknak vagy a racionális tértervezésnek köszönhető, hanem kizárólag a hindu kozmológiából eredeztethető.

Bár a forgalmas turistahelyek nem e szerint a koncepció szerint fejlődnek, a helyi lakosok védelmében és a tradícióik tiszteletben tartásával célszerű volna a *sanga mandala* előírásait beépíteni minden egyes településfejlesztési tervbe. A balinéz

¹³ SAMADHI 2007, 161.

kormányzat ráadásul hivatalosan is kötelezőnek nyilvánította Mpu Kuturan *Tri Murti* koncepcióját, így a várostervezőknek alkalmazkodniuk kell a 11. századi hindu tanító alapelveihez.

Bali épített környezetének jelenlegi képét leginkább a turizmus formálja: a magát az 1920-as évektől vallási kisebbségként definiáló, *kebalian* identitással rendelkező *bagsa Bali* (balinéz lakosság) az idegenforgalomból származó bevételből nagyobb arányban részesül, mint más indonéz tartomány, ezt kihasználva igyekeznek a hagyományos építészetet az utazók maximális kényelmének szolgálatába állítani. A külföldi tőkések négy-ötcsillagos szállodái általában nélkülözik a helyi tradíciók ismeretét, profitorientált tizemeletes szállodáik nincsenek tekintettel a harmonikus összképre, a keletkezett szemét és a szennyvíz újrahasznosításával vagy megsemmisítésével nem törődve fizetik le a korrupstisztviselőket, akikkel könnyen kijátszhatóak a hatályos jogszabályok. Bár a modern indonéz kormányzat retorikájában egyre nagyobb szerepet kapnak az ökológikus és fenntartható jelszavak, valójában az Új Rend után, a 22/1999-es, ill. a 25/1999-es törvény értelmében decentralizált államban a régiók (*propinsi*) és a kerületek (*kabupaten*) dönthetnek önállóan a projektekről.¹⁴ A saját forrásaik bővítésével¹⁵ egyidejűleg szabad kezet kaptak mind a programok megalkotásában, mind azok megvalósításában, és mivel minden *propinsi* kizárólagos törvényhozási jogkörrel rendelkezik, a központi kormányzatnak nincsenek hatékony

¹⁴ ERB–SULISTIYANTO–FAUCHER 2005, 22.

¹⁵ Az erdő- és halgazdálkodásból, valamint a kőolaj- és földgázvagyon kitermeléséből származó jövedelem nagy része (70-80 %-a) a régiók és a helyi önkormányzatok kezében marad, valamint az állami költségvetés mintegy negyedét is a helyi kormányzatok kapják: ennek 10 %-a a tartományoké, míg 90 %-a a kerületeké és a helyi önkormányzatoké. A források kétféle módon nyerhetők el: általános célú támogatás, ill. különös célú támogatás formájában. Míg előbbi felhasználásában a régiók teljesen szabad kezet kapnak, az utóbbiból finanszírozott projektek megvalósítását a központi kormányzat ellenőrzi (SEYMOUR-TURNER 2002, 42.).

eszközei az ellenőrzésre és a szabálytalanságok szankcionálására.

A 21. század kihívásai a balinéz településfejlesztésben

Bali jellemzően agrár régió, amely csak az utóbbi évtizedekben vált turistaparadicsommá. Naponta 4 500-7 000 nyaraló érkezik az egzotikus szigetre.¹⁶ Eddig az urbanizáció ismeretlen fogalom volt a szigeten, falvak és faluközösségek léteztek kerületi központokkal; a települések fejlődési folyamata nem írható le sem az amerikai, sem a nyugat-európai, sem a szocialista városfejlesztési modellel.

Bali térképe a kerületi központokkal.

Jelenleg körülbelül hatvan városa van a szigetnek, ebből tíz rendelkezik igazi, klasszikus értelemben vett városközponttal,

¹⁶ CASSRELS 2011, 1.

míg a többi inkább külvárosi jellegű, és szalagszerűen helyezkednek el a főbb utak mentén (6. ábra).¹⁷

A nemzetközi repülőtérrel rendelkező Denpasar lakossága az elmúlt évtizedben ugrásszerűen megnőtt: a néhány százezres fővárosból egy 800 ezer főt számláló nagyváros, külterületeivel együtt pedig egy kétmilliós metropolisz lett. A betontengerben az utóbbi években a helykihasználás érdekében lényegében szinte megszűntek a zöld területek, és a közúti forgalom miatt élehetlenné vált a város. Akik megtehették, elköltöztek a kisebb falvakba vagy a külvárosokba – megkezdődött a dezurbanizáció. A városközpontban maradók javára azonban a kormány ambiciózus rehabilitációs tervet fogadott el: a lakatlan épületek lebontásával és a tartomány tulajdonában lévő területeken tesztfarmokat hoztak létre. A kis parcellákon kísérleti jelleggel, modern eszközökkel folyik a termelés.¹⁸ Gyümölcsöket, zöldségeket¹⁹ termesztenek, amelyek részben fedezik a városi lakosság szükségleteit, a fiatalokat munkavállalásra ösztönzik az agrárszektorban és esztétikailag is javítják a városképet.

Az idegenforgalomból meggazdagodó Balin eddig ismeretlen problémákkal, forgalmi dugókkal, környezetszennyezéssel és a túlnépesedéssel is számolniuk kell a helyieknek, az új viszonyokhoz való adaptáció pedig korántsem zökkenőmentes.

Made Mangku Pastika, Bali kormányzója a növekedés-kontroll politikájának jegyében hotelépítési moratóriumot rendelt el a déli csomópontokban, ám a helyi polgármesterek a rendelet eltörlését követelik az újabb – nem feltétlen hivatalos – bevételek reményében. A 2,5 millió jármű miatt az utak olyan rossz minőségűek és már így is olyan telítettek, hogy a tengerparti nyaralóhelyeken többórás a forgalmi dugó és

¹⁷ WORLD BANK 1996, 58.

¹⁸ FRESHPLAZA 2009, 1.

¹⁹ Jelenleg a gomba és a görögdinnye a legnépszerűbb.

rengeteg a közúti baleset. Ha a helyzet nem javul, élehetlenné, működésképtelenné válnak ezek a települések.

A tartományi tervek szerint 2014-re egy 560 km-es vasúthálózatot építenének a szigeten, ill. egy földalatti utat Kuta és Nusa Dua, a két legforgalmasabb turistaközpont és azok bevásárló-szórakoztató és üzleti „negyedei”, *edge city*-jei között.²⁰ Ám még egyik beruházás megvalósítása sem kezdődött el, részben az anyagiak, részben az akarat hiánya miatt – hiszen mindegyik út félmegoldás volna. A turizmus átirányítására is születtek elképzelések: eszerint az északi Singarajában építenének egy új nemzetközi repülőteret, amely odavonzaná a befektetőket, és a prosperáló Dél ellenpólusát hozhatná létre a sziget túloldalán. Az elégtelen infrastruktúra, a bizonytalan megtérülés miatt azonban vonakodnak a térségbe investálni a tőkésék. Inkább megvásárolják a magánkézben lévő rizsföldeket és azokon építkeznek. Igaz, hogy ezzel nem veszik figyelembe a sziget törvényeit, miszerint a terület 30 %-át meg kell hagyni beépítetlen zöld területnek, ill. a templomok, sziklafalak és tengerpartok környékére vonatkozó speciális előírásokat is megszegik – ám minden szinten olyan magas a korrupció, hogy pénzért szinte bármilyen jogsértés felett szemet hunynak a vezetők. A kis földek vagy villák külföldi kézbe adása pedig újabb adminisztrációs problémát és társadalmi feszültséget jelent: a szigeten ugyanis számos külföldi telepedik le, akik földtulajdonnal nem rendelkezhetnek Balin a jelenlegi indonéz jogszabályok szerint. Mégis számos üzlet köttetik más országok állampolgáraival a profit reményében, akik csak későn döbbennek rá, hogy becsapták őket.

Az országon belüli migráció is konfliktusokat szül. A környező szigetekről évente több százezer illegális munkás érkezik a nagy szállodák munkálataihoz; sokuk a jobb élet reményében nem tér haza, ám az építkezés befejeztével ez a szakképzetlen réteg nem talál munkát és lopásból tartja el magát. Ezáltal csökken a közbiztonság a turistaközpontokban.

²⁰ CASSRELS 2011, 1.

A bevándorlók a helyi kultúrára is nagy veszélyt jelentenek, mivel sokuk muszlim – és enklávékat alkotnak a szigeten.

A máig szinte egyetlen nagy beruházás az 1997-ben kezdődött, 278 millió USD-os Bali városi infrastruktúra-fejlesztési projekt (*Bali Urban Infrastructure Project*) az úthálózat minőségének javításával és növelésével, a forgalom kezelésével, vízgazdálkodással, szennyvíz-elvezetéssel és árvíz-védelemmel foglalkozó alrészekből állt, ám a Világbank által finanszírozott program hangzatos elveivel ellentétben a kerületi minimálbér alatt foglalkoztatott 18 éven aluli kiskorúakat is. Nem biztosítottak megfelelő munkavédelmi felszerelést, nem volt elégséges felkészítés, az elszállásolás körülményei az emberi méltóság alapkövetelményeinek sem feleltek meg, valamint a munkáltató nem biztosított *Jamsotek*, ingyenes egészségügyi szolgáltatásokra feljogosító kártyát sem a munkásoknak. Sőt, mivel az indonéz jog alapján maximum hároméves határozott idejű szerződések köthetők, ezek lejártakor nem újították meg ezeket, hanem elbocsátották az építkezéseken dolgozókat.²¹ A jövőben elkerülhetetlenné válik egy, a (nagy részét más szigetekről érkező) szakmunkások foglalkoztatásának javítására, szociális rehabilitációjukra és társadalmi integrációjuk érdekében kidolgozott regionális, azaz Bali tartományban alkalmazandó komplex stratégia.

A projektnek azonban kézzelfogható eredményei is születtek. Pozitív hozadéka egy több mint 900 km-es hosszú útszakasz rehabilitációja, a denpasari nyugati elkerülő 5,3 km-es szakasza, ill. a Tohpati-Kusambha 20 km-es, Bali északi és déli részét összekötő út. Ez utóbbi megépítésével a Karangasem és Denpasar közötti másfél órás utazóidő félórára csökkent, ám a nagy turistaövezetekkel még nem megoldott az összeköttetés. A balinézek nagy része az alacsony víznyomás miatt nem használ csapvizet, és – a legdivatosabb és márkás tusfürdőkkkel, a legmodernebb mosószerekkel, de – még mindig a patakban fürdik, mos és ide engedi a szennyvizet (ráadásul ezt a vizet engedik rá a csatornákon keresztül a

²¹ ALNI/I 2012, 2.

rizsföldekre), ezért óriási jelentősége van a Nusa Tenggara Barat-ban elkészült 47 km hosszúságú szennyvízvezetéknek. Ezen kívül 104 km út, a Dasan Agung híd Mataramban és a kerület fővárosát elkerülő négysávos út megépülése is jelentős előnyökkel járt, ám a forgalom 40 %-kal megnőtt ezen a szakaszon – ezt a járműmennyiséget viszont nem tudják elvezetni a csatlakozó kétsávos utakba, így az érintett pontokon általában torlódás alakul ki. A hulladékgazdálkodás racionalizálása mellett három nagy buszterminál is épült, ám a helyi önkormányzatok által felajánlott területek olyan rossz helyen állnak – távol a kereskedelmi létesítményektől és a szolgáltatást valóban használni kívánók otthonától –, hogy a kapacitásuknak csak mindössze a 10 %-át használó társaságok elhagyták a létesítményeket, így a csarnokokban kényszermegoldásként kiállítótereket hoztak létre.

A projekt keretében megvalósult beruházások egy része még jó állapotban van, ám a helyi önkormányzatoknak nincs elég forrása, hogy a javítási munkákat elvégezzék, és a hajlandóság sincs meg bennük egy olyan út vagy csatorna felújítására, amelyet nem vagy csak részben ők építettek.²² A nagy forgalom miatt azonban hamar romlik az utak állapota, és féltő, hogy állagmegóvás nélkül pár éven belül tönkremennek.

A bajokat csak tetézi, hogy az üveghatású gázok 80 %-át a városi tevékenységek termelik, hiszen a közlekedés, az ipar és a háztartások is olyan energiahordozókat égetnek el, amelyek szén-dioxidot bocsátanak a környezetbe.

A városfejlesztőknek új, olcsó, jó minőségű és hatékony tömegközlekedési rendszert kellene kialakítaniuk, hogy csökkentsék a káros gázok mennyiségét, ám ez egy olyan turistaparadicsomban, ahol az autókölcsönző a legnyereségesebb vállalkozás, az állam pedig a gépjárművek birtokosaitól regisztrációs és úgynevezett „használati adót” is beszed az autók, motorok után – szinte lehetetlen. Az olcsó motoralkatrészeket alacsony vám terhe mellett hozzák be, a

²² WORLD BANK 2006, 21.

benzinár államilag támogatott, ezért a szegényebb családok is megengedhetik maguknak a motorkerékpárok fenntartását, ami nagyobb szabadságot, kényelmet és egy kis luxust csempész az életükbe. A denpasari helyijárat (*Angkot*) menetjegye 3,5-szer annyiba kerül, mint egy motor fenntartása, sőt, a lassabb buszjáratok viteldíja is 1,8-szerese az ugyanolyan hosszú motoros út költségeinek.²³ A tömegközlekedést általában csak a kisiskolások veszik igénybe, ők teszik ki az utazóközönség több mint felét; és egy pár éve végzett közvélemény-kutatás szerint a jó minőségű buszokkal alacsonyabb jegyár mellett sem utazna a megkérdezettek több mint harmada. A helyijáratok azért sem népszerűek, mert nincsen menetrendjük, lényegében bárhol megállhatnak, a szűk utcákon nehéz a közlekedés, és nincsen buszsáv sem kialakítva – ezért teljesen kiszámíthatatlan a tömegközlekedés. Az önkormányzatnak, ill. a Denpasar, Badung, Gianyar és Tabanan *kabupaten*eket magába foglaló Sarbagita térségnek nincsenek anyagi forrásai a géppark felújítására vagy lecserélésére. Az üzemeltetőket pedig csak mennyiségi szabályok kötik, a minőségre vonatkozó előírások nincsenek.²⁴

A tömegközlekedés lényegében nem létezik.²⁵ Hiánya szintén a balinéz társadalmi elvekből vezethető le: azért nincsen, mert soha nem volt rá igény. A helyiek igyekeztek úgy kialakítani a szűkebb és tágabb lakókörnyezetüket, hogy ne kelljen utazniuk sehová, mindent megtaláljanak egy helyen. A szegényes jövedelmet a ház építésére és a házi oltárok csinosítására, bővítésére költik, nem utaznak. Nincsenek lakótelepek és a bérház is ritka: mindenki inkább rosszabb körülmények között, de a saját tulajdonában lakik. Sok bali lakos azzal sincsen tisztában, hogy melyek a szomszédos települések, hiszen a család egy helyen lakik, egy közösséghez

²³ KALTHEIER 2002, 23.

²⁴ MUNAWAR 2009, 4.

²⁵ A néhány *bemo* menetrend nélkül, rendszertelenül jár, a járművel műszaki állapota miatt életveszélyes az utazás.

tartozik, itt házasodik és neveli fel a gyerekeit, ezért nincs igénye az utazásra. A rövidebb távokat motorral teszik meg már az óvodás korú gyerekek is, a nagy ceremóniákra pedig az egész család a státuszszimbólumnak számító autóval jár, amelyet csak ritkán vesznek elő.

Balin az idegenforgalom növekedése, a denpasari agglomeráció és a sűrű úthálózat miatt különösen fontos volna a szigetvilágban őshonos mangroveerdők védelme,²⁶ amelyek bírják az erős napsugárzást és a tengerparti részeken a sóból képesek kinyerni a friss vizet. Mérséklük a parti viharok és az erős hullámok erejét, ill. számos tengeri faj természetes élőhelyét jelentik.²⁷ Az erdők egy részét szállodák építésekor, sólepárlók kialakítása miatt, rákos tavak létesítésekor kivágták, vagy illegális hulladéklerakók „keletkeztek” a helyükön.²⁸

A harmadik megoldás a szuburbanizáció megfékezése lenne, és a városok kiterjedése helyett a felfelé építkezést kellene favorizálniuk, hogy kisebb távolságokon közlekedjenek és kevesebb üzemanyagot fogyasszanak a helyi lakosok. Ez utóbbi azonban súlyosan sértené a balinéz kozmológia elveit, amelyeket maradéktalanul betartanak. Míg a turistaközpontokban, a tengerpartokon eltekinthetnek a tradícióktól, a helyiek által lakott településeken nem, ugyanis a balinézek nem költöznek be olyan épületekbe, amelyek a vallásuk előírásait megszegik. Ráadásul a magas házak és a felüljárók ötlete sem kivitelezhető egy olyan társadalomban, ahol a hagyományok nem engedik, hogy bármilyen ember által emelt épület magasabb legyen, mint egy kókuszfa.

A negyedik megoldást az önfenntartó külvárosok jelentenék, amelyek az *Asta Kosala Kosali* szerint épülnének, így a helyi lakosoknak nem feltétlenül kellene a városközpontba utazniuk. A védett fák kivágása és az utak

²⁶ Indonéziában található a világ legnagyobb mangroveerdeje, a Föld összes mangrovés területének 27 %-a a délkelet-ázsiai államban van.

²⁷ INDONESIA'S URBAN STUDIES 200,8 1.

²⁸ WORLD BANK 1996, 56.

szélesítése helyett új utak építése lenne célszerű, ahol megoldható. A közlekedési szabályok betartására, új és sebességkorlátozó útjelző táblák kihelyezésére, a meredek szerpentinek mellé szalagkorlátok kihelyezésére, zajvédő falak felhúzására, a gyalogos-átkelőhelyek felfestésére és a veszélyes keresztezések körforgalommá alakítására van szükség.

Borús kilátások - A gazdasági jólét árnyoldala

A szűkös erőforrások, a turizmus okozta jólét következtében robbanásszerűen növekvő népesség, a közlekedés miatt egyre magasabb légszennyezettség okozta problémákra nehéz megoldást találni. Egy olyan szigorú tradíciók és előírások alapján élő közösségben, mint a balinéz, szinte megoldhatatlan a fenntartható fejlesztés racionális keretek között.

A hagyományok egy része akadályozza a környezetvédelmi célok érvényesítését, amely a megváltozott körülmények miatt egyre nagyobb problémát jelent. A több generációt szolgáló elvek a modern kor kihívásaira nem adnak megfelelő választ, a kvázi középkori állapotok között ugyanis nem kellett számolni a környezetkárosító tevékenységek hatásával. A 21. században azonban muszáj.

A falvakban a mai napig a rizsföldeket összekötő csatornáknak fürdenek, itt mosnak, beleengedik a vegyi anyagokat abba a vízbe, amely a földön megtermelt növényeket táplálja. Így a szennyező, egészségre ártalmas anyagok az emberi szervezetbe is hamar bekerülnek, hiszen az évente kétszeri aratás termését és az egzotikus gyümölcsöket, zöldségeket azonnal, sokszor nyersen el is fogyasztják. Nincsen komposzt, a szemetet hagyományosan mindenki a saját földjén égeti - míg ez régen jobbára lebomló anyagokat jelentett, a műanyag elterjedésével a levegőbe és a földbe jutnak az emberi és állati szervezetre veszélyes vegyületek. A dugókban akár órákig kénytelenek a motorosok szívni a

kipufogógázt, nem véletlen, hogy megnőtt a tüdőbetegek száma a szigeten.

De nemcsak egészségi kockázatokkal jár a globalizáció korába védőháló nélkül bekerült Bali.

A külföldi befektetők, az agráriumban dolgozó helyi lakosok és az állami-önkormányzati tisztviselők közötti érdekkonfliktusok során biztosan van és lesz olyan szereplő, akinek csorbulnak a jogai. Ez pedig általában a hívő falusi ember. A magánszektor és az állami intézmények vezetői szétosztják egymás között a profitot, virágzik a korrupció – az átlagember pedig felfedezi, hogy csak úgy juthat előre, ha ő is beszáll ebbe a korforgásba, ügyeskedik és megtéveszti, becsapja a szigetre érkező turistákat. Bár a hindu hit alapelveivel ellentétes ez a tevékenység, sokak lazítanak önkényesen a szabályokon a jobb élet reményében. A jólét így viszont az erkölcs hanyatlását és a balinéz értékrend fellazulását, felhígulását eredményezi. Kis haszon reményében sokuk áldozza fel házi szentélyét az útépítésnél, és szemet hunynak a tízemeletes szállodák szaporodása felett, ha nekik is jár érte pénzbeli juttatás. Az altruista és öko-kezdemenyezések anyagi források és intézményi támogatás híján elsikkadnak. Kommerszalizálódik a kultúra és a művészet, háttérbe szorul a vallás; éppen azok a jellegzetességek tűnnek el, amelyek évszázadokon át alakították ki Bali egyedi képét.

Szigorúbb törvényi szabályozással, gyökeres szemléletváltással és felelős befektetőkkel menthető csak meg az indonéz szigetvilág egyedülálló darabja a pusztulástól. Ehhez egyelőre azonban egyik feltétel sem adott.

Felhasznált irodalom

Szakirodalom

ACHMADI 2010 = ACHMADI, Amanda: Reading urban Bali: Untold history, unwanted urbanism. *Review of Indonesian and Malaysian Affairs* 2010/2. 149-178. o.

ACHMADI 2007 = ACHMADI, Amanda: *The Architecture of Balinisation: Writings on Architecture, the Villages, and the Construction of Balinese Cultural Identity in the 20th Century*. The University of Melbourne, Melbourne, 2007.

DAVISON-ENU-TETTONI-GRANQUIST 2003 = DAVISON, Julian-ENU, Nengah-TETTONI, Luca Invernizzi-GRANQUIST, Bruce: *Introduction to Balinese Architecture*. Periplus Editions, Szingapúr, 2003.

ERB-SULISTIYANTO-FAUCHER 2005 = ERB, Maribeth-SULISTIYANTO, Priyambudi-FAUCHER, Carole (szerk.): *Regionalism in Post-Suharto Indonesia*. RoutledgeCurzon, London-New York, 2005.

KALTHEIER 2002 = KALTHEIER, Ralf M.: *Urban Transport and Poverty in Developing Countries*. Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH, Eschborn, 2002.

KORN 1932 = KORN, V. E.: *Het Adatrecht van Bali*. Martinus Nijhoff, Hága, 1932.

MUNAWAR 2009 = MUNAWAR, Ahmad: *Urban Public Transport Reformation in Bali, Indonesia*. Gadjah Mada University, Yogyakarta, 2009.

READER-RIDOUT 2008 = READER, Leslie-RIDOUT, Lucy: *The Rough Guide to Bali & Lombok*. Rough Guides Ltd, London, 2008.

SAMADHI 2001 = SAMADHI, Tjokorda Nirartac: *Continuity and change in the Balinese urban areas: a study of urban design as a means of achieving a Balinese town with cultural identity (case study the town of Gianyar, Bali, Indonesia)*. RMIT University, Melbourne, 2001.

SAMADHI 2007 = SAMADHI, Tjokorda Nirartca: *Reinforcing Identity. Urban design concepts for achieving Balinese cities*

with cultural identity. In: STIFTEL, Bruce–WATSON, Vanessa (szerk.): Dialogues in Urban And Regional Planning. Routledge, New York, 2007. 145-171. o.

SCHOTT 2009 = SCHOTT, Christina: Bali, Lombok. Corvina Kiadó Kft., Budapest, 2009.

SETIAWAN 1992 = SETIAWAN, Bakti: Bali Sustainable Development Project. Urban growth, land and housing problems in Denpasar, Bali, Indonesia : the local government's role. University Consortium on the Environment, University of Waterloo, 1992.

SEYMOUR-TURNER 2002 = SEYMOUR, R.–TURNER, S.: Otonomi Daerah: Indonesia's Decentralization Experiment. New Zealand Journal of Asian Studies 2002/2. 33-51. o.

WORLD BANK 2006 = WORLD BANK: Bali Urban Infrastructure Project, Project Performance Assessment Report, Republic Of Indonesia. Report No.: 35624, 2006.

Online források jegyzéke

ALNI/I 2012 = ALNI/I: Executive Summary. <http://www.solidaritycenter.org/files/ALNIBaliStudyExecutiveSummaryEngl.pdf> (2012. 05. 24.)

BALI TRI HITA KARANA COMMITTEE 2009 = BALI TRI HITA KARANA COMMITTEE, 2009. <http://www.balitrihitakarana.com> (2012. 05. 30.)

CASSRELS 2011 = CASSRELS, Deborah: Threat of paving Bali paradise. The Australian 2011. 05. 21. <http://www.theaustralian.com.au/news/features/threat-of-paving-bali-paradise/story-e6frg6z6-1226059575843> (2012. 05. 30.)

FRESHPLAZA 2009 = Indonesia: Denpasar develops urban agriculture. FRESHPLAZA, 2009. 04. 20. http://www.freshplaza.com/news_detail.asp?id=42028#SlideFrame_1 (2012. 06. 02.)

INDONESIA'S URBAN STUDIES 2008 = INDONESIA'S URBAN STUDIES: Contribution of Urban Planning for the Bali Action Plan, 2008. 08. 08.

- http://indonesiaurbanstudies.blogspot.hu/2008/01/president-of-cop12-david-mwiraria-steps_05.html (2012. 06. 01.)
- SUARDANA 2007 = SUARDANA, Ketut: A Harmonious Life: The System of Desa Pekraman. The Bali Times, 2007. 11. 23. <http://www.thebalitimes.com/2007/11/23/a-harmonious-life-the-system-of-desa-pekrman> (2012. 06. 03.)
- WORLD BANK 1996 = WORLD BANK: Bali Urban Infrastructure Program. Umbrella Environmental Assessment, 1996. <http://siteresources.worldbank.org/INTRANETENVIRONM/1705736-1127758054592/20710379/IndonesiaBaliUrbanInfrastructureS/EA-ExeSummary.pdf> (2012. 06. 02.)

A MUNKÁSOSZTÁLYBELI SZINGLI

Modern kor és szinglik

A hagyományos női életutat, mely korai férjhezmenetelből és gyermekvállalásból állt, a modernizáció és emancipáció, ill. az ebből adódó újfajta normarendszer megváltoztatta. Ez tetten érhető a házasság előtti nemi életben, a vallásos-erkölcsös neveltetés hanyatlásában, és a szabadság és önállóság olyan fokú kiterjesztésében, melyben a nő dönthet saját sorsáról: élhet egyedül, vállalhat gyereket házasság (sőt, akár társ) nélkül is, tanulhat és betölthet vezetői pozíciókat.

A feministák a fogamzásgátló tablettát egyenesen a modern kor legnagyobb vívmányának kiáltották ki, melyben a nő „többé már nem rabja a termékenység meghatározhatatlan erőinek”,¹ ugyanakkor a házasságkötések visszaesésével, a gyakori válásokkal és a csekély gyermekvállalási kedvvel eljutottunk oda, hogy már az egyszeri reprodukciós szintet sem érjük el Magyarországon. Hátráltatják a gyermekvállalást a karrierambíciók, megváltozott fogyasztási szokások, a művi abortusz bevezetése, továbbá egy olyan szabad, kötetlen, változatos és mozgékony életmód iránti igény, melynek megvalósítását a gyermekek akadályozzák.²

Ezek a gyors ütemű és mélyreható változások mindkét nemet elbizonytalanították, hogy is kellene élni ilyen megváltozott viszonyok közepette. A valamikori társadalmi felépítésben a férfi volt a kenyérkereső, a nő pedig a háztartásbeli. *„Most mindkét nem helyzete zavart talajon áll, kiutat sem találva a problémakörből, hogy most a nők férfiasodtak el a maguk kárára, a férfiak kárára, mindenki kárára.”*³

¹ KOLBENSCHLAG 1999, 195.

² ANDORKA 2002, 363.

³ MEAD 1970, 252.

A női szerepvállalás kitört a valamikori magánszféra területéről, de még nem találta meg egyensúlyát a nyilvánosság szférájában. Ezért a női szerepkeresés tematikája karrier vagy család, egyedüllét vagy párkapcsolat kérdéseiben merül fel.⁴

Ferge Zsuzsa is a szerepek éles szétválásáról beszél: jó anya, ideális házastárs, munkavállaló vagy közéleti ember legyen? Választás kérdése, hogy mit ad fel miért, „de minden választás kárt okoz valakinek – vagy a gyereknek, vagy a házasságnak, vagy a férjnek, vagy a nőnek önmagának”.⁵

A választás lehetősége nem hozta el a kívánt eredményeket, sőt, frusztrációhoz vezetett. A fiatalok élvezik döntéseik szabadságát, ugyanakkor meg vannak rémülve tőle. A társadalom tudomásul veszi az értékrendek változását, mint amilyen a házasságok egyre későbbre tolódása, vagy az élettársi kapcsolatok nagyfokú térhódítása, de aggódik miatta.

Ráadásul a háttérben ellentétes folyamatok zajlanak: bár a lányok jóval rövidebb életrészes után érik el a pubertáskort, mint száz évvel ezelőtt (régen 14-16, ma 13-14), mégis kitolódott a felnőttkorba való átlépés. Később fejezik be tanulmányaikat, később lépnek munkába, és később kapcsolódnak be a társadalmi felelősségvállalás láncolatába, s ez úgy mond *„a biológiai és társadalmi pubertáskor meghosszabbodását eredményezi.”*⁶

Az elhúzódó kamaszkor társadalmi jelenség, mely azokra a fiatalokra igaz, akik nem követik az életútnak a korábbi nemzedékek által megkérdőjelezhetetlennek tűnő sorrendet, mint amilyen az iskola – munkavállalás – házasodás – gyermekvállalás.⁷ Somlai őket *„új ifjúságnak”*, vagy posztadoleszcenseknek hívja. Ők azok, akik tovább járnak iskolába, nincs állandó munkahelyük, párjuk, gyermekük, nem tudják eltartani magukat, és még mindig rászorulnak szüleik támogatásra.⁸

⁴ HORVÁTH 2008, 66.

⁵ FERGE 1985, 76.

⁶ SULLEROT 1983

⁷ TÓTH 2007, 81.

⁸ SOMLAI 2007, 9.

Ugyanakkor a „szinglijelenséget” mégsem velük azonosítják – habár közülük is sokan egyedülállóak –, s ezt jól mutatja Utasi Ágnes fogalom meghatározása is, aki e jelenség első magyar kutatója. *„A single az állandó párkapcsolat nélküli, munkaerőként piacképes, munkában és szabadidőben is aktív, jólétben élő fiatalok életformája.”*⁹

Maga a szó jelentése egyszerűen ennyi: egyedülálló. Az International Encyclopedia of Marriage and Family meghatározásában a single olyan személy, aki (eddig még) soha nem házasodott meg (never married person).¹⁰ Mégis a köztudatba úgy épült be, bizonyos Amerikából érkező impulzusoknak és sorozatoknak köszönhetően, hogy a szó jelentését egyfajta életérzés öleli körbe: egy sikeres és pezsgő életet élő, öntudatos és jómódú ember képe rajzolódik ki előttünk. De vajon tényleg így van? Aki ezt az életformát választotta, boldog is benne?

Pistyur Veronika diplomás szinglik körében végzett kutatásának alapkérdése arra szeretne választ kapni: a szingli lét a modern női élet válságát jelenti, vagy az emancipáció kiteljesedését? A dilemma mindig a családi tradíció és az önmegvalósítás közötti választás kérdése. A megkérdezettek körében kiderült: nem a család intézményével van problémájuk, hanem annak megalapításához szükséges párkapcsolati kompromisszumokkal, melyek az otthoni munkamegosztás egyenlőtlenségéhez és a függetlenség elvesztéséhez vezetnek.¹¹

A Magyarországra vonatkozó statisztikai adatok felmérésekor a szinglik közé sorolták az egyedül élő idős özvegyeket és az elváltakat is. A szinglik száma 1970-ben 590 ezer fő volt, '80-ban 731 ezer, '90-ben 946 ezer, '96-ban pedig 1 millió felett volt az egyszemélyes háztartások száma, mely az összes háztartásnak a 26 százaléka. A magyar lakosság egytizede tehát egyedül él. Ennek ugyan 58 százaléka 60 év feletti, de még így is jelentős az egyedül élő, munkaképes korú lakosság aránya

⁹ UTASI 2004, 15.

¹⁰ CAMPBELL 2003, 1523.

¹¹ PISTYUR 2008, 213.

az össznépeséghez viszonyítva, ami nem pusztán demográfiai, hanem kulturális jelenségre is utal.¹²

Az eddigi kutatások nem fedték fel a szinglik azon rétegét, akik szintén egyedülállóak, munkaerőként nem piacképesek, mert alacsony végzettségűek, szabadidő eltöltésében passzívak, nem öntudatosak, nincsenek karrierambícióik és nem könyveltek el sikereket az életükben – holott Magyarországon éppen közülük kerülnek ki a legtöbbben. A „munkásosztálybeli szinglik” anyagi támaszra szorulnak, és nagyon is függenek másoktól, egyedülállóságuk pedig nem választott életforma következménye, hanem kényszerhelyzet, melyen mindenképpen változtatni szeretnének.

Módszertan

Kutatásom kiinduló pontja a mai munkásosztálybeli nő helyzetére irányult, ezért olyan terepet kerestem, ahol sok nő dolgozik együtt. Végül két helyen is folytattam terepmunkát, először egy ruházati áruházban (eladóként), később egy óvodában (dajkaként), mindkettőnél egy-egy évig, alkalmazottként elhelyezkedve, kutatótjaimmal együtt dolgozva.

Második kutatásom létjogosultságát két dolog szolgáltatta: egyrészt a korábbi kutatás módszeres folytatását terveztem a nagyobb mintavétel érdekében, másrészt meg akartam vizsgálni, hogy a képzetlen dajkák (munkásosztály) és az óvodapedagógusok (habár diplomások, fizetésük alig tér el a dajkáétól) élete milyen különbségeket mutat – ha egyáltalán vannak ilyenek.

Mindkét esetben egy ad hoc módon szerveződött közösségről volt szó, akik rendszeresen egy helyen, együtt tartózkodtak, mely közösségnek én permanens módon része voltam. A közösségbe való „beépülés” könnyen ment, befogadásom után kialakuló baráti hangulatban beléphettem abba a kommunikációs körbe, melyben napközben, munka közben vagy

¹² Uo. 205.

ebédszünetben az életükről, a velük történt eseményekről zajló kötetlen beszélgetésekben részt vehettem, kutatói szemmel megfigyelhettem.

A közösség mindennapi életében való „bizalmas részvétel”,¹³ ill. Malinowski szavaival élve a „résztvevő megfigyelés”¹⁴ módszerével végzett kutatás eredményeképpen készült interjúk alapján két témakör kristályosodott ki: az életkörülmények felvázolása és a társkeresés problematikája.

Tematikáját tekintve az életútinterjú típusát választottam, mert *„az élettörténet a narratív történetek egyike: progresszív rendszerként egy személy sorsát jeleníti meg a születés, a szerelem, a munka, a küzdelem, a halál, mint alapvető biografikus toposzok által.”*¹⁵ *„Élményforrása a mindennapi történések: a hétköznapi valóság epizódokba öntött, ciklusokba rendezett megjelenítése, a mesélő személyes szempontjai szerint megválogatva, és személyes életsorsával összekapcsolva.”*¹⁶

Számát tekintve az áruházban 15 életútinterjút vettem fel, ami az összes ott dolgozó felét fedi le, a 30-40-50-es korosztályból is 5-5-5 személytől. Az óvodában a teljes kollektíva mélyinterjút adott, ami 6 dajkából, 1 főkonyhásból, 2 közhasznú dolgozóból és 12 óvodapedagógusból állt, ugyanúgy 30-60-ig minden korosztály képviseltette magát.

Jelen publikáció, hely hiányában, nem tud foglalkozni a generációváltás okozta különbségekkel, habár a 40-50-es korosztály az áruházban szinte teljesen, az óvodában pedig 2/3-ad mértékben a szingliség problémakörének érintettje volt, ezért csak a 30-as, normaváltás utáni, egyedülálló nőkről szól. Továbbá ezen a korosztályon belül a dajkák (klasszikus munkásosztály) és az óvodapedagógusok közti különbségeket sem vizsgálom, hiszen utóbbiak a tanulás kitolódása révén – egy feltehetőleg eleve jobb élethelyzetben – szinglivé válók prob-

¹³ HOLLÓS 1995, 46.

¹⁴ MALINOWSKI 1972, 448.

¹⁵ JAKAB-KESZEG-KESZEG 2007, 7.

¹⁶ KÜLLŐS 1982, 166.

lémakörébe utalhatók. Ily módon a dolgozat 5 eladólány, 4 dajka és egy közhasznú dolgozó életútinterjúján alapul.

Életkörülmények

Ahhoz, hogy lássuk, miért ilyen magányosak, meg kell vizsgálnunk, hogy ezek a nők milyen gazdasági háttérben és családi környezetben nőttek fel.

Végzettségüket tekintve a legtöbben ipari iskolával rendelkeznek, négyen nyolc általánossal, egy embernek van érettségije. Ehhez adódik a számítógépes ismeretek és a nyelvtudás hiánya – esélytelennek és kirekesztettnek érzik magukat a munkaerőpiacról, ami belekényszeríti őket abba a helyzetbe, hogy kapaszkodjanak egy rosszul fizető állásba, amit persze a munkaadó ki is használ, a feladatkörén túli munkák kiszabásával, a szabadnapok és szabadság önkényes megvonásával, és a fizetés alkalmoszerű, ad hoc módon való csökkentésével. A munkanélküliség árnya fenyegető módon vetül rájuk.

„Azelőtt olyan könnyen váltottam állást, mint a vaj. Valami nem tetszett, beszólt a főnököm, szépen fogtam magam, végigsétáltam egy plázában, kiszórtam egy pár önéletrajzot, jövő héten már az új helyemen kezdtem. Most meg itt remegek egy minimálbéres állásért.” (Anna, 33)

A lakáskérdés még ennél is frusztrálóbb: a stabil anyagi háttér, a biztos családi támasz és egy társ hiánya a teljes kilátástalanságot vetíti eléjük. Minimálbérből sem albérletet fenntartani, sem lakást vásárolni nem lehet. Osztanak-szoroznak, és a végeredmény mindig az, hogy nincs lehetőség az önálló sodásra.

„Azt mondják, manapság nem repülnek ki a fiókák. Már bocs, de hova a faszomba röpködnek? Minimálbérből? Majd bontogatom a szárnyaimat, ha havi két kilót keresek.” (Anna, 33)

Interjúalanyaim közül tízből heten laknak a szüleiknél (s ebből csak egy egyedülálló anya van, aki válás után hazaköltözött, ő a 30-as évei végén jár, a többiek az elején/közepén), ketten laknak albérletben (mindketten állami intézetben ne-

velkedtek, közösen bérelnek lakást), s egyetlen embernek van saját lakása (ő érettségizett, férjhez ment, gyermeket szült – mondhatnánk, az egyetlen révbe ért ember, ha a gyermeke nem lenne szellemileg visszamaradott).

A 40-50-es korosztálynak a Kádár-korszak idején kiutalt tanácsi és önkormányzati lakásoknak köszönhetően ez a probléma nem volt kulcskérdés. Bár sokan panaszkodtak az anyósnál eltöltött öt-tíz pokoli évről, azért az egy belátható időintervallum volt, és az igénylés után a legtöbben mégis csak lakáshoz jutottak. A szociális lakásprogramok megszüntetésével a fiatalok helyzete kilátástalanná vált. Márpedig a lélektani felnőtté válás első lépése a szülőktől való elszakadás.

A munkanélküliségen és lakáshiányon túl az értékválság sem segít a fiataloknak az eligazodásban. A korábbi minták már társadalmilag elfogadottan nem képeznek értéket, mert a házasság intézményére „*ma már senki nem kényszerít rá*”, a szüzesség és a tisztességes kemény munka „*szégyellnivaló*”, mert az ilyen ember nem erényes és szorgalmas, hanem „*lúzer*”, szemben például a tolvajjal, aki „*élelmes*”, és kiábrándultságukban addig jutnak, hogy már nem is akarnak gyermeket szülni „*erre a világra*”.

A korábbi nemzedékek életpályája sokkal kiszámíthatóbb volt: munka, elköltözés, házasság, gyermekvállalás. Mindenki ezen a vágányon haladt, ami ugyan beszűkítette és korlátozta az egyént, ugyanakkor a kötöttség egyben nagyobb biztonságérzetet is adott. Most pedig, ahogy egy interjúalanyom megfogalmazta: „*kihúzták a lábunk alól a talajt*”.

Családi háttér

Megdöbbenően nagy a munkanélküliség ezekben a családokban: legalább egy fő hosszú évek óta nem dolgozik, és ez jellemzően az apa figurája, sok esetben a fiútestvérrel kiegészülve. Érdekes adalék, hogy egyik családban sem volt női munkanélküli, legalábbis tartósan nem. Nem hiszem, hogy a munkaerőpiac jobban be lenne rendezkedve a nők foglalkoztatásá-

ra. Itt inkább megint az derül ki, hogy ők az „erősebb nem”: kitartóbbak és nem omlanak össze, ha elvesztik az állásukat.

Kinga és Amália sorsán keresztül mutatom be azt a családi hátteret, ahonnan ezek a lányok származnak, és ami tulajdonképpen rányomja bélyegét az egész életükre. Az ő kettejük sorsa jellemzi mindannyiukét, mely élettörténetek – az előadás stílusától eltekintve – kísértetiesen hasonlítanak egymásra.

- *„Anyukád mit dolgozik?*
- *Itt a sarkon van egy virágbolt, ott eladó. Neki nyolc általánosa van, aztán elvégzett valami virágkötő tanfolyamot.*
- *Apukád mit dolgozik?*
- *Semmit.*
- *Hogy-hogy semmit?*
- *10 éve munkanélküli.*
- *S azelőtt mit dolgozott?*
- *Villanyszerelő a szakmája. Csak aztán elzavarták, mert a kelleténél többet tütükézett.*
- *Ez már 10 éve történt. Azóta nem talált magának állást?*
- *Nem is keresett.*
- *45 éves kora óta nem dolgozik? Így nagyon nehéz lesz visszaintegrálódnia a munka világába.*
- *Arra már nincs esély.*
- *Hogy-hogy?*
- *55 éves. Már lassan nyugdíjas.*
- *Azt mondd, hogy ezt már így elfogadtátok?*
- *(Vállat von.)*
- *Anyukád hogy törődhetett bele ebbe?*
- *Mi más választása lenne?*
- *Például hogy elválnak.*
- *És akkor apám hova kerülne? Az utcára? Nincs is jövedelme. Ezt mégse lehet vele megtenni.*
- *(...)*
- *A bátyám most munkanélküli.*
- *Ő is?*
- *Igen, de nem az ő hibája. Valahogy szerencsétlenül jöttek össze neki a dolgok. Bútorszállítóként dolgozott, és elég jól keresett. Egy*

haverja nyavalygott, hogy nincs munkája, ő meg bevitte a céghez. Leépítésnél őt elküldték, a haverja meg maradt. Aztán meg burkolóként dolgozott 2 hónapot egy másik haverjának, aki csődbe ment, őt meg nem fizette ki.

- (...)
- *Milyen anyukáddal a viszonyod?*
- *Nagyon jó, tulajdonképpen baráti. Vele mindent meg lehet beszélni.*
- *És a bátyáddal?*
- *Vele meglepően jó. Amilyen rossz volt gyerekkorunkban, mostanra valahogy nagyon jó lett. Pedig hát együtt lakunk, össze vagyunk zárva, meg minden, és mégis.*
- *Azt mondod, hogy egy szobában laktok?*
- *Igen.*
- *31 és 33 évesen egy szobában laktok?*
- *Igen.*
- *Atyaisten, milyen lehetőség van így a magánéletre?*
- *Hát nem sok, de mivel egyikünknek sincs senkije, ez így most nem egy olyan fogas kérdés.*
- *És fateroddal milyen a viszony?*
- *(Fancsali képet vág.) Mondjuk úgy, hogy elviseljük egymást.*
- *Ha ő munkanélküli, mit csinál egész nap?*
- *Bámulja az Euro Sportot és iszik.*
- *Akkor most nem dolgozik az apád és a bátyád sem. Tulajdonképpen ti ketten nők tartjátok el a két férfit?*
- *(Meglepődik. Kikerekedik a szeme. Végül összeráncolja a szemöldökét.) Tulajdonképpen igen. Ezt még így sose gondoltam.*
- (...)
- *Azt mondod, néha még a szokásosnál is többet iszik. Kivált-e az alkohol belőle valamiféle agresszív viselkedést?*
- *Hát, volt már, hogy megfojtogatott. (Egy ideig hallgat.) Verés nem. Vagy, hogy mondjam, nem is ez a lényeg. Hanem a légkör. Folyton ez a feszültség, hogy bármikor egy szikra, s belobban az egész. A legjobb, ha a szobámban tartózkodok, s szépen a fülemre rakom az MP3-at, az a legbiztonságosabb.” (Kinga, 31)*

- „Még mindig a szüleidnél laksz?
- Igen, bassza meg, itt vagyok 35 évesen, nagy dromedár állat, se pasim nincs, se senkim, és gyűlölök otthon lenni!
- Miért gyűlölöd otthon lenni?
- Mert ott a fater, érted, rohadt, dagadt disznó, terpeszkedik a kanapén, és egész nap vedeli a sört.
- Miért, nincs munkája?
- Munkája?! Nincs hát, persze, hogy nincs, már vagy 10 éve. És gyűlölöm a mutteromat, érted, mert elfogadta ezt a helyzetet, és baszik rajta változtatni. Miért kell ezt eltűrni. Mért kell hagyni, hogy az a disznó ott rőfögjön a kanapén, érted, miért?
- De valaki csak van, akit szeretsz? Azt mondtad, van egy öcséd.
- Van, de minnek. A MÁV-nál dolgozik, de többet van betegálmányban, mint a munkahelyén. Nem szeret dolgozni az sem.
- De anyukád szeret, nem?
- Szeret, vagy nem szeret, muszáj neki. Közértben dolgozik, így legalább van egy kis mellékes.
- Ezt hogy érted?
- Na hogy, mit gondolsz? Szalámik, sajtok, felvágottak. Egy közértben mindenki lop.
- Hányan laktok együtt tulajdonképpen?
- Öten, mert a nagymutter is velünk van.
- És vele hogy jössz ki?
- Sehogy. Nem foglalkozunk egymással. Ilyen csodálatos fiat nevelt. De neki legalább van nyugdíja.
- Mekkora a lakás? Elfértek benne?
- Nekem van egy külön szobám, a többi nem érdekel. Ha otthon vagyok, ki se mozdulok onnan, legfeljebb zabálni.
- Hogy tudsz így otthon élni ebben a légkörben?
- Szerinted milyen választásom van?
- És mi lesz veled, ha ez az áruház bezár?
- Mit tudom én! A pasiknak se kellek, a munkaadóknak se fogok lenni. Csúnya vagyok, nyolc általánossal, meg egy kattanat. Már gondolkoztam egyébként. Tulajdonképpen gyűlölöm már a kereskedelmet, nem akarok emberekkel foglalkozni, gyűlölöm őket. Egy

*gyárban tudom elképzelni magamat, 3 műszakban, ülni a futósza-
lag mellett a zajban, nem kell beszélgetni senkivel.” (Amália, 35)*

Az első, ami szembe tűnik, hogy mindkét családnál alkoholista és tartósan (tíz év) munkanélküli az apa, és mindkét családnál a nők tartják el a férfiakat. Ami a különbség volt, az a két lány hozzáállása a helyzethez, s Kingáét azért mutattam be hosszabban, mert a többiekére is ez volt a jellemző. Ő anyjával együtt elfogadta azt a tényt, hogy a dolgok így történnek és már nem is történhetnek máshogy; hogy van egy örök eltartottjuk, aki mindig hozzájut a kellő mennyiségű alkoholhoz, viszont nem dolgozik és már soha nem is fog, cserébe „hála-ból” folyton feszültségben és sakkban tartja a családot. Kifejezetten furcsán nézett rám, hogy ugyan miért akarnám már 55 évesen az apját visszavezetni a munka világába, amikor ő már erre semmi esélyt nem lát. A bátyja is fel volt mentve, mint aki a „haverok” szerencsétlen áldozata, tehát nem a maga sorsának az irányítója. Amikor összegeztem, hogy tulajdonképpen ők ketten az anyjával tartják el a két férfit a háznál, hatalmasra kerekedett a szeme - tisztán látszott, hogy még sosem mondta ki így magában a dolgokat.

Amáliánál egész más a helyzet. Ő durvább és szókimon-dóbb, élvezettel merül meg önmaga és mások szidásában. Pontosan látja, hogy mi a helyzet, s haragszik anyjára, amiért elfogadja ezt az állapotot – habár változtatni ő maga sem bír rajta. Nem sokra tartja sem magát, sem másokat, éppen hogy csak túl akarja élni ezt az életet. A gyűlölet motívumát kiterjesztette családtagjaira, magára az otthonra, az egész emberiségre, sőt, még önmagára is – de azért a központi figura, az egésznek a magja az apa.

Az édesapa mindkettejüknél hasonló képet mutatott: a ka-napén ül, sportot bámul és sört vedel. Olyan valaki, aki foly-tonos feszültséget generál és megmérgezi a légkört. A kizsák-mányolás premodern, patriarchális formájaként munkaképes korú és fizikumú férfiak eltartott koloncként élőködnek csa-ládjuk nyakán.

A puszkaporos, feszültséggel teli helyzetért a szűk terek is felelősek: Kingáéknál 45 négyzetméteren élnek négyen,

Amáliáéknál 53 négyzetméteren élnek öten. Egyetlen menekülési pontjuk a saját szobájuk lenne, de Kingának még ez se adatik meg, mert bátyjával kell megosztoznia rajta. Amália, bár külön szobában van, de öccsével, aki munkaképes, mégis folyton betegállományban van, állandóan egymásba botlanak – a magánélet és az elvonulás terei egyikük számára sem biztosítottak. Az, hogy egy 31 éves, felnőtt lánynak egy szobában kell élnie 33 éves fiútestvérével, kínos szituációkat szülhet. Tovább nehezíti a helyzetet, ha még ebből a térből is kilépnek – hiszen apjuk mindig otthon van, egy perc szünet vagy nyugalom sem adatik meg -, márpedig ha kilépnek, bizton számíthatnak arra, hogy apjukkal konfrontálódnak.

A külvilág és a konfliktusok kirekesztésére Amália igyekszik a szobájába zárkozva ki sem mozdulni onnan, Kingának ehhez még egy MP3-ra is szüksége van, hogy a zene hangjával a túloldalt bizonyosan kizárja. Amália elképzelése egy futószalag melletti, gépzajokkal blokkolt világot ír le, ahol nem kell beszélgetni az emberekkel, tulajdonképpen a lezárásnak egy hasonló szituációja. De Kinga legalább az édesanyját szereti, míg Amáliának egy ilyen érzés se ad feloldozást, a harag és a gyűlölet önmagát gerjesztő folyamatként uralkodik el rajta.

Társkeresés

Korunkban viszonylag könnyű úgy látni, hogy társas igényeink nem függenek össze fizikai szükségleteinkkel. A társas fájdalom elmélete szerint azonban a kirekesztés vagy a kapcsolatbeli leértékelődés érzékelése a fájdalom érzését váltja ki. Ezek végül fizikai szinten is realizálódnak: az elszigetelődés következtében kialakuló szorongás, depresszió és az önértékelés leromlása meggyengítik az immunrendszert, legtöbbször szív- és érrendszeri panaszokhoz, végül korai halálhoz vezetnek.¹⁷

¹⁷ WILLIAMS-FORGAS-HIPPEL 2006, 81.

A kapcsolati háló – vagyis azon személyek köre, akikkel a kötődés érzését megtapasztalhatnák – kutatottjaim körében nagyon szegényes. A családi háttér kihatással van kortárs kapcsolataikra is, zárkózottá és befelé fordulókká teszi őket, ami a kollegális kapcsolatok elmélyülését is akadályozza. Szeretnének szórakozni, viszont szűk az a környezet, amiben mozognak: a barátság intézménye, és legfőképpen a „pénz hiánya” az, ami gátolja őket az otthonról való kimozdulásban, ami megint egy önmagába visszaforduló folyamat, hiszen ha nem jár el, nincs alkalma ismerkedésre. Marad az „*otthon gubbadok a szobámban*”, pénz híján pedig a szabadidő passzív eltöltésére a televízió kínálja a legegyszerűbb alternatívát.

Interjúalanyaim körében a három legkedveltebb és legnézettebb műsor a Jóbarátok, a Szex és New York és a Valóvilág voltak. Mindhárom műsor „pótolt” az életükből kimaradt egy-egy szeletet: a Jóbarátok a barátok és a szerető közeg, a Szex és New York a siker és gazdagság, a Valóvilág pedig a pletyka és intrika iránti igényüket elégítette ki.

Kutatottjaim közül ketten mentek férjhez és szültek gyermeket, egyikük érettségivel és saját lakással rendelkezik, másikuk a nyolc általánost végzett, intézeti sorstársával albérletben együtt lakó személy (ami egy kicsit visszavezet a magány és kiszolgáltatottság, ill. szűk terek és intimitás problémája témakörhöz, hiszen a „*megrögzött vénlány*” barátnő függ a már családot alapított kollégájától, mert egyedül nem tudna fenntartani egy albérletet, ugyanakkor ez az együttélés nyilvánvalóan nem egészséges alaphelyzet).

A többiek mind egyedülállóak, s mivel életükben még nem sok minden történt, a családi háttér felvázolása után jóformán minden a férfiakra szól – az össze nem jött, ill. rövid életű kapcsolatokról.

- „*A pasikat is utálod?*”
- *Nem, ők engem utálnak. Látod, Maci Lacit is hiába üldözöm. (Az áruház egyik biztonsági őre.) Ő a tolvajokat kergeti, én meg őt.*
- *De hát az a fiú csak 23 éves! Mit akarsz te tőle?*
- *Hát, lehet, hogy 23, de 30-nak néz ki. Az a sok piázás azért meglát-szik rajta.*

- *Ez se egy jó ajánlólevél. Igaz az, hogy múltkor még a karját is hátracsavartad?*
- *(nevet) El akart futni. Valahogy meg kellett állítanom.*
- *Szerinted így kell udvarolni egy fiúnak?*
- *Valószínűleg nem, mert őt is elijesztettem.*
- *Egyáltalán: kell udvarolni egy fiúnak?*
- *Kézbe kell venni a dolgokat.*
- *(...)*
- *Még tényleg nem volt soha egy hosszútávú kapcsolatod?*
- *Rövidtávú se sok. Nem kellek én senkinek. Mondjuk, nem csodálom, még saját magamnak se kellek.*
- *Mit gondolsz, ez azért van, mert még mindig otthon laksz?*
- *Attól még ki lehetne alakítani egy normális kapcsolatot, ami mondjuk odáig fajul, hogy össze akarnánk költözni. Mégse alakult így sose.*
- *De szeretnéd, ha így alakulna?*
- *(elgondolkodva) Nem tudom, alkalmas lennék-e rá.*
- *Ki tudja, ha nem te? Akkor úgy kérdezem: vágyosz-e rá? Szeretnél-e férjhez menni? Akarsz-e gyereket szülni?*
- *Jézus Mária, teljesen alkalmatlan vagyok gyereknevelésre! A saját öcsémet nem tudom elviselni. 35 éves vagyok, nincs pasim, és még nem szültem gyereket – szerinted milyen esélyeim vannak? Mondd már meg, milyen esélyeim vannak?!” (Amália, 35)*

Amália általában a mindenkit „gyűlölök” alapszituációjából indul ki. Önmaga „kattanatként” való meghatározása sajátos gondolkodásmódjára, ironikus beszédstílusára és meghökkenítő öltözködésmódjára egyaránt utal. Mindezek különként láttatják őt, s ez nem túl vonzó a férfiak számára, ez lehet az oka, hogy „hiába üldözi” őket. Választásai sem túl szerencsések, hiszen legutóbbi kiszemeltje is 12 évvel fiatalabb volt nála, aki ráadásul szereti az italt. Udvarlási módszerei is furcsák, de ő híve a női kezdeményezésnek. Kevés és rövid távú kapcsolatai nem fordultak komolyra, esélyeit pedig a jövőre nézve férj és gyermek tekintetében esélytelennek látja. Azt, hogy vágyik-e rá egyáltalán, nem ismerte be, helyette erre való alkalmasságán kezdett el gondolkodni, ami tipikus hárítási technika. Sok-

szor hallottam interjúalanyaimtól, hogy „én már nem bírnék összeköltözni senkivel”, „nem vagyok egy feleség típus”, „alkalmatlan vagyok az együttélésre”. Ezzel azt akarják a külvilág felé bizonyítani, hogy szabad döntésük következménye az, hogy jelenleg így élnek, hogy ők, és nem a férfi határozott úgy, hogy ennek így kell lennie, s mindezért egyedül belső személyiség-jegyeik és késztetések hibásak, hiszen ők egyszerűen nem olyan „típusok”.

Zsófi volt az egyetlen, aki kimondta valós érzelmeit és jövőbeli vágyait, melyben a szerelem, férj, gyermek nem csak hogy szerepelnek, hanem ezek nélkül az „életnek nincs is értelme”. Nála már folyamatosan a vészharangok konganak, sürgező kényszert érez ezen álom beteljesítésére, de ebben szerény külseje és egy korábbi rossz kapcsolat nincsenek a segítségére. Egy „ronda” és „áldott jó ember” kinézetű fiú csalta meg és hagyta el fél év után, olyan, akiről ezt sosem feltételezte volna – ez rontott amúgy is gyenge önbecsülésén.

„Kifutok az időből, érted? Nincs senkim, nem vagyok senki, nem jutottam sehová. Ha 33 évesen nem vagyok férjnél és nem szültem gyereket, akkor már milyen esélyeim vannak? Gyereket akarok, érted?” (Zsófi, 33)

- „Miért szereted annyira a fiatal fiúkat?
- Sokat gondolkodtam rajta, de úgy látszik, a szívem mélyén ezek tetszenek, és ezeket is vonzom be. Hét végén a barátnőmmel voltunk lent diszkóban, odajött egy fiú, táncoltunk, meg minden, olyan édes volt. Azt hittem, 25-26 éves lehet, kiderült, hogy 23. Ő fiatalabbnak nézett, mondtam, hogy egy 10-es van köztünk, de nem érdekelt. Ha ő nem aggódik miatta, én miért aggódjak? Reggel mondom anyámnak, kit szedtem össze, az meg feljajdult: jaj, már megint, kislányom!
- És szerinted ilyen korkülönbséggel ki lehet alakítani felelős kapcsolatokat?
- Én nem akarok filozofálni, történik, aminek történnie kell.
- Nem akarsz otthonról elköltözni, nem akarsz férjhez menni, gyereket szülni?

- *Azt se tudom, hogy együtt tudnék-e élni valakivel. A gyerekkérdés meg abszolút várat magára. Ugyan ki a fenének szülnék gyereket? Most nagyobb gondom az, hogy egyáltalán kialakítsak valakivel egy normális kapcsolatot.*
- *Tehát mégis vágysz rá.*
- *A legtöbb nő vágyik.*
- *Mit jelent az, hogy normális?*
- *Mit tudom én, ahol kölcsönösen szeretik egymást.*
- *És volt már ilyen kapcsolatod?*
- *A leghosszabb együttlétem valakivel összességében 7 hónapig tartott, és hát az is elég egyoldalú volt, így utólag rájövök.*
- *Amennyiben?*
- *Hát, az is egy fiatalabb fiú volt – mondanom se kell -, és hát legtöbbször csak heti egyszer látogatott meg.*
- *De ez hogy alakult ki így?*
- *Azt mondta, sok a munkája, nem ér rá. Én mondtam neki folyamatosan, hogy nekem ez így kevés, találkozunk többször, de mindig volt valami kifogása. Hét közben, ha hívtam, fel se vette a telefont, legfeljebb utólag hívott vissza, hogy mi van.*
- *És ebből te mire következtetsz?*
- *Most tudom, hogy te mit kombinálsz, hogy esetleg volt családja vagy barátnője, nem tudom. Azt tudom, hogy sose mentünk még egy moziba sem, amiért egyre többet panaszkodtam, végül nem is jött többször. Köddé vált. Hívtam milliószor, hagytam üzenetet, küldtem SMS-t, de semmi. Fölkerekedtem, hogy most elmegyek hozzá, és kérdőre vonom – s akkor jöttem rá, hogy azt se tudom, hogy hol lakik. De hülye picca vagyok! Most mondd meg, hogy ennyi eszem legyen! Barátocskám szépen átvert, én meg az egészet lenyeltem.” (Anna, 33 éves)*

Anna is – és egyébként mindegyik lány – a jóval fiatalabb fiúkat kedveli. Tiltakoztak az ellen, hogy ez egyfajta éretlenségről tanúskodna, ugyanakkor elismerték, hogy olyan kapcsolatokba mennek bele, melyeknek végkimenetele előre megjósolható. Egymás kapcsolatait egyébként kiválóan átlátják, és el is látják egymást jótanácsokkal, miszerint „nem méltó hozzád”, „csak szórakozik veled”, „ki kellene rúgnod”, „az egy szemétláda”.

Anna is épp ebben az időszakban hasonló szlogenekkel traktálta egy kolléganőjét, miközben együtt volt egy olyan fiúval, aki csak hetente egyszer látogatta, kihasználta, s akinek feltehetően volt egy másik, állandó barátnője (vagy épp családja). Anna csak akkor ébredt rá a fiú nem csak szimbolikus, hanem szó szerinti elérhetetlenségére is, mikor az már végleg elhagyta.

- „Nem szereted a gyerekeket?
- Az talán túlzás, de én még valóban nem szeretnék magamnak.
- Miért nem?
- Ennek sok oka van. Például hogy a szüleimmel lakom, például hogy nincs is pasim, és hogy kurvára nincs pénzem. Mondjuk, ha a saját lábamon kéne megállnom, el se tudnám tartani magam. De valóban nem vagyok egy érzelgős, családcentrikus ember. Vegyük úgy, hogy érzéketlen vagyok, és még a hátam közepére se kívánok egy gyereket.
- (...)
- Szerinted miért nem volt soha komoly kapcsolatod?
- Igazából nem is szeretnék. Én nem tudnék együtt élni senkivel. A házasságot meg tök fölöslegesnek tartom. Nekem kell a szabadság, tőlem ne kérjenek semmit számon, hogy mikor hova megyek. Egyszerűen nem akarok komoly kapcsolatot.
- Akkor mondd már meg nekem, miért koslatsz annyit a Feri után? (Az egyik áruszállító fiú.)
- (Elbizonytalanodik.) Hát mert tetszik.
- Ha csak szimplán tetszik, nem ér meg ennyi fáradtságot.
- (Kifakad.) Te pontosan tudod, mit érzek iránta!
- Mit lehet szeretni egy olyan pasin, aki minden nővel flörtöl, és válogatás nélkül mindegyiket meg is ...? Hány botránya volt már ennek a fiúnak?
- Nem érdekel, szeretem!
- Nem rég még azt nyilatkoztad, hogy ez egy szánalmas fickó, egy óvódás Casanova, minden nő bedől neki, de neked akkor sem kéne, ha ő lenne az egyedüli férfi a világon.

- Szerintem irántam érez valamit, csak nem meri bevallani, mert azt hiszi, nekem ő nem kell.
- Hogy is lehetné azt, hiszen húszszor megkérdezted egy óra leforgása alatt, hogy mi a hétvégi programja. Szerinted, ha akarna tőled valamit, már nem lépett volna?
- Azt, mert egyszer azt mondta, én érzéketlen vagyok, semmi nem látszódik rajtam.
- Nem lehetsz érzéketlen, most vallottad be, hogy szerelmes vagy ebbe a fickóba.
- Igen, de ezt ő nem tudhatja.
- Pedig rá van írva az arcodra. És ha nem is lenne ráírva, már verbálisan milliószor kinyilvánítottad. Tegnap rád szólt a főnök, hogy az egész ház rajtad nevet.
- Nem érdekel, ne vessenek. Ami ma hír, három nap múlva senki nem emlékezik rája." (Kinga, 31)

Kinga folyamatosan önellentmondásba kerül saját magával: érzéketlennak mutatja magát, de ha ezt mondják rá, mélyen megbántódik; azt mondja, nem szeretne komoly kapcsolatot senkivel, miközben olyan vesszőfutást rendez egy férfiért, hogy az minden józan határon túl megy; azt állítja, szerelmes – ez önmagában olyan érzelem, mely eleve oppozícióban van az érzéketlen definíciójának; korábban szánalmasnak ítélte azt az „óvodás Casanovát”, akinek a nők „bedőlnek” – pedig nála jobban senki nem dőlt be annak a fiúnak; úgy tett, mintha a legkevésbé se zavarná, hogy a főnöke volt már kénytelen felhívni arra a figyelmét, hogy az egész áruház „rajta nevet” – flegmán megvonta a vállát, de amennyire én láttam, kiszaladt sírni a mosdóba. Később beismerte, hogy „még soha életében nem alázkodott meg ennyire egy férfiért”.

Az a technika, amit egy férfi megszerzésére kieszközölnek, ill. az a „menetrend”, ahogy ez rendszeresen lezajlik, mindegyikükre nagyon jellemző. Szinte mindig a közvetlen, azonnal elérhető környezetükből kerül ki kiszemeltjük. Az „áldozat” általánosságban tíz évvel fiatalabb, átlagos kinézetű férfi, aki vagy – hozzájuk hasonlóan – a szüleivel él, vagy már egy meglévő kapcsolatban. Soha nem várnak a férfi kezdeményezésére, hanem nyíltan udvarolnak, s ebben még az sem akadályoz-

za meg őket, ha egyértelmű elutasításban szenvednek. Mivel többen is ugyanazt az alanyt szemelik ki, ez okot ad az ármanyra, pletykára, és látványos rivalizálásra. Ha a delikvens igent mond egy meghívásra, a randevú alkalmával elfogyasztott vacsora és mozi költségeit a lányok állják. Rendszerint a randevú után is elutasításban részesülnek, ha mégis megkezdődik egy kapcsolat, az a férfi részéről rövidtávon kifulladás. Eredmény: zárt közegben zajló folyamatok révén a szakítás egyben nyilvános megalázás is. S bár ezek a folyamatok rendre így zajlanak, ezek a lányok mégis újra és újra, kierőszakoltan sétálnak bele ugyanabba a csapdába.

Összefoglalás

Munkásosztálybeli, 30-as, szingli kutatottjaim tehát nehéz anyagi körülmények között élnek, családi hátterük labilis és konfliktusokkal terhelt, jellemzően az alkoholista és munkanélküli apa figurájának köszönhetően. Otthoni problémáikról nem beszélnek, súlyos lelki terheik cipelése frusztrációhoz, befelé forduláshoz, depresszióhoz vezet, melyet önismereti problémáik nehezítenek.

Életük másik frontján is hiányt szenvednek: mindegyikük párkapcsolatra, sőt, lehetőség szerint házasságra, gyerekekre és saját lakásra vágnak - ahogy az a nagy könyvben meg van írva. Hogy egyik céljukhoz sem kerülnek közelebb, olyan védekező mechanizmusokra sarkallja őket, melyben a valóság eltakarása lesz a stratégia. A médiából ismert független és magabiztos szingli nő mintájára sikeres képet adnak magukról a külvilág felé, mint önző, hűtlen, felelősségvállalásra alkalmatlan, érzéketlen emberek, akik önszántukból döntöttek életük illetően alakulása mellett. Mindeközben a kinézetükkel kapcsolatos problémák - mint a kilók és a narancsbőr - foglalkoztatják őket; a rivalizálás, az áhított férfi megszerzésért folytatott harc; és a szülői nyomás, ami a „*jaj, lányom, még mindig egyedül vagy!*”, vagy a biológiai órára utaló számonkérés, a „*mikor kapok végre unokákat?*”. A szülői nyomás, a riválisok

lekicsinylő pillantása és a kétségbeesett akarás pszichológiája vezeti az esztelen kapálózás ingoványára: minden héten másba „szerelmes” (egyébként teljes meggyőződéssel); vonzalmának hangot is ad, még hozzá agresszív udvarlási technikákkal, mely visszatetszést kelt a jelöltben, és pontosan az ellenkező hatást váltja ki, mint amit szeretett volna. A visszautasítással nő a frusztráció és a kétségbeesés, s a szülő is újra számon kér – az a szülő, akitől ezeket a mintákat tanulta. Mert mit látott otthon: egyrészt, hogy a nő minden megaláztatást eltűr, másrészt viszont ő a család fenntartója. Tehát egyrészt aktívnak kell lennie férfiúi szerepkörben, másrészt passzívnak abban, amit a női lét sorsa rá mér.

Mikor azt mondom, hogy öröklődő sorsok, avagy üldöz a szülői minta, akkor nem arra gondolok, hogy egy alkoholista férjjel megáldott anyának a gyermeke alkoholista férjet választ (sajnos az is előfordulhat), hanem bevésődnek neki azok az attitűdök, ahogy az anyja viszonyult az apjához, s azokat örökölni fogja.

Mindezekhez társul a képzelet és a valóság közötti áthidalhatatlan szakadék. Fantáziájukban magasra teszik azt a tulajdonság-mércét, amivel mind külső-, mind belső értékeiben a jövődobelinek rendelkeznie kell – a valóságban beérik a „sarki bunkóval”. Képzeletükben harmonikus párkapcsolatban élnek a modern tündérmesék társadalmi felemelkedéstörténetének mintájára, mint pl. a Micsoda nő prostituáltja, vagy az Álomban már láttalak szobalánya – a valóságban minden akaratos próbálkozásuk ellenére is elüldözik még a biztonsági őrt is. Külföldi munkáról álmodoznak, miközben egyetlen egy idegen nyelven sem kommunikálnak – ez a magyar valóság előli elfutás stratégiája. Ezek a szép színes szapanbuborékok, melyek minden konkrét kérdésnél kipukkadhatalnak – ezekben élnek mindennapjaikat.

Ez tehát a magyar szingli valóság, legalábbis abban a társadalmi közegben, a kevésbé kvalifikált munkásnők körében: siker helyett kudarc, férfiak helyett magány, álom helyett valóság – még hozzá sivár valóság.

Felhasznált irodalom

ANDORKA 2002 = ANDORKA Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 363. o.

CAMPBELL 2003 = CAMPBELL, Lori D.: Singles/Never Married Persons. In: International Encyclopedia of Marriage and Family. Ponzetti, James J. Jr. Michigan, Thomson Gale, 2003. 1523. o.

FERGE 1985 = FERGE Zsuzsa: Biologikum és nemek közötti egyenlőség. In: Nők és férfiak – hiedelmek, tények. Koncz Katalin. Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó, 1985. 76. o.

HOLLÓS 1995 = HOLLÓS Marida: Bevezetés a kulturális antropológiába. Budapest, ELTE BTK Kulturális Antropológia, 1995. 46. o.

HORVÁTH 2008 = HORVÁTH Júlia Borbála: Újnőkorszak – Intermentalitás a XX. század második felétől Magyarországon. Budapest, L'Harmattan, 2008. 66. o.

JAKAB – KESZEG – KESZEG 2007 = JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Anna – KESZEG Vilmos: Emberek életpályák, élettörténetek. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék Kriza János Néprajzi Társaság, 2007. 7. o.

KOLBENSCHLAG 1999 = KOLBENSCHLAG, Madonna: Búcsúcsók Csipkerózsikának. Csokonai Kiadó, 1999. 195. o.

KÜLLŐS 1982 = KÜLLŐS Imola: Az életrajzi módszer – Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1982. 166. o.

MALINOWSKI 1972 = MALINOWSKI, Bronislaw: Baloma. Budapest, Gondolat, 1972. 448. o.

MEAD 1970 = MEAD, Margaret: Férfi és nő a változó világban. Budapest, 1970. 252. o.

PISTYUR 2008 = PISTYUR Veronika: A szingli lét dilemmái. In: Határtalan nők – Kizártak és befogadottak a női társadalomban. Szerk. Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia. Budepest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 213. és 205. o.

SOMLAI 2007 = SOMLAI Péter: A posztadoleszcensek kora. In: Új ifjúság. Szerk. Somlai Péter. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 9. o.

SULLEROT 1983 = SULLEROT, Evelyne: A női nem - tények és kérdőjelek. Budapest, Gondolat 1983.

TÓTH 2007 = TÓTH Olga: Fiatalok párkapcsolatai történelmi háttérrel. In: Új ifjúság. Szerk. Somlai Péter. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 81. o.

UTASI 2004 = UTASI Ágnes: Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 2004. 15. o.

WILLIAMS - FORGAS - HIPPEL 2006 = WILLIAMS, Kipling D. - FORGAS, Joseph P. - HIPPEL, Willian von: A társas kirekesztés pszichológiája - Kitaszítás, kiközösítés, elutasítás és szekálás. Budapest, Kairosz Kiadó, 2006. 81. o.

A DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓ IDŐSEKET GONDOZÓ INTÉZMÉNYRENDSZERE

Írásomban a Baranya, Somogy, Tolna Megyei Önkormányzatok által (korábban) fenntartott idősök otthonait¹ érintő döntések tartalomelemzésére vállalkozom, a 2007 és 2011-es éveket tekintve. Az elemzést azonban nem kezdek el anélkül, hogy szemügyre ne venném a megyei önkormányzat funkcióját, szerepét, helyét és egyúttal ne tekintenék a (közel)jövőbe a helyi önkormányzatok funkcióinak majdani irányait is felvázolva.

Az előzmények rövid összefoglalására Virág Rudolf² szavait citálom:

A '80-as évek közepén - 1983. december 31-ével - megszűnt a járás, amely tradicionálisan a megyei igazgatás meghosszabbított karja volt az alsó-középszinten (azaz az EU statisztikai nomenklatúrája szerinti NUTS 4 szinten). Az alsó-középszint számára a 1990-es évek közepén megjelent fejlesztés-

¹ *Baranya megyében:* Baranya Megyei Önkormányzat Kastélypark Időskorúak Otthona, Baranya Megyei Önkormányzat Szederkényi Időskorúak Otthona, Baranya Megyei Önkormányzat Mecsekjánosi Idősök Otthona. *Somogy megyében:* Somogy Megyei Gondviselés Szociális Otthon Fehér Akác Szociális Otthoni Telephelye, Szeretet Szociális Otthon berzencei telephelye, Gondviselés Szociális Otthon Magas Cédrus szociális otthoni telephelye, Somogy Megyei Dr. Takács Imre Szociális Otthona Park Szociális Otthoni telephelye. *Tolna megyében:* Tolna Megyei Integrált Szociális Intézmény Dunaföldvári Idősök Otthona, Idősök Otthona Értény, Tolna Megyei Integrált Szociális Intézmény „Szivárvány” Idősök Otthona Bátaszék, Tolna Megyei Integrált Szociális Intézmény Sárpiliszi Idősök Otthona, Tolna Megyei Integrált Szociális Intézmény Palánki Idősök Otthona, Módszertani Otthon Gyöngyös

² Dr. Virág Rudolf (helyettes államtitkár, miniszteri biztos Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium): A kormányprogram végrehajtása a területi államigazgatásban című előadása a XX. közigazgatási konferencia keretében. 2012.szeptember 26. Keszthely

tési társulások, majd a területfejlesztés kistérségei jelezték a változást.

A rendszerváltás egyik alapvető lépéseként 1990-ben létrejött az önkormányzati rendszer, amely a helyi demokrácia alátámasztása érdekében a közjogi önállóság garanciáit maradéktalanul biztosította, de jóformán semmiféle eszközt nem teremtett az erőforrások hatékony felhasználásának kikényszerítése érdekében.

A területi államigazgatást lényegében hasonló folyamatok jellemezték: gyakorlatilag majdnem korlát nélkül érvényesült az ágazati-szervezeti érdek. A folyamat már 1992-re – megynként mintegy harminc dekoncentrált szervvel – egy széttagolt és horizontálisan egymáshoz semmilyen mértékben nem kapcsolódó, átláthatatlan szervezeti, működési és gazdálkodási jellemzőkkel bíró dekoncentrált szervezeti „rendszert” eredményezett. (Ezt a tényt nevesíti Pálné Kovács Ilona is, aki szerint az önkormányzati rendszerből 20 éven keresztül hiányzott a területi érdekérvényesítési-érdekintegráló és koordinációs funkció³) A közigazgatás államigazgatási alrendszerébe pedig ugyanúgy nem épültek be a rendelkezésre álló erőforrásokkal való hatékony gazdálkodás kényszerei, miként az önkormányzati rendszerbe sem.

A területi államigazgatás kizárólagosan ágazati-függőleges alrendszerei között szinte teljesen hiányzott a területi-horizontális integráció. Ez nyilvánvalóan akadályozta a kormányzati szándékok hatékony érvényesítését az autópálya tervezéstől a hatósági ellenőrzésekig bezárólag. Ugyanakkor a hivatalban lévő kormányok 1992-től kezdve hiába kíséreltek a dekoncentrált rendszer – horizontális integráció mentén történő – rendezésével, ígéretesebb (egyébként a közigazgatási hivatalt a kormány, nem pedig valamely ágazat területi szer-

³ Pálné dr. Kovács Ilona: A középszintű önkormányzás változó trendjei című előadása a XIX. Közigazgatási Konferencia keretében. 2011.szeptember 15. Keszthely

(<http://www.kozszov.org.hu/index.php/konferenciak/82-a-xix-országos-jegyz-koezigazgatasi-konferencia>)

veként statuáló) kísérletet is – nem vezettek eredményre. Nem változtatott ezen az új évezred első éveit jellemző „evolutív”, azaz nem koncepcionált – regionalizáció sem. Az erre irányuló folyamatok ágazatokon belül, a többi ágazattól elkülönülten zajlottak. A régiók létrehozásával a területi államigazgatás eltért ugyan az egységes, tradicionális megyei területi beosztástól, azonban ennek árán sem teremtett területi, horizontális integrációt, egységességet. Mivel a kormányzati szint nem vezényelte az ágazati keretekben folyó regionalizációt, szervezetileg is eltérő – a „rendszer-jelleget” tovább csökkentő – megoldások jöttek létre. A folyamatban rögtön a 2010. évi választásokat követően gyökeres változás állt be. A regionális közigazgatási hivatalok már 2010. szeptember 1-jén visszatértek a megyei területi rendszerre, továbbá ismét gyakorolhatták legfontosabb (jogelődjüket lényegében statuáló) hatáskörüket, a helyi önkormányzatok törvényességi ellenőrzését. 2011. január 1-jén megkezdték működésüket a fővárosi és megyei kormányhivatalok. E hivatalok szervezetileg integrálják a területi államigazgatás felét, koordinációs és ellenőrzési jogkört gyakorolnak a másik fele felett (a rendészeti szerveket, valamint az adó-és vámhivatalt kivéve).

A közelmúltban a megyei önkormányzatok feladata döntően arra szorítkozott, hogy *„fenntartsák azokat az intézményeket, amelyek a megye egésze vagy nagyobb része számára nyújtanak különböző közszolgáltatásokat az egészségügyben, közművelődésben, oktatásban, szociális ellátásban, gyermekvédelemben.”*⁴

*„Ez azonban már csak a múlt... „Magyarország Kormánya a Nemzeti Együttműködés Programjában kiemelt célként határozta meg az állam lerombolt tekintélyének a visszaállítását, amelynek értelmében nélkülözhetetlen a törvényesen és átláthatóan működő, a közszolgáltatásokat maradéktalanul biztosító állam működési feltételeinek a megteremtése”*⁵

⁴ HAJDU 2006, 396.

⁵ Kivonat a 95/2011. (X.13.) Kormányhatározat 1.számú mellékletéből, A Magyar Köztársaság Kormánya és a Somogy Megyei Önkormányzat között a megyei önkormányzatok és intézményeik konszolidációjával kapcsolatosan kötött megállapodásból

Ennek értelmében a 2011. évi CLIV. törvény a megyei önkormányzatok konszolidációjáról, a megyei önkormányzati intézmények és a Fővárosi Önkormányzat egyes egészségügyi intézményeinek átvételét szabályozó törvény 2012. január 1-től a megyei önkormányzatok által fenntartott szociális intézmények az „államhoz”, annak a 258/2011. (XII.7.) végrehajtási rendelete értelmében a Megyei Intézményfenntartó Központok (MIK) fenntartásába kerültek. Vagyis ezzel együtt a megyei önkormányzatok minden korábbi – a szociális intézményekhez kötődő – részvétele, feladatellátása megszűnt.

Valóban. Az elmúlt években a megyei önkormányzatok egyik legfontosabb funkciójának az intézmények fenntartását nevezhetjük. (Pálné Kovács Ilona megfogalmazásában ez nagyon találóan így hangzik: a „megyéket ugyan szokás azonosítani a különböző körzeti humánszolgáltatásokat nyújtó intézmények fenntartó „gondnokságaként”, ami azonban számtalan tervezési, koordinációs, szakmai segítő feladattal párosul”).⁶

Kutatásom területét tekintve – az idős személyek intézményi keretek között történő ellátására fókuszálva – elmondható, hogy az elmúlt években (2011. év végéig) egyrészt az ellátórendszer támogatása, fejlesztése, ugyanakkor azonban lassú leépítése is megfigyelhető. Vajon mivel magyarázható ez a kettősség?

Az egyik legszembevetőbb ellentmondást számomra – és itt most nem csak az önkormányzati intézményekre gondolok – az emelt szintű intézményi férőhelyek létrehozásának kezdeti nagyfokú anyagi támogatása, majd a támogatás rohamos leépítése, ezáltal pedig az intézményi férőhelyek – magasabb összegű állami normatívával való (létfenntartási kényszer okozta) apellálás miatt – „normál” férőhelyé történő átminősítése jelenti.⁷ (A szociális igazgatásról és szociális ellátásokról

⁶ Pálné Kovács Ilona: A megyék szerepfelfogásának, stratégiájának formálódása a gazdasági (ciklus) programok tükrében. Comitatus 2009. november-december 17.o.

⁷ Míg 2006-ban 640 000 Ft/fő/év, 2007., 2008 években 560 000 Ft/fő/év, 2010. és 2011-ben 309 350 Ft/fő/év, 2012-ben már csak 127 130 Ft/fő/év az állami

szóló 1993. évi III. törvény (a továbbiakban: Szociális törvény) 1997. január 1-jével vezette be az átlagot jóval meghaladó minőségű körülményeket és szolgáltatásokat biztosító bentlakásos intézményi elhelyezés fogalmát).⁸

2008. január 1-jétől új emelt szintű intézményre, illetve férőhelyre már nem lehet működési engedélyt kiadni. Ezen időpontot követően az átlagot jóval meghaladó minőségű elhelyezési körülményeket és szolgáltatásokat biztosító tartós bentlakásos intézményekre a 2007. december 31-én hatályos szabályokat kell alkalmazni. Mindezek mellett azonban a szabályozás továbbra is lehetővé teszi a megüresedő emelt szintű férőhelyek betöltését.

Az általam vizsgált 2007. és 2011-es években (illetve természetesen a köztes időszakban) a megyei önkormányzatok jelentős változáson mentek keresztül kötelezően ellátandó feladataik, funkcióik tekintetében. A változások háttérében döntően a rendelkezésre álló költségvetési források évről-évre történő drasztikus csökkentése, illetve a megyei önkormányzatok adósságállományának jelentős mérvű megnövekedése mellett, a megye szerepének, funkcióinak folyamatos értelemkeresése áll.

Kutatásom alapvetése szerint az önkormányzatok évről-évre történő eladósodása maga után vonja az általa fenntartott, idősgondozást végző intézmények mind nagyobb forráskivonását, a dolgozói létszám, valamint a rendelkezésre álló

támogatás mértéke az idősök otthonában, emelt szintű férőhelyen ellátottak vonatkozásában.

⁸ A személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről szóló 1/2000. (I. 7.) SZCSM rendelet (a továbbiakban: Rendelet) 43.§-a a következők szerint határozza meg az emelt szintűvé minősítés feltételét:

"Az átlagot jóval meghaladó minőségű elhelyezési körülménynek minősül:
a) az olyan önálló, egy- vagy kétszemélyes lakrész, amely lakószobát, konyhát és fürdőszobát, esetleg egyéb helyiséget foglal magába; és egy ellátottra legalább tíz négyzetméter nagyságú lakóterület jut, vagy
b) az olyan egy- vagy kétszemélyes lakószoba, amelyhez önálló fürdőszoba tartozik, és épülete korszerűen kialakított és berendezése teljes mértékben felszerelt (tv, hűtőszekrény, mosógép stb.)."

fejlesztési-beruházási források folyamatos csökkentését, az intézmények fenntartására vonatkozó alternatív megoldások (intézmény átadás, kiszervezés) keresését, illetőleg a teljes rendszer(szemléletének) megváltozását.

Alapvetésem igazolására Baranya, Somogy, Tolna Megyei Önkormányzatok Közgyűlései által 2007. és 2011. években hozott rendeleteket (illetve az azt követő évek zárszámadási rendeleteit), határozatokat, Közlönyöket, Ciklusprogramokat, intézményi beszámolókat, valamint Szociális Szolgáltatástervezési Konceptiókat vizsgáltam, szemügyre véve a köztes időszak lényegesebb döntéseit is.

Vas György⁹ az önkormányzatok eladósodását az alábbi három formában nevesíti: egyrészt az éves banki kötelezettségvállalás felső határát egy puha jogszabály határozta meg, és nem egy központi kormányzati vagy független jóváhagyó-engedélyező hatóság. Eltérően a nemzetközi gyakorlattól a magyarországi önkormányzatok nem voltak kötelesek a hosszú lejáratú kötelezettségvállalásaikat semmilyen nemzeti szintű szabályozó hatósággal jóváhagyatni. A 2006-2008 között érvényes szabályozás az önkormányzat adósságot keletkeztető éves kötelezettségvállalásának felső határát a rövid lejáratú kötelezettségek adott évre eső részével csökkentett saját bevétel éves előirányzatának 70%-ában határozta meg. Ez a jogszabályi szabályozás nem elégséges a hosszú távú finanszírozhatóság és hitelképesség biztosíthatóságának meghatározására. Másrészt az önkormányzatok eladósodása a bankok 2006-2008 közötti nagyon magas hitelezési éhségéből is levezethető. A bankok a kockázatokat a hasonló méretű vállalkozásoknál alkalmazott banki standardoknál gyengébb fedezetel vállalták, amely azért is figyelemreméltó, mert az önkormányzati kockázatokat nem lehet hosszú távra meghatározni, hiszen az önkormányzati költségvetések mindig egy adott

⁹ Vas György (PricewaterhouseCoopers): Az önkormányzatok pénzügyi helyzete. Az önkormányzati szektor eladósodása című előadása. XIX Közigazgatási Konferencia keretében. 2011.szeptember 14. Keszthely (<http://www.kozszov.org.hu/index.php/konferenciak/82-a-xix-oroszagos-jegy-z-koezigazgatasi-konferencia>)

évet érintenek. Harmadrészt a központi költségvetés csökkenő normatív hozzájárulása és emellett a kötelező és önként vállalt önkormányzati feladatok folyamatosan bővülése, valamint az európai uniós fejlesztések és beruházások egyre szélesebb körű beindulása járult hozzá az eladósodáshoz. Az eladósodás formái az önkormányzatok esetében alapvetően a működési hitelek, banki beruházási hitelek és kötvények formájában történtek. (Ezek közül a legjelentősebb növekedés a kötvénykibocsátások terén tapasztalható. A 2005-ös tényleges nulla szintről 2008 végére a kibocsátások értéke elérte a 450 milliárd forintot, amely jelentős részben a válságot jellemző turbulens árfolyammozgások következtében 2010-re 600 milliárd forintra emelkedett).

A kötelező feladatellátás, valamint annak finanszírozási nehézségei tekintetében a Baranya Megyei Önkormányzat Közgyűlésének Középtávú Munka- és Gazdasági Programjában (2007-2010) is találunk utalást az alábbiak tekintetében: „A megyei önkormányzat gazdálkodásának fő célkitűzése a korábbi években a pénzügyi egyensúly biztosítása és a kötelező feladatok ellátása, ezen belül is kiemelten az intézményrendszer működőképességének, a közalkalmazottak és köztisztviselők törvényi előírás szerinti juttatásainak biztosítása, a haszthatatlan beruházási és felújítási feladatok teljesítése volt. Mindez növekvő hitelfelvétellel, illetve a feladat ellátási struktúra folyamatos átalakításával volt megvalósítható.”¹⁰ A Tolna Megyei Önkormányzat az Önkormányzat 2007-2010. évekre szóló programjába az alábbiakban vetíti előre működési, működtetési nehézségeit: „Az államháztartás kiadásainak és hiányának csökkentése a közösségi fogyasztás csökkentését is jelenti. Ennek tükrében a megyei önkormányzat a következő években forrásai folyamatos, évről évre bekövetkező csökkenésével, kedvezőbb esetben a források nominálértékének szinten tartásával számolhat. A forrásszabályozás elemeinek 2006. és 2007. évi változása a forráskivonás folytatását vetíti előre. A központi költségvetésből várható állami támogatás visszafo-

¹⁰ A Baranya Megyei Önkormányzat Közlönye. 2007. március 26. 5. szám 8. o.

gása,[...] prognosztizálható, [...] A szociális feladatellátás területén elkövetkezendő időszak legfontosabb feladata lesz a megyei önkormányzati kapacitások szűkítésének végrehajtása, a racionalizálási lehetőségek további kiaknázása”...¹¹ „ A megyei önkormányzat és intézményei által nyújtott közszolgáltatások működképességének fenntartása, megőrzése mellett a feladatellátásra felhasználható forrásokat – minden lehetséges intézkedés megtételével mérsékelni kell [...] A hiány mérséklése érdekében, a rendkívüli helyzetre figyelemmel a képződő 2007. évi pénzmaradványok is elvonhatók.”¹²

Pálné Kovács Ilona megfogalmazása szerint is „...a kormányzat évről évre, de különösen 2007-től kezdődően, (még hozzá a programokban többször hangoztatják, hogy a kistérségekhez képest diszkriminatív módon) úgy csökkentette a megyei önkormányzatok támogatását, illetve pénzügyi kondícióit, hogy közben a feladatok, illetve a költségek nőttek”¹³.

A megyei idősellátást végző intézmények gazdasági helyzete

Ahogy azt már írásom elején is megfogalmaztam, az elmúlt években az intézmények (és vele együtt a megyei önkormányzatok szerepének leértékelődését – talán nem túl erős kifejezés ez ebben az esetben – illetve leépítését, a megyei önkormányzatok gazdasági helyzete, eladósodottsága okozta.

Az intézmények költségvetési helyzetének elemzése bizony komoly koncentrációképességet igényelt a részemről. Még pedig amiatt, hogy egy-egy intézmény adott évi költségvetésének kiinduló állapotából – azaz az adott évi eredeti előirány-

¹¹ A Tolna Megyei Közgyűlés 36/2007. (IV. 19.) közgyűlési határozata a Tolna Megyei Önkormányzat 2007 -2010. évekre szóló programjáról

¹² 113/2007.(XI.30.) közgyűlési határozat a Tolna Megyei Önkormányzat 2008. évi költségvetési koncepciójáról.

¹³ Pálné Kovács Ilona: A megyék szerepfelfogásának, stratégiájának formálódása a gazdasági (ciklus) programok tükrében. Comitatus 2009. november-december 23.o

zathoz képest – év végére mennyi, és milyen jellegű módosításokon keresztül jutunk el. Az előirányzati (rendelet) módosítások sokasága jelzi a folyamatosan alakuló kereteket, ugyanakkor magában hordoz egyfajta bizonytalanságot, viszonylagosságot, mind a munkavállalók, mind pedig az ellátásokat igénybe vevők részéről.

Baranya megye

A Baranya megyei idősotthonokra vonatkozó önkormányzati döntések tekintetében az alábbiak állapíthatók meg:

2006. év decemberének végén a Baranya Megyei Önkormányzat (továbbiakban BMÖ) három intézményéből kettőt¹⁴ a SZOCEG Nonprofit Kft-nek adott át működtetésre.

Az 1/2007. (II.22.) Kgy. rendelet a Baranya Megyei Önkormányzat 2006.évi költségvetéséről szóló, többször módosított 2/2006. (II.27.) Kgy. rendelet módosításáról (továbbiakban: 1/2007. (II.22.) Kgy rendelet) a két átadott intézmények esetében az alábbi költségvetési – elsősorban felújítási és beruházási, valamint a dologi és személyi – tételeket emelem ki. A BMÖ Időskorúak Otthona Mecsekjánosi intézmény (továbbiakban mecsekjánosi intézmény) esetében – még 2006-ban felújítási tétel keretében – sor került csatornarendszer kiépítésére, mosodai helyiség kialakítására, valamint ingatlan átalakításra és nyílászáró cserére 2 987 ezer forint értékben. A BMÖ szederkényi időskorúak otthona esetében (továbbiakban: szederkényi intézmény) épületek szigetelésére, vizesblokk cserére, konyha és egyéb épületek érintésvédelmi felújítására került sor 10101 ezer forint összegben. A beruházásokat illetően előbbi intézmény esetében mosógép, hűtőláda, fénymáso-

¹⁴ 167/2006. (XII. 20) Kgy. határozatának 3. számú mellékletében foglalt ellátási szerződés értelmében a, Baranya Megyei Önkormányzat Szederkényi Időskorúak Otthona, Baranya Megyei Önkormányzat Mecsekjánosi Idősek Otthona intézményeket a Baranya Megyei Önkormányzat a SZOCEG Nonprofit Kft-nek adta át működtetésre.

A Kft. tevékenységéről bővebb információ: ZÁROL 2012a, 43-45.

lő, illetve egyéb speciális eszközök vásárlása valósult meg 1361 ezer forint értékben. Utóbbi intézmény esetében pedig 9 személyes gépkocsi vásárlására, kerítésépítésre, gázkazán beszerzésre, garázsépítésre, ülőgarnitúra vásárlás történt 13243 ezer forint értékben.

A mecsekjánosi intézményben a személyi jellegű kiadások a 20/2006. (XII.21.) Kgy. rendelet szerint módosított előirányzat szerint 33 409 ezer, míg a módosított előirányzat szerint 39 585 ezer forintra emelkedett. A szederkényi otthon esetében pedig 84 532 ezer forintról 82 321 ezer forintra csökkent.¹⁵

A szederkényi és a mecsekjánosi intézmények fenntartó-váltása után a székhelyén és telephelyén 170 fővel működő Baranya Megyei Önkormányzat Kastélypark Időskorúak Otthona maradt a megyei önkormányzat fenntartásában. A működéshez elengedhetetlenül szükséges, legfontosabb kiadá-

¹⁵ Jelen tanulmányban ugyan a 2007. és 2011-es évek intézményi költségvetéseit vizsgálom, ugyanakkor a fenntartó változás (intézmény „kiszervezés”) miatt a szederkényi és a mecsekjánosi intézmények esetében azonban nem mehetek el a 2005. évi felújítási és beruházások mellett sem.

2005-ben a szederkényi intézménynél felújítás keretében megtörtént a kazánház átalakítása, tartalék kazán beépítése, két épületben felújítás, lambériázás, számítógép felújítás, 2794 ezer forint összegben. A beruházások között pedig egy 9 személyes lakrész kialakítását, térkövezést, illetve bútor és számítógép vásárlást említek 9343 ezer forint összegben. A BMÖ Hivatala költségvetésében mosodai fóliázó gép beszerzésére pedig 565 ezer forintot különítettek el. (1/2006.(II.22.) Kgy. rendelete a Baranya Megyei Önkormányzat 2005. évi költségvetéséről szóló, többször módosított 5/2005. (II.25.) Kgy rendelet módosításáról). Vajon miért volt szükség már 2005-ben - egy csomagolásra szolgáló berendezés beszerzésére, ha az intézmény saját mosodája, az intézményben élő emberek ruháit mossa, a csomagolás pedig „házon belül” nem szokványos. Mellékesen megjegyezve a szederkényi intézmény akkori vezetője lett az intézményeket 2007. évtől átvevő SZOCEG Nonprofit Kft. ügyvezetője. Csak ne tűnjön olybá, hogy az intézmény vezetője már évekkorábban - a BMÖ által az intézmény költségvetésében támogatott, felújítási és beruházási tételek jellegét tekintve - készült arra, hogy nevezett intézményeket „szalonképes” állapotban átvehesse. A tanulmányom elején részletezett megyei önkormányzati eladósodási okokat (és ehhez társulva pedig alternatív megoldási módok, lehetőségek kiaknázását) és mértékeket figyelembe véve az intézmények kiszervezése nyilvánvalóan közös érdekek mellett történt.

soknál az előző évi tapasztalatok szerinti tényleges költségek, valamint a költségvetésben rendelkezésre álló tervezhető összegek már a költségvetés összeállításakor is eltéréseket eredményeznek.

A 2007. év gazdálkodásának tekintetében megállapítható¹⁶, hogy az intézmény részére megállapított fenntartói támogatás nem fedezi a működési kiadásokat (a költségvetés alulfinanszírozott).

Évek óta problémát okoz, hogy a dologi kiadások tervezése maradvány elven alapul. Az eredeti előirányzatok az évenkénti infláció, valamint az áremelkedések hatásainak ellentételezését sem tartalmazzák. 2007-ben a dologi kiadások az eredeti előirányzat szerint 55.451 ezer Ft, míg a módosított előirányzat szerint 89.273 ezer Ft volt, mely (89.259 ezer Ft-ra (99,98 %-ra) teljesült. A 2/2007.(II.22.) évi Kgy. rendeletben foglaltak szerint a bevételi előirányzat 256. 587 ezer forint volt, mely 2007. évben a fenntartói módosítások következtében 299 504 ezer forintra módosult.

Az intézményi beszámoló az általános feladatértékelésben – a teljesség igénye nélkül – a tárgyi feltételek teljesülése, jellemzői kapcsán kifejti, hogy a székhely intézmény kastély épületében a legnagyobb problémát a lift hiánya¹⁷ okozza. Ez

¹⁶ Beszámoló a Baranya Megyei Önkormányzat „Kastélypark” Módszertani Otthona 2007.évi tevékenységéről.

¹⁷ Az intézmény 2006. évi költségvetésében (2/2006.(II.22.) Kgy rendeletben foglaltak szerint 29 000 ezer, (11/2006.(IX.28.) Kgy. rendelete szerint pedig 22 974 ezer forint, míg a 2007.évi költségvetésben már csak 1194 ezer forint volt lift beépítésére betervezve. Vagyis a korábban már a költségvetésbe betervezett és a Közgyűlés által „megszavazott” összeg fokozatosan elillanni látszott a költségvetésből. Fenntartva, illetve tovább generálva az alapproblémát, az akadálymentesítés hiányát, tovább nehezítve ezzel idősek napjait az intézményben. Illetve nem mellékesen mind inkább távol kerülve a végleges működési engedély megszerzésétől. A 2008, 2009-es években történtek az intézmény részéről – az akadálymentes környezet feltételeinek megteremtésére érdekében – tett erőfeszítések, pályázatfigyelés formájában. Volt olyan pályázat, ami azért bukott el, mert Görcsöny község, vagyis az intézmény székhelye szerinti település lakossága - a pályázati felhívásban foglaltaknak „ellentmondva” - 2000 fő alatt volt. Ez pedig kizáró ok volt a pályázaton való

nagymértékben nehezíti az idős emberek közlekedését, rontja életminőségüket, miközben az ápolói személyzet leterheltsége nő. Az intézmény keresztespusztai telephelyén általánosan jellemző, hogy a nyílászárók elkorhadtak, megvetemedtek, ezáltal a szigetelés sem megfelelő. A fűtésrendszer 25 éves, teljes cserére szorul. A radiátorok, fűtéscsövek rozsdásak, kopottak, meghibásodás várható. Vagyis tárgyi feltételek tekintetében komolyabb beruházások, felújítások szükségesek az idős emberek számára koruknak és egészségi állapotuknak megfelelő körülmények megteremtéséhez.

Az intézményben megvalósuló beruházások és felújítások tekintetében jelentősnek mondható az intézmény alapítványtól¹⁸ kapott támogatása. 2007-ben az intézmény az alapítvány támogatásával 5.500 ezer Ft értékben tudott különböző felújítási munkákat¹⁹ végrehajtani, míg az intézmény fenntartótól kapott támogatásával 101 ezer forint értékben (beruházás) ételszállító kocsit vásárolt, illetve 402 ezer forint értékben – saját mosodájában – mosógép felújítást végzett.

Az intézmény 2007. évi létszámkerete eredeti és módosított előirányzat szerint is egyaránt 91 fő, míg a záró létszám 88 fő²⁰. Az 1/2007. (II.22.) rendeletben foglaltak szerint, a szemé-

indulásból...Ezen a pályázaton azonban a patalomi idősek otthona Somogyban sikeresen indult.

¹⁸ A Naplemente Alapítványt az intézmény egy korábbi lakója hozta létre az otthonban élő idős emberek életkörülményeinek, valamint a munkavállalók munkafeltételeinek javítása érdekében.

¹⁹ Járólapozás, illetve burkolatcsere az intézmény étkező helyiségeiben, lakóhelyiségeiben. Az intézmény székhelyén, Görcsönyben az egyes épületek között energiatakarékos villányhálózat kiépítésére, míg telephelyén – Keresztespusztán – a villamoshálózat teljes felújítására is sor került.

²⁰ A személyi feltételek (létszám) tekintetében fontosnak tartok kitérni arra, hogy 2005. évi költségvetéséről szóló 5/2005. (II. 25.) Kgy. rendelet végrehajtásával összefüggő intézkedések tárgyában hozott 12/2005. (II. 17.) Kgy. határozatában takarékosági intézkedésekre kötelezte intézményünket, melynek eredményeképpen a szakdolgozói (ápoló-gondozói) létszám 3 fővel csökkent.

2006 évben a Baranya Megyei Önkormányzat a 2/2006. (II.22.) Kgy. rendeletében újbóli takarékosági intézkedésre kötelezte az intézményt. Ezáltal a

lyi kiadások esetében a 20/2006. (XII.21.) Kgy. rendelet szerint módosított előirányzat 158 988 ezer forintot, míg a módosított előirányzat 155 988 ezer forintot jelöl.

A 2011-es évet tekintve megállapítható, hogy az intézmény engedélyezett létszáma 74,38 fő (13,62 fővel kevesebb, mint 2007-ben. Itt fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy az elmúlt évek alatt az intézmény(ek)ben élő idős személyek általános állapota nem hogy nem javult, hanem az otthonokba való bekerülés feltételeinek megváltozása/szigorítása miatt jelentős leromlott.

Az intézményben megvalósuló felújítások között olyanokat tudok megemlíteni, mint mosodai kazánjavítás, mosógép felújítás, fűtés felújítás (melyek a mindennapi működéshez elengedhetetlenek, illetve a keresztespusztai telephelyen lakószobák járólapozása, mindez, 2719 ezer forint értékben.

A felújítási tételek között²¹ Görcsönyben olyan tételek szerepelnek, mint konyhai gép felújítás, konyhaajtó, átadóablak cseréje, a keresztespusztai telephelyen pedig melegvíz ellátás felújítása, élvédők felszerelése 851 ezer forint módosított előirányzat szerint. A beruházások között egy szkennert, valamint mosógép vásárlása említhető 515 ezer forint értékben. Fontos még kiemelnem a görcsönyi kastélyépületben, a CÉDE pályázat segítségével megvalósuló nyílászáró cserét²², a lakószobák, illetve közösségi helység esetében 4609 ezer forint összegben. A dologi kiadások a 90881 ezer forintos előirányzathoz képest 97037 ezer forintra módosultak.

szakdolgozói létszám 3 fővel csökkent, továbbá 3 főnél 2-2 óra csökkentést kellett végrehajtani.

Az intézkedés az intézmény egyéb területeit is érintette. További 4 főnél létszámleépítést, 5 főnél óraszámcsökkenést, 2 főnél pedig prémiumévek programban való részvételt kellett megvalósítani.

²¹ 4/2011. (II.24.) Önkormányzati rendelet 6. számú melléklete szerinti 2010.évi felújítási kiadás

²² 2009. évben a görcsönyi intézmény és keresztespusztai telephelye további 12000 ezer forint támogatásban részesült a CÉDE pályázat keretében (3/2009. (II.27.) Kgy.rendelete a BMÖ 2009. évi költségvetéséről

Ugyancsak fontosnak tartom kiemelni, hogy az intézmény – még nehéz időkben is hatékony gazdálkodásának köszönhetően – 2010. évről 12787 ezer forintos pénzmaradvánnyal számolt.

Összességében az eredeti előirányzat szerinti 250 507 ezer forintos bevételi előirányzatot a módosítások 252 885 ezer forintra változtatták. Ez az összeg a 2007. évi bevételi előirányzathoz viszonyítva 46 619 ezer forinttal kevesebb!

Somogy megye

Kronológiai sorrendben haladva a Somogy Megyei Önkormányzat (továbbiakban SMÖ) által 2007-ben hozott, általa fenntartott idősök otthonait érintő rendeletek, határozatok között a 3/2007. évi (II.16.) Közgyűlési határozat²³ (továbbiakban KH) a „feladatellátás racionális megszervezése érdekében történő létszámleépítés” az alábbiakban érinti az általam vizsgált idősök otthonait:

Fehér Akác Szociális Otthon Kálmánca -3 fő, Magas Cédrus Szociális Otthon Kőkút – Gyöngyöspuszta -4 fő, Szeretet Szociális Otthon Berzence – 5 fő, Park Szociális Otthon Patalom – 3fő, Gondviselés Szociális Otthon Segesd – 5 fő. A változtatások által az engedélyezett létszámok az alábbiak szerint változnak: Fehér Akác Szociális Otthon Kálmánca 58 helyett 55, Magas Cédrus Szociális Otthon Kőkút – Gyöngyöspuszta 95 helyett 91, Szeretet Szociális Otthon Berzence 110 helyett 105, Park Szociális Otthon Patalom 68 helyett 65, Gondviselés Szociális Otthon Segesd 187 helyett 182 fő. Ezt követően a 138/2007. (XII.14.): Fehér Akác Szociális Otthon Kálmánca -2 fő, Magas Cédrus Szociális Otthon Kőkút – Gyöngyöspuszta - 2 fő, Szeretet Szociális Otthon Berzence – 1 fő, Park Szociális Otthon Patalom – 2fő, Gondviselés Szociális Otthon Segesd – 3 fő. A változtatások által az engedélyezett létszámok az alábbi-

²³ Somogy Megyei Önkormányzat Közlönye XVII. évfolyam 1. szám Kaposvár, 2007. március 13.

ak szerint változnak: Fehér Akác Szociális Otthon Kálmánca 55 helyett 52, Magas Cédrus Szociális Otthon Kőkút – Gyöngyöspuszta 91 helyett 89, Szeretet Szociális Otthon Berzence 105 helyett 103, Park Szociális Otthon Patalom 65 helyett 62, Gondviselés Szociális Otthon Segesd 182 helyett 179 fő.

A SMÖ Szociális Szolgáltatástervezési Konceptiójának felülvizsgálata 2007-2008-as szakmai anyag az intézmények 2007. évi létszám mutatói tekintetében pedig az alábbi szakdolgozói létszámhiányra világít rá: Fehér Akác Szociális Otthon: - 3 fő, Magas Cédrus Szociális Otthon -11 fő, Szeretet Szociális Otthon -15 fő, Park Szociális Otthon – 3 fő, Gondviselés Szociális Otthon -21 fő.

Fehér Akác Szociális Otthon Kálmánca

2007-ben az intézmény bevételei az eredeti előirányzat szerinti 141486 ezer forintról, 152868 ezer forintra, a személyi kiadások 81670 ezer forintról, 84236 ezer forintra, a dologi kiadások 32586 ezer forintról 38103 ezer forintra módosultak. A felújítások közötti tételek között 700 ezer forint értékben hűtőkamra javítást, míg a beruházások között számítógép és nyomtatósárlás szerepel 150 ezer forint értékben. A dologi kiadások 32586 eredeti előirányzata év közben 38103 ezer forintra módosult.

2011-ben az intézmény bevételei 141035 ezer forintról 175 617 ezer forintra, a dologi kiadások 48 308 ezer forint eredeti előirányzata 59 087 ezer forintra módosult (mely ténylegesen 63 209 ezer forintra, 107%-ra teljesült), a személyi kiadások 88 612 ezer forintról 88 172 ezer forintra módosult.

Szeretett Szociális Otthon Berzence

2007-ben az intézmény bevétele az eredeti előirányzathoz 309 099 ezer forinthez képest 340 726 ezer forintban teljesült. Az intézményi támogatás 190 087 ezer forintról, 197 024 ezer

forintra módosult. A dologi kiadások 89 598 ezer forint helyett 94 547 ezer forintban, a személyi kiadások 163 867 ezer forint helyett 167 035 ezer forintban realizálódtak. A tervezett beruházások között demens részleg kialakítása szerepelt 11 689 ezer forint összegben, melyből 2007. december 31-ig 8602 ezer forint (73,59%) teljesült. Továbbá szoftver beszerzés 511 ezer forint összegben, mely 800 ezer forintban (156,56%-ban) teljesült.

2011- ben az intézmény bevétele 140 532 ezer forintról 328 ezer forintra; az intézményi támogatás 371 623 ezer forintról 376 487 ezer forintra módosultak. A dologi kiadások 196 047 ezer forintról 199 936 ezer forintra; a személyi kiadások 398 179 ezer forintról 407 077 forintra változott. Felújítás, beruházás nem, volt betervezve.

Gondviselés Szociális Otthon Magas Cédrus Kőkút

2007-ben az intézmény bevétele 255 441 ezer forintról év közben 292 467 ezer forintra, az intézményi támogatás 173 991 ezer forintról 195 820 ezer forintra módosult. A dologi kiadások 63 343 ezer forintról 87 388 ezer forintra, a személyi kiadások 143 591 ezer forintról 150 618 ezer forintra módosult. A felújítások között nyílászárók előző évben elkezdődött felújításának, cseréjének módosítása szerepelt 3000 ezer forint, fűtés-szerelés ugyancsak 3000 ezer forint, fürdőfelújítás pedig 1500 ezer forint értékben.

2011-ben az intézmény eredeti előirányzatban szereplő 231 757 ezer forintos bevétele 280 905 ezer forintra módosult. A dologi kiadások 97 965 ezer forintról 98 813 ezer forintra, a személyi kiadások 149 735 ezer forintról 142 335 ezer forintra módosult.

Park Szociális Otthon Patalom

2007-ben az intézmény működési bevétele 74 358 ezer forintról 81 433 ezer forintra, összes bevétele az eredeti előirányzathoz, 202 861 ezer forinthez képest 228 267 ezer forintban, az intézményi támogatás 108 874 ezer forinttal szemben 115 391 ezer forintban teljesült. A személyi kiadások 101 919 ezer forintról 112 791 ezer forintra, a dologi kiadások 57 946 ezer forintról 68 574 ezer forintra változtak.

2011-ben az intézmény bevételei 183 485 ezer forint helyett 209 014 ezer forintban teljesültek.

A személyi kiadások előirányzata 101 712 ezer forintról 109 176 ezer forintra módosult (mely 105 609 ezer forintban, 96,7 %-ban teljesült). A dologi kiadások 53 629 ezer forintos előirányzata 68 359 ezer forintra módosult, mely azonban 71 471 ezer forintban (104,6%-ban) teljesült.

Beruházás keretében demens részleg fejlesztése történt (még 2006-ban), mely 3000 ezer forintban valósult meg.

Említésre méltó az intézmény beruházásai között megvalósuló Dél-Dunántúli Regionális Operatív Programból finanszírozott akadálymentesítés (2010. évben 32 079 ezer forint értékben).

Gondviselés Szociális Otthon Segesd

2007-ben az intézmény működési bevételei 148 532 ezer forintról, 183 349 ezer forintra, összes bevétele 506 737 ezer forintról 564 305 ezer forintra, az intézményi támogatás 360 287 ezer forintról 374 575 ezer forintra módosult.

A személyi juttatások 280 507 ezer forintról 286 640 ezer forintra, a dologi kiadások 130 278 ezer forintról 177 530 ezer forintra módosult.

2011. január 1-jétől (a 104/2010. (XI.27.) KH az alábbiak szerint határoz a megyei fenntartású szociális intézményrendszer átszervezéséről: A tabi SMÖ Dr. Takács Imre Szociális Otthonához telephelyként csatolja a patalomi SMÖ Park Szo-

ciális Otthona és Módszertani Intézményét. A segedi SMÖ Gondviselés Szociális Otthonához telephelyként csatolja a Kőkút-gyöngyöspusztai SMÖ Magas Cédrus Szociális Otthonát, valamint a kálmáncai SMÖ Fehér Akác Szociális Otthonát. A berzencei SMÖ Szeretet Szociális Otthonához is csatolnak (más profilú) szociális intézményeket. A Somogy Megyei Közgyűlés az intézményi integrációkból és szakmai munkakörök felülvizsgálatából adódóan 45 fős létszámleépítést rendelt el. Az idősek otthonai tekintetében az alábbiak szerint: SMÖ Park Szociális Otthona és Módszertani Intézménynél - 8 fő, SMÖ Gondviselés Szociális Otthona Segesd - 4 fő, SMÖ Magas Cédrus Szociális Otthona, Kőkút-Gyöngyöspusztá - 4 fő, SMÖ Fehér Akác Szociális Otthon Kálmánca - 1 fő, SMÖ Szeretet Szociális Otthon Berzence - 4 fő.

A szociális szolgáltatástervezési koncepció²⁴ idősek ellátására vonatkoztatott megállapításai

Ugyancsak az SMÖ Szociális Szolgáltatástervezési Koncepciójának felülvizsgálata 2007-2008. című szakmai anyag a bentla-

²⁴A legalább kétezer lakosú települési önkormányzat a településen, fővárosban élő szociálisan rászorult személyek részére biztosítandó szolgáltatási feladatok meghatározása érdekében szolgáltatástervezési koncepciót készít. A szolgáltatástervezési koncepció tartalmát az önkormányzat, illetve a társulás két évente felülvizsgálja és aktualizálja. A koncepció tartalmazza különösen: a lakosság szám alakulását, a korösszetételt, a szolgáltatások iránti igényeket; az ellátási kötelezettség teljesítésének helyzetét, az ütemtervet a szolgáltatások biztosításáról; a szolgáltatások működtetési, finanszírozási, fejlesztési feladatait, az esetleges együttműködés kereteit; az egyes ellátotti csoportok (idősek, fogyatékos személyek, hajléktalan személyek, pszichiátriai betegek, szenvedélybetegek) sajátosságaihoz kapcsolódóan a speciális ellátási formák, szolgáltatások biztosításának szükségességét. A megyei jogú város és a főváros koncepciója a fent felsorolt tartalmi elemeken felül tartalmazza különösen - a megye, főváros területén működő szolgáltatási rendszer struktúráját, legfontosabb jellemzőit; a szolgáltatások iránti igények alakulását, a várakozók számát, korösszetételét, legfontosabb szociális jellemzőit. (Szt. 92. §. (3-6) bekezdések.

kásos (kiemelten idősgondozást végző) intézmények működését érintő döntések között kiemeli, hogy az elmúlt évek egyik fontos változásának tekinthető, hogy az intézményen belül külön gondozási egységben, vagy csoportban kell ellátni azt a személyt, akinél középsúlyos, vagy súlyos demencia kórkép kerül (szakorvos által) megállapításra. Az 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról (továbbiakban Szt.) nem nevesíti önálló ellátástípusnak, ennél fogva működési engedélyt sem adnak (kell kérni) külön, csupán *finanszírozásban* vált el az átlagos ápolási igényű idősök számára biztosított ellátástól. A fokozottabb ápolási szükséglet miatt a demens személyek ellátása magasabb állami normatívát²⁵ jelent. A koncepció a – az általa fenntartott idősök otthonai esetében - feladatellátás tárgyi feltételei között nevesíti, hogy Patalomban 2006-ban készült el a volt szolgálati lakásból egy 9 férőhelyes demens részleg, mely nem jelent férőhelybővítést, csupán a főépületek zsúfoltságát volt hivatott enyhíteni. A koncepció kiemeli továbbá, hogy a berzencei otthonban 2 éve befejezetlenül áll egy 30 fős demens részleg kialakítását célzó beruházás. A tetőtérbe a nyílászárók beépítése megtörtént, az intézmény önerőből beépítette a felvonót.²⁶

Az eredeti szolgáltatástervezési koncepció elsődlegesen a tárgyi feltételek javítására koncentrált, azonban annak felülvizsgálatával megállapítást nyert, hogy fokozott igény mutat-

²⁵ 2007-ben, és 2008-ban a demens személyek ellátása 800 000 Ft/fő/év, átlagos ápolási igényű személy ellátása esetén 2007-ben 700 000 Ft/fő/év, 2008-ban nyugdíjminimumhoz kötött jövedelmi viszonyokat figyelembe véve 700 000, illetve 785 000 Ft/fő/év. 2009-ben a demens személyek ellátását 787 450 Ft/fő/év, 2010-ben és 2011-ben 710 650 Ft/fő/év összegben dotálta az állam. Az átlagos ápolási igényű személyek ellátása a 2008-as évhez hasonlóan 2009-ben is a nyugdíjminimum 150%-a alatti illetve a feletti jövedelmi kategóriák esetében 772 700, illetve 689 000 Ft/fő/év, 2010-ben, és 2011-ben (jövedelmi viszonyokat ismét nem vizsgálva) 635 650 Ft/fő/év. Az általam vizsgált időszakban az állami normatívák csökkennek, illetve stagnálnak.

²⁶ Véleményem szerint demens részleg tetőtérben való kialakítása – még ha a részleg lifttel is van ellátva – rendkívül rossz és az idős ember életminőségét hátrányosan befolyásoló.

kozik a szociális szakemberek képzésére is. Továbbá, hogy az intézmények rekonstrukciója és teljes körű akadálymentesítése csak több év alatt, jelentős beruházásokkal valósítható meg. Fontos megállapítás az is, mely szerint: „mivel elsősorban csak uniós források állnak rendelkezésre a nagyobb volumenű fejlesztésekhez, ezért a forrásteremtő technikákban alapvető szemléletváltásra van szükség mind a fenntartó, mind az intézmények részéről”.

A berzencei, patalomi, kőkúti intézmények esetében a 2011-es évben szociális otthoni eszközbeszerzések pályázati forrásból történtek, 200 ezer, 792 ezer, illetve 169 ezer forint összegben. A felújítási munkálatok között a Fehér Akác Szociális Otthon 600 ezer forint összegben halaszthatatlan épület állagmegóvási feladatokat, 2 500 ezer forint értékben fürdőszobák felújítását, beruházás keretében pedig 1520 ezer forintért mosógép beszerzést, 300 ezer forint összegben pedig elhasználódott, illetve kopott berendezések cseréjét végezte. A Magas Cédrus Szociális Otthon Kőkút esetében 161 ezer forint értékben napkollektor felújítás²⁷ történt.

Tolna megye

Az értényi Idősek Otthona 2007. február 27-én beolvadt a gyönki Módszertani Otthonba, mely időponttól az értényi otthon a Módszertani Otthon telephelyeként működik. A Tamási-Simontornyai Városkörnyéki Önkormányzatok Többcélú Kistérségi Társulása 2007. február 28-tól kezdődően, egy éves időtartamra átvette a Módszertani Otthon fenntartását, azzal a feltétellel, hogy legkésőbb 2008. január 15-ig – a 2008. évi költségvetési törvénytervezet normatívákra vonatkozó számai

²⁷ Napkollektor felújítást Baranya megyében a görcsönyi Kastélypark Időskorúak Otthona is végzett. A költségtakarékosság, illetve hatékonyság szempontjait figyelembe véve az ilyen jellegű felújítást rendkívül hasznosnak, és egy fenntarthatóbb jövő érdekében mindenképp szükségesnek tartok. A megújuló energia forrásokra a jövőben – intézményi szinteken – sokkal nagyobb hangsúlyt kellene fektetni, kihasználva és építve az uniós forrásokra.

ismeretében – nyilatkozik arról, hogy az intézmény működtetését továbbra is vállalja-e. A Tolna Megyei Önkormányzat (továbbiakban TMÖ) Közgyűlése a többcélú kistérségi társulás ez irányú nyilatkozata alapján kötelezettséget vállalt az intézmény fenntartásának visszavételére.²⁸ Ezt követően évente (kötségvetési bizonytalanságnak betudhatóan) történt megállapodás megkötése a TMÖ, valamint a Tamási-Simontornyai Városkörnyéki Önkormányzatok Többcélú Kistérségi Társulása között az intézményfenntartás tekintetében.

A TMÖ a felügyelete alá tartozó költségvetési intézmények 2006. évi munkáját az alábbiak szerint értékelte:²⁹

A „Szivárvány” Idősek Otthona (székhelyén 100 – melyből 33 emelt szintű – telephelyén 70 férőhelyen végzi idősokorúak ápolását), 2006-ban jelentős szerkezeti változáson ment keresztül. A korábban önálló sárpilisi otthon beolvadt a bátaszékibe. Az átszervezés az alkalmazotti létszámot is érintette, a feladatok racionalizálása is megtörtént. Tárgyi és személyi feltételek tekintetében jelentős eltérés mutatkozik a székhely javára. Sárpilisen az elhelyezési körülmények az előírásnak nem felelnek meg és a személyi feltételeken is javítani kell. (A szűkös költségvetési forrás ellenére az intézmény zavartalan működése biztosított volt, a szakmai munka színvonala nem csökkent)³⁰.

Az intézményben a 2006. évi 82 fős létszám 2007. év december 31-re 80 főre fogyatkozik.

Az intézmény 2007. évi működési bevételei eredeti előirányzat szerint 122 502 ezer forint, a módosított előirányzat szerint 143 039 ezer forint (teljesítés: 142 039 ezer forint). Működési kiadások eredeti előirányzat szerint 284262 ezer, módo-

²⁸ A Tolna Megyei Közgyűlés 36/2007. (IV. 19.) közgyűlési határozata a Tolna Megyei Önkormányzat 2007 -2010. évekre szóló programjáról

²⁹ 9/2007. (IV.19.) önkormányzat rendelet a Tolna Megyei Önkormányzat 2006. évi költségvetésének végrehajtásáról

³⁰ Az intézményt a Tolna Megyei Közgyűlés 34/2009. (IV.24.) határozatában foglaltak értelmében más intézményekkel való összeolvadás miatt 2009. június 30-ai hatállyal jogutódlással megszüntette. Az intézmény az Integrált Szociális Intézmény keretein belül működik tovább.

sított előirányzat szerint 323 867 ezer (teljesítés 322 867 ezer) forint.

2011-ben az intézmény költségvetését a 2009-es integráció miatt nem lehet külön vizsgálni.

A gyönki Módszertani Otthon időskorúak bentlakásos intézményi feladatán belül 11 emelt szintű férőhely és 40 demenciában szenvedő ellátását biztosítja. Tárgyi feltételek tekintetében a legnagyobb problémát a teljes rekonstrukció elmaradása okozza. Az épületek állaga, valamint az elhelyezési körülmények között jelentős színvonalbeli különbség van. Létszámleépítésre nem került sor. A szakmai feladatellátásban komoly gondot jelent, hogy az ellátottak köre a demens és fekvőbeteg ellátás irányába tolódik, ez pedig az ápolási szükségletek növekedésével jár.

Az intézmény 2007. évi működési bevételei³¹ eredeti előirányzat szerint 144 619 ezer forint, a módosított előirányzat szerint 20 670 ezer forint (teljesítés 0 Ft). Működési kiadások eredeti előirányzat szerint 349 333 ezer, módosított előirányzat szerint 97 838 ezer (teljesítés 0) forint. Belső út építése 5747 ezer, akadálymentesítés pedig 8910 ezer forint összegben valósult meg. A személyi juttatások a 184 612 ezer forintról 59 120 ezer forintra, a dologi kiadások 103 893 ezer forintról 17 889 ezer forintra módosultak.

Tekintettel arra, hogy az intézmény fenntartását a Tamási-Simontornyai Városkörnyéki Önkormányzatok Többcélú Kistérségi Társulása vette át, a feladatátadáshoz kapcsolódóan 2007. évben ennek megfelelően a TMÖ módosított előirányzatban 158 670 ezer forintot adott a társulásnak. A gyönki intézmény pedig 2727 ezer forint végkielégítési juttatásban részesült.

2007. év jelentős beruházásai között, belső út építése (5747 ezer forint), valamint akadálymentesítés (8910 ezer forint) és ételszállító autó (2400 ezer forint) beszerzése szerepel. Az in-

³¹ 2007. évi költségvetési adatok forrása: 9/2008. (IV.25.) önkormányzati rendelet a TMÖ 2007. évi költségvetésének végrehajtásáról

tézmény létszáma (2007. XII. 31-én) a 2007. évi költségvetési létszámkeret csökkentésével – 115,75, fő, azaz 0.

A dologi kiadások eredeti előirányzata 103 893 ezer forint, mely (az intézményi átszervezés miatt) 17889 ezer forintra módosult.

Az értény-barnahátpusztai Idősek Otthona férőhelyeinek száma 55, melyből 10 férőhely az idős, hajléktalan személyek ellátását szolgálja. A gondozás személyi feltételei nem biztosítottak, emiatt létszámfejlesztés szükséges. Ugyanakkor elmentmondásként a szakmai értékelés kifejti, hogy a pénzügyi források szűkössége miatt a fenntartó két álláshely megszüntetését rendelte el. A költségvetési keret az intézmény működéséhez *alapvetően szükséges* kiadásokat fedezte.

Az intézmény 2007. évi működési bevételei eredeti előirányzat szerint 27 208 ezer, a módosított előirányzat szerint pedig 4655 ezer forint volt, (teljesítés: 4655 ezer forint).

A 2007. évi működési kiadások az alábbiak szerint alakultak: eredeti előirányzat 98 808 ezer, módosított előirányzat 22 031 ezer forint volt (teljesítés 22 031 ezer forint).

Az otthon létszáma -33 fővel csökkent a 2007.évi módosított előirányzatnak megfelelően (fentebb részletezett integráció miatt).

A dologi kiadásokra fordítható összeg a 2007. évi eredeti előirányzat szerint 29 060 ezer forint, míg a módosított előirányzat 6484 ezer forint.

A dunaföldvári Szent András Idősek Otthonában ellátott idősek száma 60 fő. A gondozás tárgyi feltételei nem felelnek meg az előírtaknak, 2007-ban a költségvetési források szűkössége miatt 4 álláshely megszüntetésére került sor (így az intézményben foglalkoztatottak létszáma 71 főről 67 főre csökkent). Az intézmény a költségvetési forrásaiból, bevételi többletéből, pályázaton nyert pénzből biztosítani tudta kötelező feladatait, mely által még fejlesztést is végre tudott hajtani.

Az intézmény 2007. évi működési bevételei eredeti előirányzat szerint 75 003 ezer forint, módosított előirányzat szerint 76 961 ezer forint (teljesítés: 77 223 ezer forint). Működési

kiadások eredeti előirányzat szerint 210 301 ezer, módosított előirányzat szerint 227 371 ezer (teljesítés 227 764) forint.

Az idősek otthonaiban az eltelt évek alatti fokozatos létszámleépítés, illetve az intézménybe való bekerülés feltételeinek (2008-tól napi 4 órás gondozási szükséglet szakértői szerv által igazolt megléte) megváltoztatása komoly ellentmondásokat hordoz magában. A jogszabályi rendelkezés gyakorlatba való átültetése azt jelentené tehát, hogy egy fő ápoló – gondozó (ha teljes jogviszonyban van foglalkoztatva), naponta két fő idős embert tud ellátni. A létszámleépítésekkel pedig ennek ellenkezője történt. A TMÖ 2008. évi költségvetési koncepciója³² ugyancsak „céljai” között szerepelteti, hogy „indokolt esetben létszámcsökkentés elrendelésével kell a kiadások csökkentését biztosítani”.

Fentiekből megállapítható, hogy a vizsgált években az intézmények elsősorban alap-felújítási feladatokat tudtak végezni³³, az akadálymentesítés van, ahol megvalósult, de van ahol csak terv maradt. Nem cél a szakellátó intézményrendszer fejlesztése, hisz a működtetés rendkívül költséges. (Emiatt – alternatív megoldásként – az intézmények más fenntartóhoz való átadása, kiszervezése több intézmény esetében is megtörtént). A népesség előregedési tendenciát és mértékét figyelembe véve az alapellátás további fejlesztésének (az otthoni ellátás, gondozás) szükségessége mellett, a jövőre nézve nem árt tudatosítani magunkban azt a tényt, hogy „mindenki felelős önmagáért, képességei és lehetőségei szerint köteles az állami és közösségi feladatok ellátásához hozzájárulni”³⁴, vagyis önmagáról gondoskodni.

³² 113/2007. (XI. 30.) Közgylési Határozat

³³ Ahogy erre A SMÖ Szociális Szolgáltatástervezési Koncepciójának felülvizsgálata 2007-2008. szakmai anyag is rávilágít, hogy a Somogy megyei intézmények esetében a 2003-2007 közötti időszakban, megyei területfejlesztési forrásokból (TEKI, CÉDA) kisebb karbantartási, állagmegóvó munkák elvégzésér nyílt lehetőség.

³⁴ Magyarország Alaptörvényének o cikke.

Forrás: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV
(letöltés dátuma: 2012.december 9.)

(Közel)jövő: az önkormányzati rendszer megújítása

Pálné Kovács Ilona 2011. év őszén elhangzott előadásában az önkormányzati rendszer reformérettségét alábbiakban nevesítette:

„...köztudomású, hogy a középszint hiányára megoldást kereső kormányzatok különböző területi léptékekkel kísérleteztek a kistérségtől a régióig, axiómaként kezelve a megyék negligálását. A megyei önkormányzatok rendkívül ambivalens hatalmi és funkcionális pozícionálása erodálta a politikusi és hivatali személyzetet, s mára a megyék által működtetett közszolgáltatási intézményrendszer is a csőd szélére sodródott. A megyei önkormányzatok krízise azért kezelhető nehezebben, mert szinte egyáltalán nem rendelkeznek saját forrásokkal vagy értékesíthető vagyonnal. A helyzetet tehát nem lehet klasszikus válságkezeléssel orvosolni, átfogó és gyökeres reformra van szükség, ami alapvetően érinti mind az önkormányzati helyi, mind a regionális, mind pedig a központi irányítási szektort.”³⁵

A középszintű kormányzás kérdésében nem lehet dönteni anélkül, hogy ne látnánk, mi van alatta és felette. Amennyiben ugyanis a kistérségi/járási szint megerősödik, illetve a városok (megyei jogú városok?) többletfunkciókhoz jutnak, akkor a megyei szint tartalma és szerepe nyilvánvalóan másként alakul. Jelenleg ugyanis ez a két szint a Bibó István megfogalmazta térszervezési elvek alapján túl közel van egymáshoz. Annak sincs nyilvánvalóan értelme, hogy elkülönüljön a nem-

³⁵ Pálné dr. Kovács Ilona: A középszintű önkormányzás változó trendjei című előadása a XIX. Közigazgatási Konferencia keretében. 2011. szeptember 15. Keszthely

(<http://www.kozszov.org.hu/index.php/konferenciak/82-a-xix-oroszagos-jegy-z-koezigazgatasi-konferencia>)

zeti (hazai) és uniós fejlesztési források menedzselése, s különösen nem megyei és regionális párhuzamosságban”³⁶.

A gyökeres „reformok” pedig egy évvel később az alábbiakban – ahogy korábban azt Pálné Kovács Ilona alternatívaként említette – ismét a járások irányába körvonalazódnak. A 2012. évi XCIII. törvény, valamint a 218/2012. (VIII.13.) Kormányrendelet rendelkezik a járásokról, járási hivatalokról. Ehhez kapcsolódóan pedig: 2013. január 1-jét követő 60 napon belül azok a községi önkormányzatok, melyek lakosságszáma nem haladja meg a kétezer főt létre kell hozniuk a közös hivatalt. A kétezer fő lakosságszám feletti települések pedig önkéntes alapon vehetnek részt a közös hivatalban.

A közös hivatal megalakításának további feltétele, hogy a közös hivatalhoz tartozó önkormányzatnak egy járáson belül kell lennie, illetve a közös hivatalt alkotó települések közigazgatási területét legfeljebb egy település közigazgatási területe választja el egymástól. Amennyiben a közös önkormányzati hivatalt működtető települések egyike város, akkor a város a székhely település. Ha községek hozzák létre, úgy a székhelytelepülést a közös önkormányzati hivatalhoz tartozó önkormányzatok képviselő-testületei határozzák meg.

Közös hivatalt alakítani, megszüntetni, ahhoz csatlakozni, abból kiválni önkormányzati ciklusonként csak egyszer, az általános helyhatósági választásokat követő 60 napon belül lehet.

A Belügyminisztérium modellje szerint 21 585 fő köztisztviselő ismerhető el (ezt lehet figyelembe venni a finanszírozás során is). Összehasonlításképpen, a 2011. évi önkormányzati beszámolóik alapján a polgármesteri hivatalokban, körjegyzőségi

³⁶ Pálné dr. Kovács Ilona: A középszintű önkormányzás változó trendjei című előadása a XIX. Közigazgatási Konferencia keretében. 2011. szeptember 15. Keszthely
(<http://www.kozszov.org.hu/index.php/konferenciak/82-a-xix-oroszagos-jegy-z-koezigazgatasi-konferencia>)

hivatalokban foglalkoztatott köztisztviselők száma (megyei önkormányzatokat nem számítva) 38 973 fő.³⁷

Az irány jónak mondható, még ha ez mintegy 17 388 fő „áldozatot” is fog jelenteni a közigazgatásban...

A nagy ívű reformprogramok és újabb megszorítások, átalakítások és elvonások hatására előáll az újabb probléma, hogy - megélhetési gondok kényszerítette külföldre költözés miatt - nem marad polgár az országban, akik igénybe veszik majd ezen új szuperhivatalok „emberközelségét”... (17 388 fő egy része nyugdíjba kerül, a fennmaradó részének pedig a munkaerőpiacon kell elhelyezkedni, amire jelenleg nincs kereslet, hiszen jelenleg is sokan dolgoznak azért közmunkaprogramban mert nincs elég munkahely az országban) A közmunkaprogram hatása látszik a környezet rendezettségén, de túl sokan dolgoznak benne és ez nem viszi előre az ország gazdaságát).

Érdemes lenne megfontolni Pálné Kovács Ilona meglátását, mely szerint: „Az önkormányzati rendszer reformra szorul, de ettől el kell választani a kríziskezelést. Az önkormányzati reformot alaposabban kellene előkészíteni, fokozatosan kellene végrehajtani, tanulva a múlt hibáiból. Modellszámításokra, kísérleti programokra, és természetesen alapos helyzetértékelésre, szakmai és önkormányzati politikai vitákra lenne szükség”.³⁸ Pálné Kovács Ilona javaslatából a szakmai viták fontosságát szeretném kiemelni. Tapasztalataim szerint ez Magyarországon a legkevésbé sem működik. Emiatt ezen jogos „igény” megvalósulására remény nem sejlik fel.. Az ágazat évek óta tartó „vergődését” az alábbiakban látom: az ágazat

³⁷ Farkasné dr. Gasparics Emese belügyminisztériumi önkormányzati helyettes államtitkár: Az önkormányzati rendszer megújításának néhány időszerű kérdése című előadása. XX. Közigazgatási Konferencia 2012. szeptember 28. Keszthely. (<http://www.kozszov.org.hu/>)

³⁸ Pálné dr. Kovács Ilona: A középszintű önkormányzás változó trendjei című előadása a XIX. Közigazgatási Konferencia keretében.2011.szeptember 15. Keszthely
(<http://www.kozszov.org.hu/index.php/konferenciak/82-a-xix-oroszagos-jegy-z-koezigazgatasi-konferencia>)

érdekérvényesítő képessége - az ágazatban rejlő komoly humán erőforrás potenciál ellenére is - csekély. Holott a benne dolgozó szakemberek többsége valóban elhivatott, az érdemi és ésszerű változtatásokra hajló, de az elmúlt évek felsőbb vezetés irányába történően felesleges erőfeszítésekbe már teljes mértékben belefáradó. Az elmúlt években, több ízben is sor került a szociális szférában dolgozó szakemberek változtatási igényeinek, javaslatainak ésszerű - akár munkacsoportokban történő -, szakmai állásfoglalásokban, illetve „nyílt levelekben” történő megfogalmazására (ágazaton belül), de megfigyelhető, hogy a „döntéshozó” hatalom valódi kooperálásban, együttműködésben egyáltalán nem gondolkodik. Minden döntés, mely az ágazatot érintően születik, „felülről” determinált és a „végeken” munkát végző szakemberek tapasztalatait, meglátásait, javaslatait teljes mértékben figyelmen kívül hagyja.

Véleményem szerint Magyarországon - kiragadva a szociálpolitika tárgyköréből az idős emberek gondozására szerveződött szélesebb értelemben vett ellátórendszert - sikeres, előremutató és a valós igényekre reagáló időspolitika kizárólag a - még - területen dolgozó, illetve a területet kutató szakemberek - döntéshozást megelőző folyamatba való - nem felszínes bevonásával, rendszeres, tematikus és kellő anyagi támogatással szervezett (K+F) kutatásokkal, valamint a nemzetközi tapasztalatok, jó gyakorlatok hazai átültetésével³⁹ valósítható meg.

Felhasznált irodalom

- A 3/2009. (II.27.) Kgy. rendelet a Baranya Megyei Önkormányzat 2009. évi költségvetéséről
 1993. évi III törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról
 113/2007. (XI. 30.) Közgyűlési Határozat

³⁹ ZÁROL 2012b, 41-54.

113/2007.(XI.30.) közgyűlési határozat a Tolna Megyei Önkormányzat 2008. évi költségvetési koncepciójáról.

167/2006. (XII. 20) Kgy. határozatának 3. számú mellékletében foglalt ellátási szerződés értelmében a, Baranya Megyei Önkormányzat Szederkényi Időskorúak Otthona, Baranya Megyei Önkormányzat Mecsekjánosi Idősek Otthona intézményeket a Baranya Megyei Önkormányzat a SZOCEG Nonprofit Kft.nek adta át működtetésre.

4/2011. (II.24.) Önkormányzati rendelet

9/2007. (IV.19.) önkormányzat rendelet a Tolna Megyei Önkormányzat 2006. évi költségvetésének végrehajtásáról

9/2008. (IV.25.) önkormányzati rendelet a TMÖ 2007. évi költségvetésének végrehajtásáról

A Baranya Megyei Önkormányzat Közlönye. 2007. március 26. 5.szám 8.o.

A BMÖ (11/2006.(IX.28.) Kgy. rendelete

A BMÖ (2/2006.(II.22.) Kgy rendelete

A BMÖ 2/2006. (II.22.) Kgy. rendelete

A BMÖ 2005. évi költségvetéséről szóló 5/2005. (II. 25.) Kgy. rendelet végrehajtásával összefüggő intézkedések tárgyában hozott 12/2005. (II. 17.) Kgy. határozat.

A Somogy Megyei Önkormányzat Közlönye XVII. évfolyam 1. szám Kaposvár, 2007. március 13.

A Tolna Megyei Közgyűlés 34/2009. (IV.24.) határozata

A Tolna Megyei Közgyűlés 36/2007. (IV. 19.) közgyűlési határozata a Tolna Megyei Önkormányzat 2007 - 2010. évekre szóló programjáról

A Tolna Megyei Közgyűlés 36/2007. (IV. 19.) közgyűlési határozata a Tolna Megyei Önkormányzat 2007 -2010. évekre szóló programjáról

Beszámoló a Baranya Megyei Önkormányzat „Kastélypark” Módszertani Otthona 2007.évi tevékenységéről.

2005. évi CLIII. törvény a Magyar Köztársaság 2006. évi költségvetéséről

2006. évi CXXVII. törvény Magyar Köztársaság 2007. évi költségvetéséről

2007. évi CLXIX. törvény Magyar Köztársaság 2008. évi költségvetéséről

2008. évi CII. törvény Magyar Köztársaság 2009. évi költségvetéséről

2009. évi CXXX. törvény Magyar Köztársaság 2010. évi költségvetéséről

2010. évi CLXIX. törvény Magyar Köztársaság 2011. évi költségvetéséről

2011. évi CLXXXVIII, törvény Magyarország 2012. évi központi költségvetéséről

HAJDU 2006 = HAJDÚ ZOLTÁN (szerk.): Dél-Dunántúl. A Kárpát-medence régiói 3. A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja és a Dialóg Campus Kiadó Sorozata. Pécs-Budapest, 2006.

Dr. Virág Rudolf (helyettes államtitkár, miniszteri biztos Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium): A kormányprogram végrehajtása a területi államigazgatásban című előadása, a XX. közigazgatási konferencia keretében. 2012. szeptember 26. Keszthely

Farkasné dr. Gasparics Emese belügyminisztériumi önkormányzati helyettes államtitkár: Az önkormányzati rendszer megújításának néhány időszerű kérdése című előadása. XX. Közigazgatási Konferencia 2012. szeptember 28. Keszthely. (<http://www.kozszov.org.hu/>)

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.

ATV (letöltés dátuma: 2012.december 9.)

Kivonat a 95/2011. (X.13.) Kormányhatározat 1. számú mellékletéből: A Magyar Köztársaság Kormánya és a Somogy Megyei Önkormányzat között a megyei önkormányzatok és intézményeik konszolidációjával kapcsolatosan kötött megállapodásból

Magyarország Alaptörvénye. Magyar Közlöny, 2011. április 25.

Pálné dr. Kovács Ilona: A középszintű önkormányzás változó trendjei című előadása a XIX. Közigazgatási Konferencia keretében. 2011.szeptember 15. Keszthely Forrás:

(<http://www.kozszov.org.hu/index.php/konferenciak/82-a-xix-orszagos-jegy-z-koezigazgatasi-konferencia>)

Pálné Kovács Ilona: A megyék szerepfelfogásának, stratégiájának formálódása a gazdasági (ciklus) programok tükrében. Comitatus 2009. november-december

Somogy Megyei Önkormányzat Szociális Szolgáltatástervezési Konceptiójának felülvizsgálata 2007-2008.

Vas György (PricewaterhouseCoopers): Az önkormányzatok pénzügyi helyzete. Az önkormányzati szektor eladósodása című előadása. XIX Közigazgatási Konferencia keretében. 2011.szeptember 14. Keszthely

(<http://www.kozszov.org.hu/index.php/konferenciak/82-a-xix-orszagos-jegy-z-koezigazgatasi-konferencia>)

ZÁROL 2012a = ZÁROL Evelin: A civilség elviselhetetlen könnyűsége?! Civil szervezetek az időskorúak ellátásában. Új Magyar Közigazgatás, 2012. november, 5. évfolyam 11. szám.

ZÁROL 2012b = ZÁROL Evelin: Idősellátás az Európai Unió egyes országában. Comitatus XXII. évf. 211. szám, 2012.

A kötet tanulmányait lektorálták:

ÁRVAI TAMÁS KRISTÓF: Asszíria mentális háborúja – Dr. Csabai Zoltán PhD, egyetemi adjunktus

BERTA JÁNOS: Miért alkalmas a hetvenes évek magyar dokumentumfilmje társadalomtörténet-írásra? – Dr. habil. Vonyó József PhD, c. egyetemi tanár

CSIBI NORBERT: Jubileumi seregszemle. Az 1910. évi magyarországi országos katolikus nagygyűlés és közművelődési szakosztálya – Dr. Gőzsy Zoltán PhD, egyetemi adjunktus

FARKAS PÉTER: Bíraskodás a veszprémi püspökség egyházi nemesei felett a 14. században – Dr. habil. Fedeles Tamás PhD, egyetemi docens

GAZDAG LÁSZLÓ: Herczeg Ferenc és a magyar társadalmi kérdések – Dr. habil. Vonyó József PhD, c. egyetemi tanár

SUSAN GLANZ: The Battles of Hunyadi János in America – Dr. Rab Virág PhD, egyetemi adjunktus

HANTOS-VARGA MÁRTA: A katolikus politikai cselekvés teoretikus megközelítése a két világháború közötti Magyarországon – Dr. Bánkuti Gábor PhD, egyetemi adjunktus

MADÁCSY JÓZSEF: Gregory Bateson és az Anonim Alkoholisták II. – Dr. habil. Nagy Zoltán PhD, egyetemi docens

SZARKA EVELIN: Az istenek szigete a 21. században – Spirituális építészeti elvek és a városfejlesztés nehézségei Balin – Dr. Pilkhoffer Mónika PhD, egyetemi adjunktus

SZŐKE NOÉMI: A munkásosztálybeli szingli – Dr. Vargyas Gábor DSc, egyetemi tanár

ZÁROL EVELIN: A Dél-Dunántúli Régió időseket gondozó intézményrendszere – Dr. Vadál Ildikó PhD, egyetemi docens